This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

August Strindberg

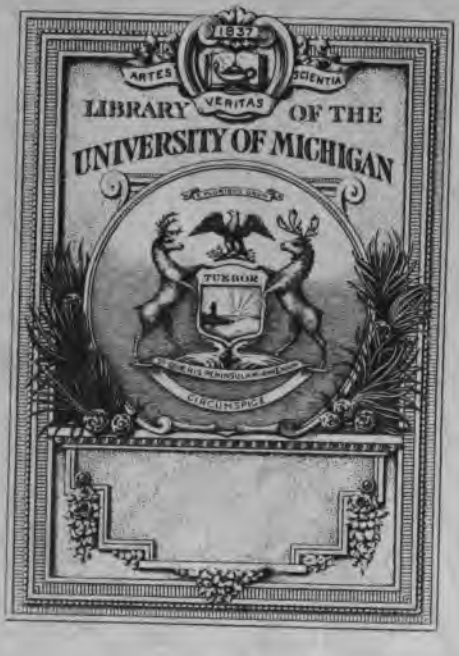

Digitized by Google

Digitized by Google

839.78
592
19.14
v. 7

Digitized by Google

Digitized by Google

SAMLADE SKRIFTER

AV

AUGUST STRINDBERG

SJUNDE DELEN

SVENSKA FOLKET

FÖRRA BANDET

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Digitized by Google

Digitized by Google

SVENSKA FOLKET

I HELG OCH SÖCKEN, I KRIG OCH FRED, HEMMA OCH UTE

ELLER

ETT TUSEN ÅR

AV

SVENSKA BILDNINGENS OCH SEDERNAS HISTORIA

AV

AUGUST STRINDBERG

FÖRRA BANDET

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Digitized by Google

Copyright. Albert Bonnier 1920.

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1920

Digitized by Google

Lib Com.
Bonnier
5-25-25
11945

Gud Fader hafwer Swerige skapat så
Med Berg, Skogar, Mossar och Sjö,
Att wille Swenskar hwarannan trogna wara
De skulle för Utländske aldrig löpa fara.
Och att dem dermed nöjde
Som Gud dem tillfögde,
Och bewisa hwarannan tro och ära,
Ack huru sälla måtte de wara!

Swenske män I göre ock så
Om I wele frid och roligbet få.
Jag hafwer i många böcker lett
Och ofta sjelf med ögon sett;
Då finner jag både förr och nu
Afund och girighet båda tu
Hafwa Swerige förderfwat så margalund
Och qwälja det än alla stund.
Och hwar som lyster det att höra,
Då will jag deraf redo göra
Och låter här efter förstånda
Yttermer Swenska mäns wånda
Än förr i bokena gjordt
Af Hedna och Christna som I hafwen sport.

(Stora Rimkrönikan.)

Digitized by Google

Digitized by Google

INLEDNING

Digitized by Google

Digitized by Google

INLEDNING.

Forskningar efter det ursvenska. Fördomar om folkdräkten och folkvisan. Svenska folket minst två stammar. Ett etnografiskt rön.

Det gives två saker, som vi under tidens försök att utplåna nationaliteterna mest och alltid framhålla såsom en nationalegendom, såsom det ursvenska, vilket det är ett brott att tillintetgöra och som därför från vår sida uppletas och hopsamlas för att tillhandahållas folket, dels såsom ett föredöme i enkla seder, dels såsom en varning för överhandtagande lyx och utländskhet: det är folkdräkten och folkvisan.

Jag vill först tala om folkdräkten, den urgamla, som nu till mångas saknad börjar försvinna, och jag vill visa, att den icke är urgammal; och detta gör jag, för det första emedan det är en plikt att motsäga dem, som tvivla på en utveckling, för det andra, emedan vår saknad av det förlorade skall bliva mindre bitter, då vi se, att vad som nu håller på att ske, har skett i alla tider, och för det tredje, emedan därigenom hoppet att kunna finna det särskilt svenska eller kärnan i vårt folkskap stärkes. Och därmed övergår jag till några enkla sakförhållanden.

Digitized by Google

Dalarne och dalfolket, som ännu fortfar att anses såsom det ursvenskas vagga och härd, är senare bebyggt än Götaland och Svealand. År 1877 hade man ännu icke funnit en enda stenåldersgrav och intill samma tid icke mer än ett enda jordfynd, en stenhammare, från detta landskap, vilket kan bevisa, att landet icke var bebott omkring år 1000 före Kristus, då likväl Dalsland, Västergötland, Halland, Blekinge och Skåne voro ganska talrikt samt Småland, Öland, Gottland, Östergötland, Närke och Södermanland sparsamt bebyggda.

Från bronsåldern, vilken anses sluta omkring tiden för Kristi födelse, har man endast ett fynd i Dalarne, två hålcelter och en halsring.

Från den äldre järnåldern, som slutar år 700 efter Kristus, finns intet fynd från Dalarne, och från den yngre järnåldern, slutande omkring år 1000 eller vid tiden för Olof Skötkonungs och landets fullständiga kristnande, icke mer än ett fynd.* Lägges härtill, att icke mer än tvenne runstenar påträffats, så torde befinnas, att Dalarne varit befolkat senare än Norrland och Lappland. Det är således en av de yngsta juvelerna i svenska kronan och icke en av de äldsta.

Om vi nu jämföra vår tids klagomål över den urgamla dräktens försvinnande med de klagomål över samma missförhållande, som gjordes för omkring hundrafemtio år sedan, då Abraham Sahlstedt klagade, så finna vi, att redan på dessa år dräkten betydligt ändrat sig. Se vi på Morakarlen (fig. 1) i Forssells »Ett år i Sverige» (1827), så finna vi den ganska brokig,

* Allt detta enligt Historiska Museums katalog 1877.

Digitized by Google

av minst tre färger. Sahlstedt säger, att den (år 1743) i Mora var enlett, enfärgad och enslagig. Men i Stora Tuna däremot började den redan bliva mycket omskiftelig. Manfolket köpte sina kläder av Borås-borna, »av vilka de sina både vardags slet-walmars plagg som ock blåljusa tröje-ämnen och strumpor antingen borga eller strax betala pläga». Han anför också som en lyx, att de begagna byxor av ren-, bock- eller kalvskinn samt knappar i rocken i stället för häktor. Dessutom hade blått fris och svart kläde insmugit sig bland manfolken som en onödig prakt vid högtidsdräkten.

Rörande kvinnornas dräkt finner han särdeles prisvärt ett randigt kjoltyg av hemvävt ylle, vilket han hoppades skulle utränga den förr övliga Dantziger-tyghandeln. Dock skola kvinnorna ännu hava köpstadskläden till helgdag. »Fris vilja somliga änteligen till tröja, och calmink till livstycken sin lilla grannlåt öka.» Men icke nog därmed: »Cattun skall ock vara med, både till förkläde och hätta. Allehanda ylle- och sidentyger till huvudbonad äro ej så sällsynta hos dem, som antingen själva därtill synas någon råd hava eller genom sin tjänst hos hederligt folk därtill kunna vara berättigade.»

Vi se sålunda, att de randiga kjolar, som kullorna nu bruka, först uppkommit för omkring hundrafemtio år sedan, men vi se därjämte, att pigorna gingo i sidenschalett i Dalarne hundrafemtio år innan vi hade den sorgen att se densamma avläggas i huvudstaden för att utbytas mot hatten.

Att dessa nyheter icke voro nya i det århundradet, utan att onödiga förändringar vidtagits redan på 1600-talet, intyga tvenne sockenstämmoprotokoll

Digitized by Google

från 1660-talet i Mora. Där klagas nämligen, huru den gamla och allvarsamma klädedräkten nu avlägges och uti ett nytt och lättfärdigt manér förbytes, som äro band, skor med hål och höga klackar, brackor, långt hår.

1. Morakarl. 1827.

2. Morakarl på 1600 talet.

De för dalkarlen så betecknande höga klackarna och det långa håret äro sålunda icke äldre än sedan Karl XI. Och dessa klagomål voro icke ens några nyheter då, ty redan Gustav Vasa klagade över den tilltagande lyxen i allmogens klädedräkter och förmanar dem att bliva vid den gamla goda dräkt, som fader och föräldrar före dem gjort. Och att det gamla inhemska vadmalet tidigt fått vika framgår av konung Magni privilegier för Kopparberget, där

Digitized by Google

bergsmännen erhålla tillstånd att köpa utländskt kläde: yperskt, kortriskt, poperskt, torniskt, sajan o. s. v.

Huru nu den gamla allvarliga dräkten då såg ut visar oss vidstående figur 2, meddelad i en disputation av 1758, där Ornäs socken beskrives. Men nu inträder en ny omständighet, att denne mannens

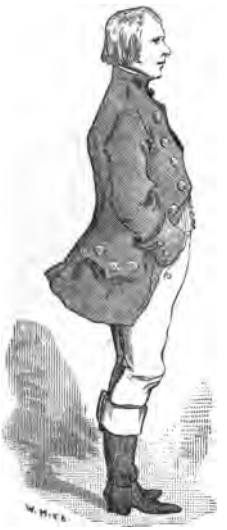

3. Värendsbonde. 1827.

4. »Svenska sprätthöken». 1737.

hatt är från 1600-talet och hans kläders snitt från samma århundrade, om man har rätt att döma från samtida gravyrer. Vår författare, dalkarl till börden, vill hava dräkten från Engelbrekts dagar eller medeltiden, vilket dock är alldeles grundlöst, emedan, efter vad alla de medeltidsmålningar vi äga kvar giva vid handen, svenska medeltidsbondens dräkt var en och gemensam över hela riket, vilken mening även förfäktats av författaren till »Sveriges medeltid». Vår

Digitized by Google

misstanka, att denna Morakarlsdräkt icke är äldre än från 1600-talet, bestyrkes dessutom av flere Olaus Magnis avbildningar av dalkarlar från 1500-talet.

Om vi således icke kunna direkt påvisa nuvarande Moradräktens härledning ur herredräkten, blir saken

5. Bonde från Vemmenhög i Skåne.

6. Skånsk husar.

lättare med några andra av de likaledes fornåldriga ansedda folkdräkterna.

Jämför till exempel denne bonde från Värend (3), det urgamla med sin Bländasaga, och den av den kvicke Gyllenborg i hans komedi »Den svenska Sprätthöken» år 1737 begabbade alamodiske unge herren (4), som söker införa parisersnitt i kläderna och man döme om den bondrockens ursprung.

Digitized by Google

Vem kan icke i Vemmenhögsbondens byxor (5) återfinna den skånske husarens från 1814 (6); hans hatt våga vi icke tala om, emedan den är för välkänd såsom en avkomling av franska revolutionen. Vingåkers mansdräkt, vilken anses av mindre nogräknade ivrare härleda sig från vikingatiden, synes av snittet icke vara äldre än från 1600-talet. Då densamma år

7. Bonde från Herrestad (Skåne).

8. Skånsk infanterist. 1700-talet.

1749 var hotad av ett nytt mod, slöto de äldre en överenskommelse att behålla den gamla dräkten samt ingingo till K. Majestät med anhållan att få dess bekräftelse. Och rådkammaren stadfästade beslutet 1755, om plikt å sex daler kmt för man och tre för kvinna, som bröt överenskommelsen. Nu är dräkten emellertid bortlagd.

I Herrestads härad går bonden i den svenska

Digitized by Google

dräktens rock (7), som sedan blir uniform för hela armén (8); i Villand bäres en jacka från Gustav II Adolfs tid o. s. v. Den äldsta svenska manfolksdräkt, vi kunna finna, är gamla Skoklosterbondens. Den är en försämring av den spanska, sådan den på 1500-talet inkom i Sverige och såsom sådan utsattes för dalkarlarnes högsta ovilja, vilka anhöllo hos kung Gösta, att de, som begagnade »uthackade» kläder, skulle befordras till straff (9).

9. Bonde från Skokloster i början av 1700-talet.

Vad kvinnfolksdräkten beträffar, så är densamma delvis ganska åldrig. Så till exempel Vingåkersdräkten, vilken liknar medeltidens herrefolksdräkt. De smycken, vilka än i dag tillverkas av guldsmeder i landsorten, äro oftast i medeltidsstil: man finner sålunda armknappar med götiska A. V. (Ave Maria), om vilka bokstävers betydelse ägarinnan oftast är okunnig. I Bara och Vemmenhög brukades bjällror på kläderna, ett rent medeltidsbruk, en gång överklagat i Sverige under konung Albrekt.

Mig synes, att de svenska folkdräkterna äro avlagda herremod omkring ett eller par hundra år efter sin tid och att de äro tagna dels från herreklassen i trakten av stora gods: Skokloster, dels från prästen

Digitized by Google

eller domaren: Torna, Villand, och dels från militären, i trakter där folklynnet är vilt och oförväget: Herrestad (Skåne) och Järvsö (Hälsingland). Bekräftelsen på detta allmogens begär att tillägna sig framåtskridandets frukter uppifrån finner man även i dess möbler. De äro oftast av åldrig form, men så urartade de än äro, skall man dock i dem lätt kunna återfinna urtypen. Så till exempel är bordet i Hallandsstugan (Nord. museum) (10) efter mönster av nederländsk renässans vid slutet av 1500-talet brukligt i Sverige (11); sängen i Skånska stugan efter mönster från ungefär samma tid; stolarne i Vingåkersstugan efter dylika från början av 1600-talet o. s. v. Skulle man så gå ämnet på livet och fråga, varifrån herremännen tagit sina typer, nödgas man svara: från utlandet; och man måste med sorg erkänna, att skaldens yttrande, det barbariet blott var en gång fosterländskt, är mer än ett talesätt.

Icke för att driva vår sats, ty den skulle vi av hjärtat önska vara falsk, utan för att få klarhet i saken, vilja vi kasta en tanke åt den av folkandens yttringar, som skall vara mest omedelbar och ursprunglig, eller dikten och sången förenade i folkvisan.

Om vi först hålla oss till texten så finna vi, att de bland folket gängse visor först börja på att upptecknas från folkets läppar på 1500-talet, och då redan äro de lemlästade, det vill säga, herremännen hava avlagt dem och folket har tagit upp dem, sjungit dem så gott deras minne kunnat bevara dem, och där minnet svikit, hava de lagt till. Så sker det än i dag. Man skulle kunna säga, att våra flesta

Digitized by Google

folkvisor äro diktade av lärde, mycket ofta av utlänningar, icke sällan vid skrivbordet. Duvas sång på liljekvist har icke blivit diktad av någon stackars bonddräng bakom plogen, icke heller på hans lediga stund, ty då sov han, utan säkrast av en katolsk andlig från medeltiden, som stod högt i bildning. Liten Karin är icke någon bondpiga, som fick tjänst på unga kungens gård, utan sicilianska helgonet Catharina, som led martyrdöden på ett hjul (spike-

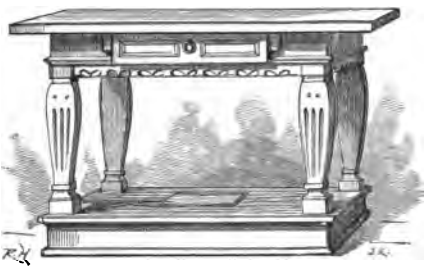

10. Bord i halländska stugan. Nordiska museum.

tunnan). Sången om Engelbrekt är icke författad av någon vedhuggare från Dalarne, utan av en biskop i Strängnäs. »Till Österland vill jag fara» är en holländsk visa, som sjunges vid tjänstefolkets flyttningstid, och Österlandet är helt enkelt norra Tyskland, som ligger öster om Holland, varest visan lyder sålunda:

Na Ostland will ik varen
daar woont er mijn zoete lief.
Over berg en over dalen,
schier over der heiden
daar woont er mijn zoete lief.

Kristallen den fina anses vara en frukt av Tysklands bästa medeltidssång. Om hönsgummans visa,

Digitized by Google

införd som folkvisa i den stora Geijer-Afzelianska samlingen, vet hela världen, att den är författad av kyrkoherden i Huddinge och Brännkyrka herr Olof Carelius; för att nu icke tala om litterära mystifikationer såsom visan om Elisif, nunna i Riseberga kloster, vilken uppgiver sig vara skriven av biskop Hermansson i Linköping men senare uppvisats som sannolikt författad under Fredrik I av komminister Hallman i Ladugårdslands församling.

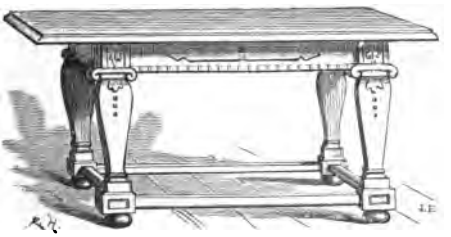

11. Renässansbord från 1500-talet.

Härmed vill jag, vad folkvisornas text beträffar, hava förnekat att de uppfunnits i skogen, på åkern, i skären, vid insjön. Och skall jag senare, då jag avhandlar medeltidens musik och poesi, visa huru konstlösa de saker äro, som frambragts av den folkklass, vilken tros vara författare till de svenska folkvisorna. Var och en kan ju se huru vår tids folkvisor uppkomma, dessa visor, som säljas av nutidens folktrubadurer vid positiven. Vi ha själva hört sjungas och sett säljas en visa om Lincolns mord, vilken faktiskt författats av en akademidocent, sjungits vid ett universitet vid ett karnevalstillfälle eller sådant och så kommit ut, tills den blivit »tryckt i år» av någon fattig upptecknare. Vi hava fått kännedom om

Digitized by Google

att dessa visor om förskräckliga mord och olyckshändelser skrivas och tryckas av personer, vilka äro till yrket litteratörer. Vi hava funnit bland folkets skillingstryck rena översättningar från danskan, som varit kanske det enda främmande språk utgivaren mäktat; vidare omtryckta stycken av Stagnelius, Bellman, Stjernstolpe, Vitalis och flera, utan att dessas namn varit angivna. Så är förloppet och så har det varit.

Folket, arbetaren, som drager dagens tunga och har få lediga stunder, han kan leka på en glad stund och sjunga också, men han uppfinner ingenting; möjligen kan vallhjonet, vars sysselsättning icke kräver hela kroppen och själen, göra en låt, som beror på det enkla instrumentets egen inneboende förmåga att ge vissa toner från sig, och kan fiskaren eller bonden fördriva tiden, då han går till och från arbetet, med att sätta an en vanställd dansmelodi med jodling.

Och därmed har jag kommit in på svenska folkmusiken, vilken såsom sådan gjort en lysande rund kring världen. Om folket fått texten, så har det såsom okunnigt i skriv- och läsekonst även fått musiken på samma gång, ty i visans begrepp ligger att den skall sjungas.

Den äldsta kända uppteckning av en svensk folkvisas melodi har detta utseende:

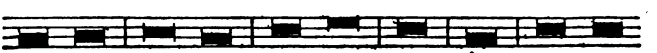

Den hör till visan Riddaren Sankt Göran, vilken sjöngs som stridssång i slaget vid Brunkeberg 1471. Efter alla till buds stående bevis är melodien från början av 1500-talet men överensstämmer icke med

Digitized by Google

dem, som senare i våra dagar blivit upptecknade i Småland och Östergötland. Härav kunna vi draga tvenne slutsatser: för det första att denna visa, vilken är från medeltiden, har i början på 1500-talet eller vid medeltidens utgång varit satt till en musik, som allra närmast liknar den då rådande kyrkomusiken, både genom rytmens enformighet och frånvaron av halva toner, samt för det andra, att denna ursprungligen enkla melodi under tidernas lopp ägt förmåga av utveckling. Av detta sista vill jag hava påstått, att man av folkvisornas melodier, sådana de nu sjungas, icke kan sluta till huru de sjöngos ursprungligen, utan endast huru de sjöngos i våra dagar, ty de allra flesta äro upptecknade i detta århundrade.

Bekräftelse på denna visst icke nya mening, att folkmusiken delvis har sin upprinnelse från kyrkan och icke från skogen, finner man av en ännu äldre uppteckning av folkvisa, troligen dansk, vilken finnes i slutet av en runhandskrift av skånelagen från 1300-talet. Den har följande utseende:

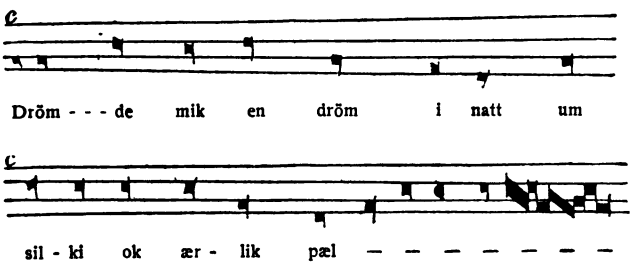

Här finnes klav (C) men saknas taktindelning och detta är verklig medeltids kyrkomusik. Nu vet man därjämte att folket under katolska gudstjänsten instämde i de vanliga slutrefrängerna Amen, Bene-

Digitized by Google

dicite, Sanctus och Kyrie Eleeson, vidare vet man att folket begagnade åtminstone det sista som härrop, då de tågade i striden. Sålunda befallde Erling Skak sitt folk i striden mot Sigurd att sjunga Kyrie Eleeson (Herre förbarma Dig över oss) och slå på sköldarna. Utan att vilja påstå, att de stå i något direkt förhållande till varandra, vill jag påpeka tvenne likheter mellan ett Kyrie taget ur katolska kyrkans gradual och en mycket bekant svensk folkvisa, vars namn jag vill lämna åt jämföraren att finna, vilket skall bli så mycket lättare, om rytmen på kyriet ändras efter behagligt tycke, med upplösande i korta av de hela och halva tonerna.

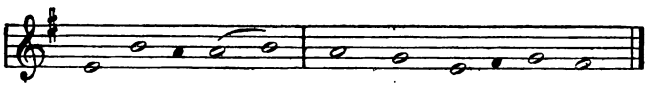

Kyrie Eleeson.

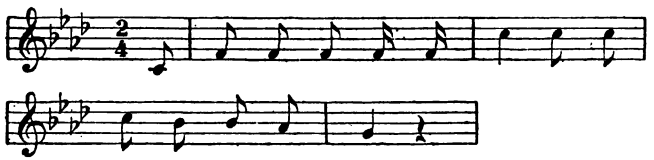

Bekant Svensk Folkvisa.

Detta bruk att hämta musik från kyrkan har fortgått intill förra århundradet. Så finna vi till exempel melodien till »Kung Birger var en herre så båld» i gamla psalmboken n:r 214, till Den sköna Dorothea sammastädes n:r 262, att förtiga Bellmans sätt att taga gängse andliga sånger, som sjöngos i konventiklar.

Detta allt antydningsvis för att framhålla huru man, under forskandet efter det ursvenska, alltmer

Digitized by Google

tränges tillbaka inom en krets, som blir allt mindre och mindre, tills man med blygsamhet finner sin fattigdom och sitt högmod.

Under detta icke alltför uppbyggande, men ganska mödosamma arbete kommer man ofta i frestelse att tro, att svenska folket icke är en nation, utan en hel mängd små stammar, vilka leva i en evig fejd med varandra och därför hindra uppkomsten och fortvaron av något nationellt, och denna tro styrkes vid anställandet av rön efter stammarnes utbredning inom landet. Envar känner huru i våra dagar beständiga gränsstrider äga rum mellan innevånarne i de olika landskapen. Man har sagt oss att vid stora fältmanövrer, där olika landsregementen uppträda mot varandra i låtsad strid, det icke är ovanligt att småsten och dylikt utkastas ur de med lösa patroner laddade gevären. Ja, man skall till och med mellan socknar inom samma län hava märkt en avgjord osläcklig fiendskap jämnlöpande med en olika dräkt. För femtio år sedan höllos ordentliga bataljer på marknaderna i södra Skåne mellan innevånarne i tvenne härad, varvid alltid några döda och många sårade blevo på platsen, och icke nog härmed, efter slagets slut plundrade segrarne sina fienders vagnar och bröto sönder vad de icke kunde röva. Orsaken? De hatade varandra av instinkt såsom djur av vissa olika arter, utan medveten grund.

Läran om de många invandringarne har av våra nyare fornforskare blivit mycket satt i tvivel, men om vi också förneka ett stenåldersfolk, ett bronsåldersfolk och ett järnåldersfolk, kunna vi icke förbise sådana sakförhållanden som: att landet en gång var så översvämmat av tyskar, att lagen ända till 1471

Digitized by Google

bestämde, att halva antalet rådmän i Stockholm skulle utgöras av tyskar; att under unionen med Danmark danskar voro lika talrika som tyskarne förut och att landet var så fördanskat, att man här i Sverige höll danska guvernanter att lära barnen danska språket; att under Vasarne finnar i stor myckenhet slogo sig ner i Värmland och annorstädes; att under samma århundrade utländska hantverkare inkallades i mängd att upphjälpa yrkena; att i början av 1600-talet en hel liten stad, Grenna, uppstått genom att samma plats upplåts till fristad åt tattare (zigenare); att i samma århundrade valloner inkallades att befordra bergverken och att dessas nationalitet icke kunnat utplånas, utan att man än i dag hör smeder vid Lövsta bruk i Uppland blanda språket med franska ord; att många av de i krig tagna fångarne stannade i landet och detta i sådan utsträckning, att man i 1600- och 1700-talets kyrkoböcker finner mohammedaner från Persien, buddaister från Central-Asien, judar från alla världens kanter taga dopet och sätta sig ner i landet; att med de ständigt växlande konungahusen, i regeln utländska, en mängd främlingar indragits, beklätt statens högsta ämbeten samt bildat stora och mäktiga ätter, som än i dag besitta rikets största possessioner.

Lägger man härtill att i en för fyrtio år sedan utkommen svensk grammatika (Almqvists) upptagas tio olika dialektlistor, så skall man ansluta sig till den meningen, att bristen på nationalkänsla, som nu beklagas, torde härröra av stamblandning hos ett litet folk, utbrett på en mycket stor yta. Detta blir också mer i ögonen fallande, ju längre man går tillbaka i tiden. Ända intill 1734 regerades städer och landskap av olika lagar och först i slutet av 1400-

Digitized by Google

talet sammanslogos landskapslagarne till en gemensam. Förut gällde minst åtta olika lagar i Sverige och voro dessa, ehuru till grunden väsentligen lika, dock så pass avvikande i detaljer, att man på dem kan studera jämförande etnografi. Sålunda ser man rörande skatter och besvär, som åtföljde jorden, att Ledungslaman, krigsskatten (eller skeppsskatten), i Uppland skulle utgöras med fyra, men i Västmanland med två skepp av varje hundare. I Roslagen kunde pengar lösas mot spannmål. I Dalarne skulle denna skatt utgå med ett skinn (ekorr?). Hälsingarne betalade med lärft, Ångermanland och Medelpad likaledes och dessutom med hermelinskinn, Västerbotten med beredda ekorrskinn, gottlänningarne skulle utgöra sju fartyg och livsmedel för åtta veckor. Detta blott som ett exempel på hur lagarne kunna visa olikheter i landskapens naturförhållanden; de olika straffbestämmelserna för samma brott skulle kanske mer antyda olikheter i stammens karaktär. Man har för samma ändamål begagnat jordfyndens topografi. Det finns från vikingatiden ett fynd, som kallas ovala spännbucklan. Detta smycke förekommer ymnigt i Sverige, Norge och Danmark, men saknas nästan helt och hållet i Skåne, Halland och på Gottland. Vad detta skall innebära, det står ännu åter att uppvisa, men att det antyder en bestämd olikhet, något som skiljer dessa senare provinser från de förra, kan icke nekas.

Ett etnografiskt experiment i samma riktning har jag sedan 1876 varit sysselsatt med att utföra, och om resultaten icke blivit fullt tillfredsställande, så hava de dock givit vinkar om, att man med den jämförande etnografien kan komma ett stycke framåt i lösningen av vår stamfråga.

Digitized by Google

Hela världen känner en liten skalbagge, i Upplanden kallad Maria nyckelpiga (Coccinella). Om detta lilla djur finnas vissa mer eller mindre rediga folkföreställningar i alla jordens länder. En fransysk tidskrift hade för några år sedan en liten utredning av frågan och intog bland annat insektens svenska namn under det franska poule d'or, d. v. s. gullhöna. Jag hade aldrig hört det namnet på den insekten, men väl på en annan liten skalbagge, som i zoologien kallas Chrysomela och är metallglänsande grön. Någon förväxling hade dock icke ägt rum, ty vid efterforskning erhöll jag visshet att nyckelpigan kallades Gullhöna av svenskarne i västra Sverige. Nu anställde jag en serie undersökningar, genomgick alla sockenbeskrivningar, resor i Sverige, zoologiska specialavhandlingar; frågade i huvudstaden varande provinsbor, satte mig i förbindelse med Uppsala landsmålsföreningar och fick genom relationer unga intelligenta handelsresande, vilka strövade genom landet i alla riktningar, att insamla upplysningar i frågan. Det var ett långt och ömtåligt arbete, ty en hel mängd små störande omständigheter måste tagas i betraktande, såsom sagesmannens infödingsskap i orten, sagesmannens egenskap av stadsbo eller lantbo o. s. v. Framför allt måste ett så stort antal uppgifter som möjligt sammanskaffas för att få vederbörlig kontroll.

Frukten av dessa forskningar blev följande synoptiska karta, vilken endast är summarisk. I de trakter, som äro betecknade med rött, kallas insekten Gullhöna (-ko, -bagge, -knopp, -topp, -sigrid, alla sammansatta med gull); i de trakter, som tecknas med blått, kallas insekten Maria nyckelpiga

Digitized by Google

(jungfru Maria nyckelpiga), alla sammansatta med Maria. Jag fick sålunda summariskt taget ett västligt Sverige, som stryker åt norr, går igenom Väst-

12. Nyckelpigskartan.

manland, Dalarne, in i Gästrikland och så hela Norrland uppåt, samt ett östligt Sverige, bestående av Uppland, Södermanland, Östergötland, Blekinge och Gottland. Oväntade voro tvenne omständigheter: mitt i det blåa östra Sverige sticker Öland av med

Digitized by Google

rött, och alldeles för sig själv står Skåne, där insekten kallas Åkerhöna, och, vad värre är, detta skånska namn är icke gemensamt för Danmark, ty där kallas djuret Marie-höne, och det finnes icke heller någon annanstädes i världen. Men dessa omständigheter må nu tills vidare lämnas åsido. Det var namnet Gullhöna, vilket är så gängse i västra Sverige men ohört i östra, som väckte hågen att uppdaga insektens utom-svenska historia. Vid första rannsakningen visade sig, att den i Frankrike kallas Vache à Dieu eller Guds ko, men även Poule de Sainte Marie eller Marias höns, i England Lady cow eller Marias ko. Om man nu tager fasta på det fransyska Vache à Dieu, så kan detta icke ens under en avlägsen tid hava från guds-ko genom en nu felande etymologisk länk blivit gullko (liksom vadmal väl har blivit vallmal), ty härledningen borde hava från guds-ko blivit gussko, liksom gusslån av Guds lån. Ordet måste sålunda söka sin förklaring på annat och närmare håll. Vid första betraktande finner man hos ett litet, brunt, svartprickigt kräk icke det minsta spår av något, som liknar sig till gull; men när det spänner ut vingarne och skall flyga synas dessa mot solen skimrande som guld, åtminstone efter de gamla föreställningarne om guld såsom varande rött. Namnet skall således hava en naturlig orsak, vilket är det troligaste.

Vad det östra namnet, Maria nyckelpiga, beträffar, så är detta namn gemensamt för Europa utom Ryssland, vad sammansättningen med Maria beträffar (i Tyskland: Marien-käfer, Ungern: Mariubogár, England: Lady Cow, Frankrike: Poule de S:te Marie), och detta namn kan icke vara äldre än från kristendomen. Nu inträder en ny, icke mindre

Digitized by Google

viktig omständighet rörande folkets mening om detta djur i de olika landskapen. Här få vi åter ett öster och väster, men som icke sammanfaller med namnen. Utmed hela kusten från Blekinges gräns ända upp i Norrland menar folket att nyckelpigan skall flyga dit »kärestan bor», då man tar henne på handen och låter henne flyga. I Blekinge och Skåne, på Gottland samt hela västra kusten och in i Västergötland och västra Småland skall hon flyga och bebåda vackert väder. Således avföll Gottland till västra sidan och hela Norrland strök åt den östra. Och så gick hela den förra påbörjade teorien sönder, men därmed nalkas också frågans lösning, och det är i Norrland jag funnit nyckeln. Om man skulle antaga, att det västra Gullhöna är äldre än det östra (kristna) Maria nyckelpiga, då västra Sverige är äldre än det östra, så se vi här i Norrland huru sammansmältningen först börjar. I Selångers socken, Medelpad, kallas insekten Gullmaria. Där äro hedendom och kristendom förenade; ett steg längre i norr och i djupa Ångermanland sitter hedendomen kvar: där heter insekten Gullfrigga. Nu vet man att Frigga var den germaniska hedendomens Venus (förblandad med Freya, Frös maka, kärlekens gudinna): är då underligt, att hennes skyddsling skall visa människorna var kärestan bor? Nu vet man också, att hedendomen överflyttade alla sina föreställningar om Frigga på jungfru Maria, så att många örter, som buro Friggas namn, sedan med kristendomen utbytte dessa mot Marias. Ett exempel: den allmänt bekanta örten jungfru Marias hand (Orchis maculata) hette hos romarne Venus' finger (digitus Veneris); i hedendomen hos nordborna Friggiar-Gras.

Digitized by Google

Namnet Gullhöna synes sålunda hava varit det äldsta, upprunnet av djurets i namnet betecknade egenskaper. Sedermera synes Gullfrigga hava kommit med asaläran och så Gullmaria med kristendomen. Men då återstår den obesvarade frågan, varför det förhistoriska namnet bibehållit sig längst i det först kristnade västra Sverige. Ett sken till lösning giver den andra omständigheten eller den västliga och gottländska folkföreställningen om djuret såsom väderspåman. I Schweiz, Rhentrakten, Schwaben, Österrike och Mähren tillskrivas nyckelpigan sådana väderleksegenskaper, i Pommern och Östersjökusten däremot icke. Att uppsöka alla mellanlederna eller en föreställningens vandring är sålunda icke lönt, utan vi gå med Grimm direkt på urkällan. Nyckelpigan heter i Indien Indragopa, d. v. s. Indras skyddsling. Vem är då Indra? Det är den indiska guden, som råder över vind och väder, och vi se sålunda att det hedniska urelementet ännu lever mera förhärskande i västra Sverige, under det att i det östra asatron mera slagit rot, på grund av kanske att den först kom in från öster och tog sitt huvudsäte i Upplanden.

Har alltså icke mitt rön löst någon fråga, så har det dock visat en brist på uniformitet i svenska folkets sammansättning, som, efter vad ovan ådagalades, motverkat framfödandet av ett nationellt.*

* Vi hava till och med sägner, vilka äro införda och lokaliserade, såsom den om dem, som dansade på julnatten, och därför dömdes dansa ett helt år, vilken saga finnes i bild återgiven i Wohlgemuths Liber Chronicorum mundi, 1496. När dialektkartorna bliva färdiga, nalkas frågan kanske sin lösning.

Digitized by Google

Härmed vill jag sålunda, innan jag går att sekel för sekel skildra svenska folkets seder och bildningens utveckling, hava dels antytt, huru litet inhemskt, ursprungligt vi hava att bygga på, dels vill jag hava visat svårigheten att finna ett ursvenskt, och blir min uppgift sålunda en dubbel, dels att urskilja vad vi lånat och dels och företrädesvis att uppsöka och framhålla vad vi själva äga men så ofta underskatta; och än mer vill jag, då tillfälle erbjuder sig, söka återbörda åt fosterlandet vad utlänningen tagit och särskilt framhålla den svenska nationens deltagande i den stora världshistoriska utvecklingen, icke minst genom dess mångfaldiga nybyggsförsök i främmande land, vilkas frukter så ofta skördats av den starkare utlänningen.

*

Som fortsättning på denna inledning räknar jag även följande hastiga skildring av det hedna Sverige. Här hava källorna givit litet, och jag kunde icke med samma oförskräckthet som mina föregångare pådikta norska, isländska, danska och allmänt germaniska, kanske indiska förhållanden på Sverige, såsom de hava gjort, vilka konstruerat svensk flora och fauna ur Eddorna.

Meningen med min korta skildring av hednatiden är sålunda blott den, att giva ett intryck och att visa utvecklingens gång, eller svensken på jägarens, fiskarens, boskapsskötarens, åkerbrukarens och köpmannens första stadier såsom utgångspunkter.

Digitized by Google

Digitized by Google

HEDNA TIDEN

Digitized by Google

Digitized by Google

För tusen år sedan.

(Broder Witmars förmodade reseintryck i det hedna Sverige.)

Då Carl den Stores son, Ludvig den Fromme, skickade Benediktinerabboten i Corvey kloster (Västfalen) att predika kristendom i Sverige omkring år 830, följde en ung man, som hette Witmar, den tjugunioårige läraren på hans färd till det nordliga landet, vilket man endast kände genom vikingars och köpmäns berättelser. Denne Witmar har för oss och vårt ändamål den större fördelen framför Ansgarius, att han icke avgivit varken själv eller genom annan någon vilseledande eller dunkel reseberättelse, varför vi icke tvekat att begagna honom såsom medium för skildringen av det hedna Sverige på 800-talet; och om vi utrusta honom med alla vår tids kunskaper om forntiden, så har han mer att berätta och blir pålitligare än någon resande, som från den tiden lämnat målningar av vårt land. Låta vi honom därtill tala nutidens språk, så lägger han en fördel till de andra och den icke den minsta, nämligen att göra sig begriplig, och då är hans ändamål till stor del vunnet.

*

Vi låta sålunda utan vidare betänkligheter de båda unge männen i Bremen bestiga ett svenskt

Digitized by Google

handelsfartyg eller kogg, lastat med kläde, vin och vete och destinerat till Birka.

Det var ett stortimrat fartyg eller som man kallar byggt på kravel (med planka vid planka). Dess tvära för och akter voro byggda högre än mellandäcket. En enda mast förde ett råsegel av vadmal med blåa och röda våder, vilket ställdes i vinden medelst brassar från rånockarne och anhalades med skot. Där masten gick genom däcksplankan var en fiskstjärt utsnidad, och skall detta masthål därav bibehållit sitt namn: mastfisken. Tågverket var av skinn från val och sjöhund. Fartygets kurs styrdes av en grövre åra, vilken var utstucken på högra låringen, varav den sidan ännu skall bära namnet styrbord. Som det icke var särskilt ställt på segla, emedan man ju icke kan kryssa bekvämt med ett råsegel utan fock, voro båda sidorna bemannade med åror. Fartygets bord voro över vattengången målade i en dunkel grå ton för att icke ådraga sig en otidig uppmärksamhet av de sjörövare, vilka under namnet vikingar svärmade på alla hav. För samma sjörövares skull utgjordes största delen av besättningen av beväpnat folk.

Kock hade man icke, utan besättningen fick tura med mathållningen. Eld gjordes ogärna ombord och man åt därför kallt eller tog man i land och kokade. Provianten bestod av smör, havrebröd, gröt, torkat kött; salt var ännu en börjande lyx. Visserligen »brändes» salt av havsvatten vid stränderna, men det föll sig dyrt. Dryck var öl och mjöd samt vatten, vilket alltid stod tillreds vid masten, på vilken även en läderskopa var upphängd till allmänt bruk.

Om vi nu, efter gamla beräkningar, anslå åtta

Digitized by Google

dagar till resan mellan Bremen och Öresund, så måste vi dock söka skaffa tvenne bildade personer på 800-talet en anstående sysselsättning bland en rå sjömanshop, och vi välja de tidsenligaste och deras stånd mest passande: läsning och sång. Om vi antaga, att de resande icke voro alltför glada, då så pass svåra öden som blivande martyrers väntade dem, så kunde de mycket väl ha sjungit: Jam moesta quiesce querela, en sång, som då var fem hundra år gammal och än i dag sjunges i hela Sverige samt kan återfinnas under n:r 492 i Svenska Psalmboken såsom Prudentius' (Wallins) »Nu tystne de klagande ljuden». De kunde även ha sjungit många andra ännu levande stycken, ty både Ambrosius (Te Deum) och Gregorius hade då för länge sedan utbildat den kyrkliga sången och musiken. Om de haft musikaliska instrument med sig, så borde dessa ha varit ett psalterium, en trekantig harpa med några strängar, samt en liten handklocka, med vilken den tjänande brodern Witmar tillkännagav under mässan när de troende skulle falla på knä.

Deras bokförråd kunde icke vara stort. Möjligen några mässeböcker, evangeliarier, epistolarier och utdrag ur Ulfilas bibelöversättning på gotiska språket.

Vi låta emellertid koggen gå för god vind, seglande, utan kompass, på landkänningar och solen om dagen och på stjärnorna om natten. Några stjärnbilder veta vi med säkerhet att de hade namn på, nämligen: Stora vagnen (Karlavagnen) och Orions bälte eller Frejas spånten (spinnrock), Nordstjärnan, Tre vise män och Sjustjärnan. När de om dagen förlorade land ur sikte och det var mulen luft, uppsändes medförda korpar, vilka genom sin flykt visade var närmaste

Digitized by Google

13. Ruin av vikingaborg.

landet låg. De löpa genom Öresund, där sillfiskare svärma omkring i sina små båtar, de se Skånes flygsandfält tåga förbi och uppnå slutligen mynningen av Kalmarsund, där vi äga frihet att förlägga mötesplatsen med det sjörövarskepp av den kända smäckra drakformen, vars första anfall tillbakaslås, men vilket slutligen övermannar våra resande och plundrar dem på allt, ända intill deras böcker och de klenoder, dem kejsaren medsänt som gåvor till den obekante hednakonungen. Själva få de rädda sig i land vid nuvarande Bergkvara, där de först resa korset mellan några kullslagna bautastenar och sedan anträffa en övergiven vikingaborg (13). Denna består av en ringmur av travad gråsten utan murbruk. Inom densamma synas grundmurar av sten till en mängd smärre trähus utlagda i strålar från medelpunkten, sålunda bildande en i minsta skala utförd plan till de blivande städerna. Uppskrämda av det farliga grannskapet med kusten

Digitized by Google

begiva de sig till fots in i landet och de äro i götarnes gamla hem eller Småland.

Det är icke någon lätt vandring, som föreståt, ty av vägar finnas inga andra än dem boskapen trampat genom skogen. Och det är skog överallt, mest lövskog. Än är det boken, som sträcker sina glatta armar ut över marken och kastar med sina lövkronor en sådan skugga, att den icke tillåter ett grässtrå sticka upp. Här luffar vildsvinet eller vildbassen omkring och plockar ollon; där skymtar ett rådjur mellan stammarne; där speglar sig en hjort i en sump, vars svarta vatten är fläckat med gula och vita näckblommor, under vilka folket tror att näcken sitter och spelar.

14. Pilspets av järn.

Nu kommer ekskogen. Här stå åldringar, som varit med under den tid, då järnet, årsbarnet med Kristus, icke var känt i landet, och sålunda kunna bära märken efter bronsfolkets yxor. Här uppe i kronorna jagar mården ekorrar, vilket går undan som en löpeld, tills den svagare men snabbare blir den starkes byte. Men eken är frikostigare än boken och delar med sig solljuset, som på marken får trolla fram en gräsmatta, inslagen med blommor. Här växer Friggas gräs (eller yxnet, jungfru Marias hand), som av folket så kallats, emedan det skall kunna uppväcka kärlek. Här är jägarens hemvist och här tar han sin bärgning med båge och pilar (14), sökande sin bostad där mesta villebråd kan fås för minsta möda.

Nu höres ett brusande tränga fram mellan trädens stammar. Det är en å, som blivit ström och som kastar sig utför ett klippras. Här timrar bävern

Digitized by Google

15. Metkrok.

sina hus, här hoppar laxen i luften och här dyker strömstaren. Vid stranden måste vi förlägga en båt, som skall föra våra resande över. Vi tveka icke i valet, utan bestämma oss genast för en ekstock, så kallad emedan den helt enkelt består av en urhålkad, trågformad ekstock, som drives fram av en åra liksom vildens kanot. Om vi så inlåta oss med fiskaren, vilken skall föra oss över, rörande hans hantering, få vi veta att han tar laxen i nät, och att han tar småfisk på en benkrok (15), vilken redan under stenåldern uppnått sin mest ändamålsenliga form, så att den icke sedan behövt undergå några förändringar, utan blott byta material. Att han kunde fiska både abborr, gös, gärs, sutare, id, mört, sarv, brax och gädda våga vi efter de bästa källor försäkra. (Några kräftor voro däremot alldeles omöjliga att bekomma, emedan dessa inplanterades i Sverige först under Johan III.) I stranden växer älvgräs, som luktar honung, och odört, vilken gör människor och djur galna och därför ägnas Oden (den rasande såsom krigsgud), enligt landets rådande religion.

Landet höjer sig i terrasser; marken blir sten-

Digitized by Google

bunden, barrskogen möter på andra sidan älven. Här bor björnen, här sover grävlingen, här hackar korsnäbben granens kottar, här spikar hackspiken till torrväder och skriar spillkråkan till olyckor, härfågeln ropar sitt opp-opp-opp till krig och örlig, här bor skogsnuvans skyddsling, tjädern, som bådar olycka, när han kommer fram till bygden.

Här betar en brandig, skön boskap, som folket säger sig ha fått från jättarne, men som de lärde anse vara avkomlingar av uren. För att locka den stora hjorden, vilken är spridd i djupa skogen, har vallaremannen förstärkt sin röst genom att uppfinna luren och hornet (16, 17), det förra av trä och det senare av bockhorn.

Vad slags musik han blåste torde ha varit beroende av instrumentets tonomfång. Men man hade även ord till dessa vallvisor och en berömd fornforskare har meddelat en sådan låt, som han på starka skäl anser vara från hedendomen och vilken har följande utseende:

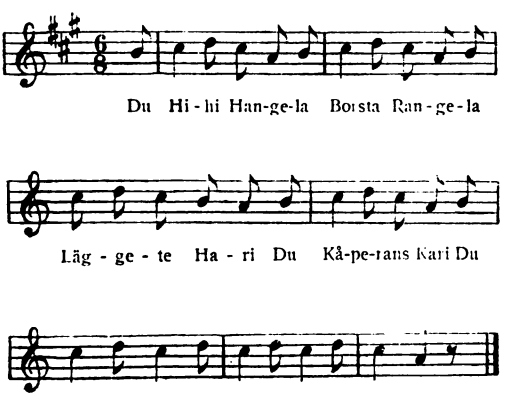

16, 17.
Horn och lur.

Digitized by Google

Men i skogen är en liten tjärn eller insjö; där ligger älgen på knä och döljer sig i vattnet för flugor och styng, eller stiger han upp i hultet att äta de späda trädskotten och bliva jägarens byte, under det den fotlösa lommen skriker sitt klagande kokerä, kokerä. Men där finnas även människor, mörkhyade göter, som ur myrens botten upphämta den röda mullen, ur vilken de bränna järn. Deras metod är ganska enkel. En grop fodras med sten och i denna eldas, varefter drag åstadkommes med en bläster av enkel konstruktion. Eld slås med stål och flinta eller, i brist av sådant, på urgammalt sätt genom att med en stråke drilla en ekpinne i ett lövträdsstycke. Deras bostad är också av mycket enkel art. Den består av ett runt tält av störar och granris, ovanpå vilket jord och torv hopats, så att det hela har utseende av en jordkula. Boskapsskötarne däremot hava gjort sig något bekvämare. I en backe hava de grävt sig en håla och stöttat dennas väggar med störar; en kvarleva härav är i våra dagar backstugan. I båda består eldstaden av en stenhäll mitt på golvet, och släppes röken ut genom ett hål i taket. Dessa boskapsskötare hade ännu icke börjat odla jorden, utan bytte de sina produkter mot grannarnes spannmål. Fattigare folk lära ha skördat fröen av ett vilt växande gräs, som på svenska heter svinsvingel eller mannagräs (Glyceria fluitans), vilket lämnar ett slags gryn, av vilket bröd eller gröt kan lagas.

Vad dessa människor menade om de högre tingen var svårt att utröna, ty de ansågo allt sådant som heligt, det vill säga en hjärtats angelägenhet, vilken man icke gärna vanhelgar genom att omtala.

Emellertid sågo våra resande jordkullar och

Digitized by Google

öppna platser, i vilkas mitt befunno sig stenar med urhålkningar, i vilka offrades småsaker, smör, honung och dylikt åt naturens andar, av vilka dessa enkla människor med rätta ansågo sig stå i stort beroende. Man trodde sig även bemärka blodfläckar på dessa stenar, men det hörde till undantagen. Boskapsskötarne hade också det bruket, att på sina hustak plantera en ört, som de kallade torsskägg (taklök), och vilken ansågs skydda mot åska eller tordön. Tor var nämligen deras namn på den Gud, som styrde över molnen, men någon avbild av honom eller någon annan avgud ägde icke detta folk, ty dem hade prästerna hand om uppe i Uppsala. De slogo visserligen ibland ett märke för sig liksom katolikerna när de göra korstecken, och som kallades hammarmärket, varjämte de buro en amulett, som än i dag kan träffas som smycke och som kallades torshammare. För övrigt voro de fredliga och gästfria samt till en viss grad artiga, ty de följde alltid sina gäster ett stycke på väg, då de reste, ett bruk, som än i dag under samma form bibehållit sig på landsbygden och i staden genom att ledsaga till dörren.

Nu förelåg en lång och svår väg över den skog, som skiljer Småland och Östergötland och som kallas Holaveden. Den ansågs oöverstiglig den tiden och man tog alltid kosan över Västergötland, då man från södra Sverige skulle till Upplanden. Men våra resande måste över den för att komma till kännedom om den andra utvecklingsgradens eller åkerbrukarnes land, det släta Östergötland. Här hade skogen glesnat på backarne för svedjarens allthärjande eld. I askan såddes korn, som gav rika skördar men snart lämnade marken ofruktbar, då den genast

Digitized by Google

intogs av ljungen, vilken, lik en eldsvåda i ny form spred sig över svedjan och fördärvade marken för allan tid. Ibland växte dock skogen upp igen och kunde efter en femtio år vara färdig att brännas ånyo.

Ett annat odlingssätt var hackandet. Man rev eller hackade upp naturlig ängsmark i en backsluttning med en grangren (18), på vilken avbrutna pinnar fått sitta kvar i tjockändan. Stenarne, som

18. Jordhacka av trä.

härvid kommo i dagen, plockades tillsammans i rösen, vilka än i dag hittas på de så kallade hacklanden, stundom djupt in i obygder, och vilka givit forskaren anledning till vidlyftiga utredningar. I åkerkanten — diken saknades — växte en vit ört, som kallades Baldersbrå eller Balders ögonbryn (Matricaria inodora), och vilken ännu uppträder på åkerrenarne, fast den vanligen förväxlas med de snarlika sötkullorna. Att Lokes havra var flyghavran (Avena fatua), vilken mycket besvärade åkern, kan man med skäl antaga.

Säden skars med skära (19), tröskades med piskning av en slaga, som i samma form behöll sig långt in i medeltiden och än i dag förekommer i det djupaste Finland. Den bestod av en påk, som var mycket tjock i ena ändan, slutande i en klump ganska lik en bösskolv. Säden maldes på handkvarn, ty varken väderkvarnen eller vattenkvarnar voro ännu i bruk;

Digitized by Google

väderkvarnen uppträdde ej i Europa förrän på 1100-talet och omtalas ej i svenska urkunder före 1330. Men åkerbrukaren bedrev även boskapsskötsel; dock lade han mest an på de mindre kreaturen, såsom fåren och geten. Av ullen spunno kvinnorna garn på tenar (20), en träpinne med en stentrissa, vilken

19. Liens föregångare.

20. Äldsta spinnrocken.

senare genom sin tyngd tjänstgjorde som balanshjul. (Hjulrocken uppfanns ej förrän på 1500-talet.) Av ullen vävdes tyg på en ganska enkel vävstol, och kläderna syddes med nålar av ben, brons eller järn, alldeles som nu. Kläderna bestodo väl för männen av en skjorta, en kolt och ett par byxor, om vintern päls och i högtidslag kappa. I bergstrakter torde man ha haft benen omlindade med band, såsom vi se på germaner avbildade på Trajanikolonnen i Rom. Mössan var nog av ull, kanske en röd luva,

Digitized by Google

som gubbar ännu bruka i landsorten, eller om vintern en skinnmössa. Kvinnorna hade linne och en kjol av ylle. Detta om de fattigares vardagsdräkt. Boningshuset hos den jordfaste åkerbrukaren blir mera utvecklat, närmande sig den kvarvarande sparrstugan, med spjäll på taket, men utan någon skorsten (21).

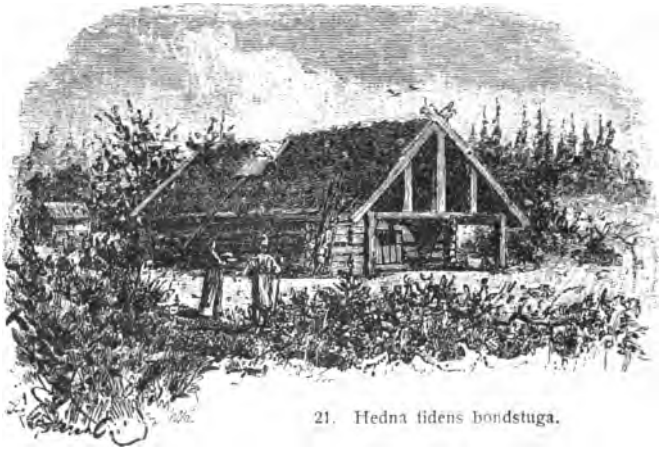

21. Hedna tidens bondstuga.

Här började synas spår av vägar. Smala, slingrade de sig mest på backar, sällan låglänta ställen, för att undvika översvämningar. Sanka ställen, som ej kunde undvikas, stensattes av någon välvillig person, vars minne därigenom, särdeles under senare tider, brukade gå till odödligheten på en upprest runsten. Över smärre vattendrag vadade man och över svårare utskötos kavelbroar. Över större åar och älvar gick färja.

Dessa vägar, ridvägar, ursprunget till våra

Digitized by Google

härads-, socken- eller landsvägar, voro således genom sin anläggning mycket praktiskt uttänkta, men väcka förargelse hos våra dagars upplysta resande, som icke kunna fatta, varför en landsväg skall gå i sådana krokar och varför den skall vara så backig. På hästryggen fördes varorna i en säck, som hängde över på båda sidor eller klövjades. Vid vägarne funnos stundom härbärgen, värdshus utan värd och traktering, bestående av en enkel koja med ett par löv- eller granrisbäddar och en anlagd brasa. Betalningen erlades i ett fång ved, som den avresande hade skyldighet att inbära förrän han lämnade platsen. Slätten börjar märkbart stiga i norr, och i fjärran synes Kolmården, som bildar gränsen mot svearnes välde söder om Mälaren.

För oss får den stora skogen, som nu passeras på en halv timme, icke längre vara ogenomtränglig, och vi vandra därför oantastade av stigmän ner på andra sidan och äro i Södermanland, som för tusen år sedan måste ha varit ett slags skärgård med fri seglation från havet ända upp till Vingåker (Vikingåker), där man ännu för femtio år sedan hittade ett fartyg så stort att det icke kunde anses hava varit byggt för de små vattendrag, som då förefunnos i landskapet. Här bodde ett skeppsbyggande handels- och sjörövarfolk, som drog omkring hela världen efter ära och byte, och våra resande kunde finna deras många bedrifter och än mer, förteckning på målen för deras färder, angivna på de redan då rätt många runstenar, som voro resta antingen över den dödes mull eller också blott över hans minne. Dessa stenar talade huvudsakligen om England och Danmark i väster samt Ryssland och Grekland

Digitized by Google

i öster. Men vi nalkas målet för broder Witmars färd och vi måste snart skiljas vid honom. Han skall som bekant upp till Birka, vilket enligt en av våra äldsta krönikor »låg på en ö i Mälaren som heter Björkö». Vi hava sålunda tvenne vägar att låta honom välja på. Den ena att vandra ner till Mälarstranden och låta ro sig över till Björkö, den andra och lämpligare, som vi välja, att dröja vid Pilkrog, icke långt från Järna station, och där avvakta ett handelsfartyg, som går upp direkt genom Södertäljeviken, vilken måste hava stått i förbindelse med Mälaren på dessa följande grunder: Björkö kunde icke hava varit en betydande stad, där den nu ligger inne i en insjö, om man behövt segla in genom Stockholms åtta mil långa och svåra skärgård; nu ligger Björkö mitt för Södertäljegattet och kan endast för dem, som komma söderifrån, bli liggande på väg till Sigtuna och Uppsala; vidare visar den omständigheten, att inga gravar, inga runstenar, inga jordfynd finnas i Stockholms skärgård, då däremot Södertörn och Södermanland äro överfyllda av sådana, att inseglingen icke varit genom Stockholm. Då man vidare vet, att det gick en segelränna från Biskopstuna vid Vaxholm upp åt Uppsala, så förstår man varför Uppsala en gång kunnat vara huvudstad, då det nu ligger i en sådan avkrok; vidare var Södertälje, då vår broder Witmar skall passera den, på 800-talet en handelsstad och belägen på en landtunga, vilken under unionstiden endast var föga bred, då den lilla sjön Maren var Täljes hamn från Saltsjösidan, och då Engelbrekt råkar på den tanken att genomborra landtungan, kunde uppgrundningen icke ha varit så svår, eftersom han med den tidens

Digitized by Google

dåliga hjälpmedel trodde sig kunna gå i land med dess genomgrävning*.

På dessa grunder öppna vi Tälje sund för broder Witmar och hans reskamrat och låta dem hålla kurs på Björkö. Att de icke landstiga på sydvästra sidan, där minnesmärket nu står, taga vi för givet, eftersom det finnes en hamn på norra, som kallas Kugghamn eller Kogghamn och vilken genom en udde är skyddad för Björkfjärdens stormar, och vi kunna sluta att koggen tog hamn därstädes, så mycket mer som vårt nuvarande Kornhamn i Stockholm fordom burit samma namn, troligen på samma grund.** Och nu äro vi vid resans mål och på fast mark, ty nu hava vi verkligheter, samlade ur Björköjorden, att begagna oss av vid rekonstrueringen av det forna Birka, det må nu hava varit Ansgarii eller någon annans.

Anblicken från fartyget då det nalkas stranden torde väl icke hava varit så himmelsvitt olik den vi hava för ögonen nu. Samma milda Mälarvågor badade samma Mälarstrand, där förfäderna till våra alar speglade sig. Om Björkön ägde någon av de kända tusenåriga ekarne, skulle den ha varit vittne till broder Witmars landstigning, och misteln på ekens grenar, vilken icke är sällsynt på Mälarens öar, skulle kunna ha varit en ättling av någon gammal hednamistel.

* Både Nordevall i Vetenskaps-Akademiens Handlingar 1832 och Styffe i sin disputation om Sveriges kanalarbeten mena att det varit segelled vid Tälje. I Erdmanns Sveriges kvartära bildningar uppgives Täljenäset bestå av svartlera, det vill säga gammal sjöbotten.

** Kodjupet vid Vaxholm hette även fordom Koggdjupet.

Digitized by Google

Anblicken av en stad på 800-talet i Sverige, torde väl icke ha varit så storartad som nu, men bör icke därför hava varit alldeles en fattigbaracks. Ifrån hamnen gick en mur söderut, böjande sig något i väster, där borgen låg. Denna mur omslöt staden åt landsidan, vilken upptog en rymd av tolv tunnland, en icke alltför stor yta enligt våra förhållanden. Vi återfinna här hednaborgens grundtanke, en ringmur, ett fäste och en mängd utbredda byggnader. Genom den på stranden stående nyfikna folkmassan föra vi våra resande upp i land, att bese staden. Vi måste genast vid första anblicken av denna stad tänka på dess uppkomst, en permanent vorden marknad. Vilden har upptäckt fördelen av arbetets fördelning och bytet eller handeln har uppkommit, och därmed är handelsstadens idé given. Husen voro alla envånings med fönster och rökhål i taket samt spjället utanpå. De voro antingen timrade av grova, knuthuggna bjälkar med ryggås och tätade med ler, eller ock voro de byggda med en stomme av stolpar, i vilkas mellanrum kvistar voro inflätade för att giva fäste åt den lera, som ifylldes på det sätt, som ännu brukas vid uppresandet av de skånska och danska klinhusen. Borgen är här den enda byggnad, som skjuter över de andra, ty rådstuga hålles under öppen himmel och kyrka likaledes, i en lämplig lund.

Inredningen var i de mindre bemedlades hem icke vidlyftig. Väggfasta bänkar, stundom att fälla såsom fållbänkar och då brukade som sängar, långa bord samt några kistor, vilka låstes med hänglås och nyckel (22), att förvara husets dyrbarheter i. Stolar lära väl icke hava varit vanliga; deras äldsta form

Digitized by Google

har varit kubben eller pallen, försedd med hyende eller kudde, såsom vi återfinna dem utbildade under medeltiden. Väggarne voro klädda med bonader av vävt gods. Mitt på golvet var eldstaden. När man blev rik och behövde flera rum och våningar byggde man icke på höjden, utan man byggde ett nytt hus på längden. Sålunda uppstod härbärget eller visthuset, sömnstugan, badstugan och så vidare. Husgerådet var hos medelklassen ej vidlyftigt. Kokkärlen bestodo av bränt ler eller täljsten, också av järn eller brons. Man åt på träskivor (diskar), med sin egen kniv, eller med en sked av horn eller träd (23). Man drack ur horn, men även ur träskålar och här på Björkö ur glas av trattlik form med grönt gods, vilka ställdes i trähålkar, emedan de saknade fot. Till klädedräkten, om vilken vi föga veta mer, än att den hos rika kunde vara mycket präktig, hörde smyckena, vilka spelade en stor roll hos de hedna folken. Kvinnorna buro spännen, broscher, pärlband av glas-, bärnsten-, silver- eller agatpärlor, även mynt av silver och guld. Om dessa prydnader gjordes hemma eller utrikes, kan man icke avgöra. Glaspärlorna synas vara tillverkade på platsen, emedan man hittat dem på flera stadier av utveckling. De arabiska mynt åter, som man funnit genomborrade och försedda med öglor, äro alltför påtagliga att kunna misstänkas äga annat ur-

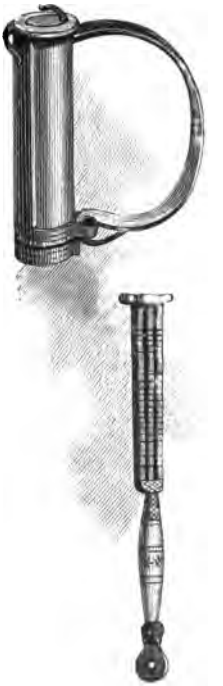

22. Lås och nyckel.

Digitized by Google

23. Husgeråd från hedna tiden.
Skedar. Skål. Glaskärl. Brynsten. Kniv med slida. Sax. Örslev med tång. Nyckel.

sprung än det land, där »Tusen och en Natt» diktades.

Alla de verktyg, vi träffat hos åkerbrukaren, finna vi här igen i en mer utvecklad form, vilken huvudsakligen bibehållit sig ändå in på våra dagar, då de redan tidigt träffade på det mest ändamålsenliga. Hammare, spik, tång, såg, nål, kniv, pryl, yxa äga alls icke något vidare antikt utseende, och de förändringar de sedan undergått äro endast tillfälliga små förbättringar eller modenycker.

För att avsluta de yttre betraktelserna av den hedna handels-

Digitized by Google

staden, vilja vi tillägga, att man såg både hästar och hundar på de icke stenlagda gatorna och kattor på de sopbackar, som sedan blivit så lärda; svarta råttan gjorde ofog i visthusen (den bruna kom icke till Sverige förrän på 1700-talet), i sängarne hoppade små svarta insekter, men i väggarne gingo inga stora bruna (ty de upptäckte icke Sverige förrän under Karl XII:s ärofulla regering); vid stranden såldes gädda, abborre och gös, och skärgårdsbor bjödo ut svärtor, ejdrar och skrakar; över borgen kretsade pilgrimsfalken och utanför slaktarhusen uppvaktade kråkor och kajor, på bakgården marscherade höns bredvid svin och under torvtaket byggde ladusvalan; att fiskmåsar (gråtuten) fiskade gli nere i hamnen är lika så visst. Om livet på gatorna kunna vi endast förstå att det var brokigt på en plats där köpmän, krigsmän, fiskare, bönder och jägare råkade tillsammans med ester, tyskar, ryssar, kanske även österlänningar. Att de drucko öl och mjöd i öppna gatubodar eller på ett bord under ett träd kan anses säkert, ty dricka har man gjort i alla nordens tider, och det är med ett visst skryt de gamla sagorna sluta skildringen av en fest med orden: och där vart skarpt drucket. Ölet är välbekant i sin tillkomst, ehuru man icke får tro, att det var humla, som bestods fattigman, ty han plockade skvattram och pors, vilka gåvo rus, och därmed var dryckens ändamål vunnet; mjödet har man mera reda på. Det bryggdes av en del honung, fyra delar vatten och humla, när det fanns, eljest ersattes humlan av pors. Med tillsats av öljäst fick man det hela att jäsa, och man kan tro att det blev en sprithaltig rusdryck, då man vet huru mycket socker honung innehåller.

Digitized by Google

Vad de främmande köpmännen handlade upp och lastade in i fartygen, eller Sveriges utförsel på 800-talet, har man tämligen väl reda på; det var mest pälsverk, vilka voro berömda kring hela världen. Införseln utgjordes av kläde, siden, vin, ädla

24. Kam.

metaller och glas. Bytesmedlet var guld eller silver i ringar, spiraler eller tackor, som vägdes på vågskålar, såsom ännu i yttersta orienten. Att emellertid detta gatuliv erhöll sin muntrande beståndsdel av kringstrykande gycklare, taskspelare

25. Rakkniv.

och spelmän kunna vi döma av den från hedendomen härstammande västgötalagen, vilken har en särskild lekmannabalk, som gäller dem, vilka fara omkring med pipa, fiol och trumma.

Vem som skötte polisuppsikten över den olikartade folkmassan är svårt att säga, troligen var det en fogde, som till sitt förfogande hade borgen med dess hjälpkällor till buds och som därför senare i medeltiden vi återfinna under titeln borgmästare — eller fogde.

Medan nu våra resande vänta på företräde hos konung Björn, vilken för tillfället befann sig i staden

Digitized by Google

och troligen bodde på slottet, skola vi först låta vår broder Witmar gå in i härbärget och låna kam och rakkniv (24, 25) och sedan såsom den mera världsligt sinnade gå ut, med några bildade birkanare, som kunna giva honom kunskap om sådana saker, dem vilden uppfinner sedan han kommit så långt, att han kan förtjäna sitt uppehälle och få en stund ledig, vi mena litteratur, konst, musik, nöjen.

Han fann före sig tvenne skriftslag, en äldre bild- och tankeskrift och en bokstavsskrift. Bildskriften, som var den äldsta och begagnas än i dag av alla vildar, bestod i att avrita föremålen med kniv i trä. Så gör än i dag den icke skriv- och räknekunnige spannmålsbäraren, då han drar med kritan ett streck för var säck och så ett snedstreck över de fem, eller bonden, som skär på sin karvstock (26), när han skall plöja eller så, en plog, ett ax och så vidare. Detta språk hade de vise, eller präster och skalder, utvecklat på följande poetiska sätt. Skalden kallade exempelvis blod pilens vätska; han skar alltså en droppe och en pil, med fara naturligtvis att bli oförstådd av lekmän, vilket kanske var meningen. När han sålunda skulle riktigt inspirera sig, kunde han rita en bräda full. Såsom när han skulle uppteckna denna poetiska strof:

> Tor åkte till järnleken,
> månvägen under honom dånade,
> efter honom all luften brann.

26. Karvstock.

Digitized by Google

Så ritade han följande figurer: Tors hammarmärke, ett hjul, järnlansar, luftvågor under en måne, åskmoln, eldstrimmor över jorden. Detta skrivsätt, som än i dag brukas av kineserna, hålla vi före även hava varit använt på den tidens post och telegraf eller budkavlarne, i vilka kungens order inskuros. Runornas skrift åter var bokstavsskrift. Man har sagt, att de icke äro en nordisk uppfinning och vi tro det. Men att de haft samma uppkomst som all världens bokstäver, det är visst, eller att de blivit uttagna ur karvstockens avritningar, förlorat sin betydelse som bild, men behållit ljudet. Exempel härpå är ᛘ mader = man, som först var avritningen av en man med armarna i vädret och sedan blev bokstaven m, eller ✱ hagel, numera bokstaven h, som återger vattnets kristalleringsform. Med dessa runor skrevo de lärde lagarne på balkar, minnesrunorna på stenar; skalderna sjöngo troligen icke ännu »vid skrivbordet» på kalvskinn eller trästockar, utan i fria luften.

Dessa skalder voro nämligen även sångare och tonsättare i en person. Vad de sjöngo, fastän de oftast voro hovpoeter, handlade dock för det första alltid om något som hänt, för det andra om händelser som hade något intresse för de levande och icke för de döda.

Broder Witmar hade tillfälle att höra en i de dagarne särdeles populär sång, som begagnades till stridssång och som senare blivit så ryktbar under namnet Kråkamål, vilken sjöngs av den krigslystne Ragnar Lodbrok, vilken skall ha varit med och satt eld på Paris omkring femton år senare än våra resande anlände till Birka och sedan slutade i en ormgrop hos kung Ella. Den hade bibehållit sig traditionsvis

Digitized by Google

till 1300-talet, från vilken tid vi äga en skriftlig upp-teckning av följande utseende:

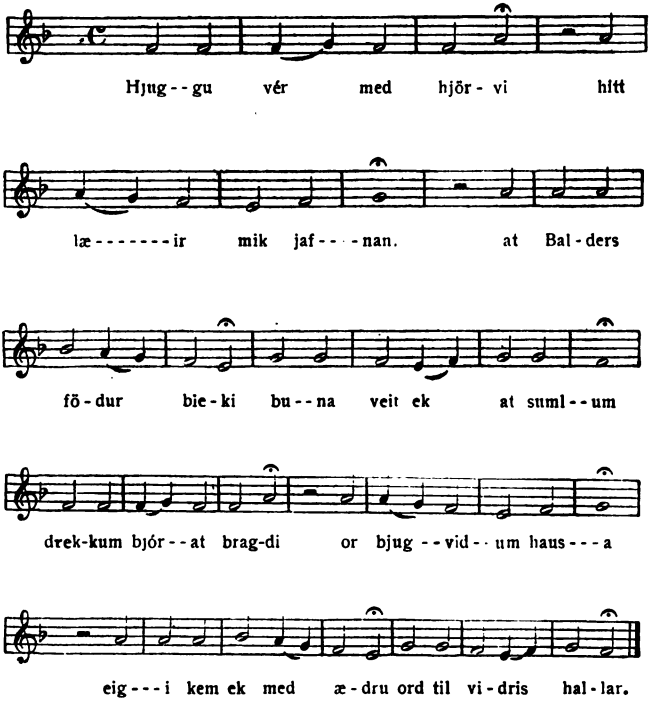

Man sjöng nog mycket annat, men om Eddorna levat bland svenska folket vid denna tidpunkt, tro vi ej,* ty de synas besjunga tilldragelser i Asien, Ungern, Ryssland eller Österrike, men icke behandla särskilt svenska ämnen.

En artig och mycket omtyckt poetisk lek var

* De upptecknades först på 1200-talet och hava sedan hörts stympade i djupa obygder.

Digitized by Google

gåtan, av vilka många voro lika sinnrika som våra charader.

På vägen vägar
väg över väg
och väg under
och väg på alla sidor?

Svar: Fågel flög i sky,
fisk sam i ström,
då på bro han far.

Det vänder sitt huvud mot Hels vägar,
men fötter mot solen?

Svar: Lök vänder huvud mot jordens sköt,
men bladen mot himlen.

Det mest brukliga musikaliska instrument broder Witmar fann hos de bildade birkanarne var harpan, som ledsagade sången. Den var större eller mindre efter omständigheterna och grundformen var: strängar spända mellan en krumbåges armar.

Krigsfolket blåste i lurar av brons eller ben, i senare fallet voro instrumenter en dyrbarhet och utgjordes av en urgrävd valrosstand prydd med sniderier, vilken form behölls rätt länge in i medeltiden.

Byggnadskonsten stod icke högt, det hava vi redan visat; bildhuggarkonsten åter, om vi dit få räkna runstenarne, stod högre, ty de vittna om god och ren smak, i ornamentiken åtminstone; människofigurerna erinra ännu om vildens första försök. Vapen- och guldsmeder arbetade slaviskt, men efter goda utländska mönster. Måleriet stod lågt; vår främling fann endast några försök i bildväveri, men

Digitized by Google

han har underlåtit att meddela oss efterkommande sina iakttagelser.

Till sin ledsnad fann broder Witmar, att birkanarne icke föraktade att begagna spel och dobbel. Schackspelet fann han förlåtligt, ty det var klassiskt, men rävspelet kunde han icke finna sig vid, och ett parti bräde ansåg han nesligt, ty det speladès med tärning, stora sköna tärningar för övrigt, avlånga och av ben med ögon till och med sex, men tvåan fattades. Tärningarne voro särdeles hatade, emedan de missbrukades enbara till slagning om pengar.*

Rävspelet, som vi kalla det, utgjordes av tillplattade glaskulor till ett obestämt antal, men bland vilka en är olik de andra och troligen tjänstgör som den jagade räven.

Nu anse vi att våra vandringsmän hava sett och förnummit vad av vikt varit, att de kunna hava något att berätta, då de återkommit till Bremen. Och nu anse vi dem nog inne i förhållandena att kunna yttra sig i de ämnen, som skola förehavas i konungens statsråd, ty enväldet var en senare tidens uppfinning, som sveket vågade där våldet skrutit att det icke fanns.

»Då konungen» — skriver vår kronist, Ansgarii lärjunge och samtida — »fick veta i vad ärende de voro sände, gick han till råds med sina gode män, som han bäst uppå trodde. Och med allas deras samtycke och bifall, gav han dem tillstånd att predika sin lära.»

* De hade även ett religiöst bruk vid lottkastning. En norsk och en svensk konung slogo enligt Snorres vittnesbörd om Hisingen. Den ene slog sexor all och trodde sig ha vunnit, då den andre slog sönder tärningarna, så att tretton föll upp.

Digitized by Google

Och så blev kristendomen tillåten och Herigar, konungens statsminister, tog dopet och byggde den första kristna kyrka, vilken dock icke torde haft prydligare yttre än detta vidstående (27). Och så vände bröderna hem och förkunnade allt vad de sett och hört. Men därmed var icke någon trosförändring införd i Svea landet, ty över konung och råd stod folket och det var först när Ansgarius återvände andra gången, som konungen kallade ting och frågade folket om den nya läran finge predikas. Då uppsteg en gammal man och talade:

Hören mig alla, konung och allmoge. Här äro många ibland oss, som ofta rönt, både i sjönöd och

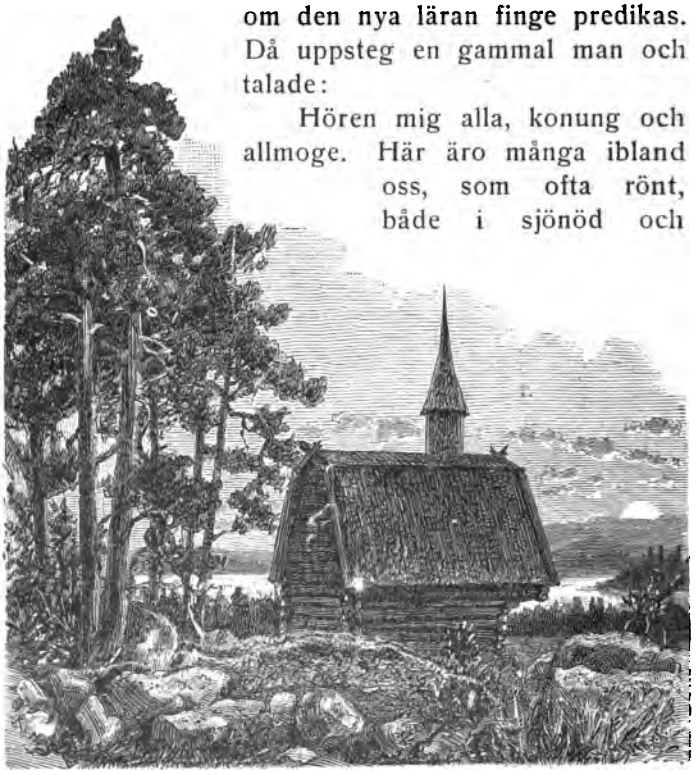

27. Träkyrka från äldsta kristna tider.

Digitized by Google

andra faror, huru märklig denna nya Guden är att hjälpa dem, som honom åkalla. Därför hava många farit till Dorstad, enkom för att där låta sig döpas och kristnas, och hava på sådana resor utstått försåt och anfall av vikingar samt många andra farligheter. Varför skulle vi då ej villigt här hemma mottaga det, som vi med så mycket våda hava sökt i främmande land! När ej våra egna Gudar mer kunna hjälpa oss, så är ju nyttigt att hava denna mäktiga Gudens ynnest?»

Denna praktiska synpunkt blev vållande till ett svenska folkets riksdagsbeslut, som lärer gälla än i dag, men det skulle dröja tusen år, innan folket återfick sin frihet att yttra sig högt och bestämmande i sina egna angelägenheter; det fick den icke, det är sant, ty de väldige skänka aldrig något, men det håller på att taga igen den nu, och det är genom dessa tio sekler till nu vi gå att begynna vår forskningsresa.

Digitized by Google

Digitized by Google

MEDELTIDEN

ELLER

KATOLSKA TIDEVARVET

FRÅN KRISTENDOMENS FÖRKUNNANDE OMKRING 830
TILL LUTHERSKA LÄRANS INFÖRANDE OMKRING 1530

Digitized by Google

Digitized by Google

Människorna och levnadssättet.

KAP. 1.

Utseende, skick och sed, tilltalsord m. m.

När man betraktar porträtt från olika tidevarv, gör man sig ofta den frågan, om det mänskliga anletet har undergått förändringar med tidevarven eller om det endast är målarens sätt att återgiva, som varit underkastat modets nycker. Det troligaste är, att denna anmärkta olikhet uppstått dels av tidevarvets allmänna grundstämning, såsom levnadsglädje, nedslagenhet, vildhet o. s. v., dels av modets nycker med håret, skägget och ögonbrynen, dels ock av det gällande måiningssättet och den antagna skönhetstypen. Vår svenska porträttmålning från medeltiden är just icke vidlyftig och kan därför svårligen giva ett fullständigt begrepp om det egendomliga i ansiktets utseende. Ur de avbildningar, vi äga kvar från kyrkmålningar, gravstenar, tavlor och träsnitt, hava vi kommit till följande resultat, vilka dock av en kommande forskning torde kunna rättas och fullständigas.

Det manliga utseendet. Skönhetstypen för 1300-talet angives sålunda av S. Birgitta: kroppen

Digitized by Google

icke köttfull, utan mera anlagd på senor och ben, av medellängd (därför avbildas riddare mera magra än vi skulle finna skönt); hår och skägg rödbruna, dock icke röda (det blonda nordiska är sålunda redan gammalmodigt, om det någonsin funnits); skägget, när det förekommer, av en tvärhands längd, näsan jämn och medelstor, ögonen klara, läpparna röda, snarare tunna än tjocka, hakan kort, hyn vit och röd.

Herremannens ansikte är oftast avbildat skägglöst, ovalt, regelbundet, så regelbundet understundom, att man tycker sig märka, att konstnären bildat efter antika mönster. När skägg förekommer, är hakskägget merendels tvåkluvet. Håret är långt, vissa tider benat i mitten och rakt, stripigt, sällan krusat.

Prästens ansikte är merendels skägglöst, ofta mycket uttrycksfullt genom den ständiga rakningen, som gör huden skarp och full av veck, som smyga sig efter musklerna. Hjässan är rakad; den lilla krans av hår, som lämnas kvar, får stundom växa ut och faller då i naturliga lockar ned på axlarne samt bildar i pannan nedanför kalotten ganska behagfulla testar.

Borgarens ansikte är redan oregelbundet, dragen grova, näsan för lång, munnen bred; håret i allmänhet halvlångt, stundom lagt i rullar vid öronen.

Bondens ansikte är merendels avbildat något liknande en satyrs. Antingen är det igenväxt med skägg eller är det slätrakat eller ock försett med ett bockskägg, som följer undre kanten av nedre käkens ben och halsen. Näsan är lång och utbredd, hängande över en stor, djupt uppskuren mun, hakan lång, ofta utdragen i en spets.

*

Digitized by Google

Det kvinnliga utseendet. Kvinnorna förekomma merendels ranka, med kort liv, långa, starka höfter och smala, hängande axlar. Bröstet är tunt och magen utstående. Detta senare är särdeles egendomligt för medeltidens kvinnliga utseende och torde bero på den omständighet, att överplagget knäpptes över bröstet, såsom än i dag är förhållandet med Vingåkers kvinnodräkt. Också kan det endast förefalla så, emedan klänningen fästes strax under brösten och därigenom kroppens framlinje blir mera utspringande.

Att undantag härifrån förekomma hava vi exempel på, särdeles hos klosterfolk, vilkas vida dräkt, i likhet med den prästerliga, ger kroppen ett mera kraftigt och fylligt utseende, såsom hos S. Birgitta, vilken har en särdeles massiv hydda, sådan hon avbildades i Rom.

Håret var hos kvinnorna långt, benat mitti; ibland en eller två flätor på ryggen. Skökor hade kortklippt hår likasom trälarne; därför var det höga böter på att klippa av en ärbar kvinna håret.

*

Händerna avbildas med långa smala fingrar. Vad uttryckandet av sinnesrörelser genom händerna beträffar, synes medeltiden hava haft flera hjälpmedel än nu och kanske något olika. Ett bedyrande antyddes med två uppräckta fingrar, pekfingret och långfingret, troligen även begagnade vid edgång. Vid bön knäpptes icke händerna, utan lades ihop med insidorna mot varandra. När man grät, dolde man ett öga i sänder med handen, såsom bondfolk än i dag gör. En anvisning skedde med pekfingret,

Digitized by Google

såsom nu, men med spärrad tumme. Handen på hjärtat bevisar underkastelse och andakt. I vila ligga händerna mest över varandra på magen. Händerna i sidorna tyckas antyda högfärd och övermod. Blygsel: nedslagna ögon. Avböjande: båda händerna uppe framför bröstet, med tumspetsarna mot varandra och handens insida utåt.

*

Enligt våra föreställningar voro medeltidens seder råare än nu, men skick och sed är något så beroende på överenskommelse eller nyck och mod, att man ej gärna kan uppdraga bestämda gränser i det fallet. Nu anses det opassande att äta med kniven; då hade man icke gaffel, utan åt med kniven och fingrarne; men då stod före nu i belevenhet i det fallet, att man bjöds på att tvätta händerna, innan man satte sig och då man steg upp från bordet. De, som nu med otvättade händer sätta sig till bords, anse det lika med en råhet att sticka kniven i mun, utan att kunna uppgiva något skäl varför det skulle vara råare att skära sig på kniven än sticka sig på gaffeln.

Då tvättade man sig icke regelbundet om kväll och morgon, men man badade mycket oftare än nu; då tvättade man icke ansiktet i samma fat man tvättat händerna, utan man lät hälla vatten över händerna.

Att slå en värnlös kvinna anses nu som höjden av barbari, då hade man rätt att aga henne som man nu agar barn (värnlösa!).

*

Digitized by Google

Hälsning. Handslaget mellan jämnbördiga synes vara gammalt. En underordnad eller omyndig böjde knä; bugning torde vara en senare tids uppfinning. Omfamning förekom kvinnor emellan. Männen blottade huvudet. För övrigt hälsade man icke på den man föraktade. Då Olof Axelsson Tott en gång av okunnighet hälsade på Erik XIII:s älskarinna Cecilia och sedan fick veta vem hon var, blev han så ond att han lät kasta henne ur vagnen och slog henne själv, sägande att hon icke var bättre värd.

*

Tilltalsord och titlar. I och Du voro gängse tilltalsord.

Konungen kallades dels Ers nåde, Ers värdiga nåde, Eders högborna värdighet, Eders herrlighet, Eders herrskap, dels nådige herre, högborne och värdige herre.

Ärkebiskopen kallades värdigaste fader och biskopen värdige fader i Gudi eller nådige herre.

Ärkebiskopen kallades av konungen vår käre herre och värdige fader.

Riksföreståndaren kallades ädel och välbördig eller ock ärlig och välbördig.

Riksens råd: ärlige och välbördige eller ärlige och värdige män.

Män av vapen kallades endast ärlige.

Prinsar och vederlikar bland ungdomen fingo heta junker.

Prinsessor kallades jungfru.

Ingen fick kallas herre, som icke stod under romerska stolen eller var riddare; icke en gång riksföreståndaren, om han ej var riddare. Karl Knutsson

Digitized by Google

kallades som riksföreståndare, före 1441, endast välboren man.

Alla prelater kallades herrar, även de ringare. Ett riksråd, som ej var riddare, fick ej heta herre, men väl hans kapellan.

Inga fingo heta fruar, vilkas män icke voro riddare. Man uppgiver som ett av skälen att konung Hans kom på tronen, att det fanns så många kvinnor, vilka ville heta fru. Rimkrönikan säger:

Fördenskull månde de honom hylla,
ty Herrenamn de hava ville;
deras kvinnor ville ej slätt hustrur heta,
ty månde de efter Fruanamn leta.

Konungens och riddarnes döttrar hette jungfrur, alla andra pigor.

*

Okvädinsord. Men det fanns en annan klass av tilltalsord, vilka straffades eller tilldömdes av lagen; dessa voro de så kallade okvädinsorden eller öknamnen. På Gottland höllos fyra namn för okvädinsord åt karlar: tjuv, mördare, rövare och mordbrännare; åt kvinnor fem; tjuv, mörderska, horkona, trollpacka och mordbrännerska. I Västergötland nämnas följande: bykiuvalp (hundvalp), frälsgivä (frigiven träl), tillmäle att man sprungit för en och dock haft spjut med sig, eller låtit slå sig, begått tidelag eller kommit sin mor för när. Det värsta var att kallas niding; därtill fordrades att ha slagit ihjäl någon i kyrkan eller vid tinget, eller dräpt någon, som budit förlikning och därom blivit försäkrad; att ha hämnats det straff tjuvar under-

Digitized by Google

gått, att ha tagit livet av någon i badstuga, under badning i sjön eller på hemlighuset o. s. v.

Vidare: rishofdi (avlad i lönndom av landsförvist fader*); ormyliä (som ändrade råmärken mellan jordägor); gräspari (som stängde in åt sig av en med grannar gemensam betesmark); gräsäti (som satt inhyses och ville med sina kreatur göra intrång); nockadrumber (lättinge); görvarger (som högg eller bröt ner annans hus); lösvitting (skogsrövare); bunkabiter (sjörövare).

I Östergötland kallades mordbrännare kasnavarger; de som dödade boskap och gömde aset: fäfylingar; lösdrivare kallades häradspjäkker; kringstrykande munkar och präster: lurker landafägir.

I Södermanland: härjan son (född av fiendes våldtäkt), träl, tjuv och ljugare.

* Med detta namn har lagstiftaren velat avhålla hustrur ifrån att i skogen dölja och pläga umgänge med sina män, under det att de voro biltoge.

Digitized by Google

KAP. 2.

Kungen.

All förändring är icke utveckling, lika litet som ett efterföljande alltid är en följd av ett föregående. Sverige var ursprungligen ett valrike: den dugligaste blev regent; när arvriket uppkom, förlorade konungainstitutionen så småningom sitt anseende, på grund av att många oduglingar helt naturligt råkade att sitta och styra. Genom denna opåräknade följd av ärftligheten har så småningom folkfriheten fått komma till större andrum. Att valet i forntiden ofta föll på konungasöner har varit en tillfällighet, ty våra äldsta lagar stadga uttryckligen: »Svear äga konung att taga och vräka».

De ceremonier, som i äldsta tider åtföljde konungavalet, äro karaktäristiska nog och hava, såsom alla ceremonier, en tanke till grund, vilken under tiderna blivit begraven under formerna.

Att upphöja någon till konung låg i folkets händer, och skall man i äldsta tider hava haft för plägsed att sätta den nyvalde konungen på en sköld och höja honom upp på folkets axlar, därmed angivande tronens enda naturliga stöd. Och därmed var även makten att avsätta given. Då man överlade på tinget om Olof Skötkonung skulle avsättas eller ej och någon frågade, vem de ärnade taga till konung, svarade lagman Edmund, vilken nog

Digitized by Google

borde känna stadgarne: »Den, som oss bäst synes, antingen han är av konungasläkten eller icke.»

Efter kristendomens införande åtminstone skedde konungavalet vid Mora stenar i Uppland, och skedde det så, att varje lagman från sin lagsaga skulle låta välja tolv vittra och snälla män, det är sådana, som voro kända för gott förstånd och ärliga tänkesätt. Dessa skulle ock vara utsedda med samtycke av alla dem, som i lagsagan bodde. Om man nu vet, att lagmännen voro valda av jordägarne i varje landskap och att de icke fingo vara tignarmän (ämbetsmän) eller hovmän utan ovillkorligen måste vara bondesöner, så kan man därav sluta, på vilken bred folklig grund konungamakten ursprungligen vilade och även nu se, vilken storartad rättighet svenska folket låtit sig avhända.

Mora stenar voro tretton till antalet, en jordfast i mitten och tolv mindre däromkring. Sedan menigheten genom kringsändandet av ett träkors blivit samlad, infunno sig lagmännen på Mora äng och intogo sina platser på de tolv stenarne. Upplandslagmannen, vilken alltid förde ordet, öppnade sammankomsten med ett tal, och efter bön om lycka i värvet avgåvos rösterna. Efter skedd omröstning utropades den nyvalde konungen av hela menigheten till Sveriges och Götes konung, varefter han av landets mest ansedda män upphöjdes på den stora konungastenen. Därpå avlade konungen sin ed och avgav sin försäkran, vilken, enligt Magnus Erikssons lag, huvudsakligen bestämde: att konungen skulle regera med råds råde, icke i rådet intaga eller till befallningshavande över rikets landskap och slott förordna utländsk man, ej minska något av

Digitized by Google

kronans gamla ingälder, icke påbjuda ny skatt, utan vid tillfälle av krig; att han skulle låta andligt och världsligt frälse förbliva i sitt förra stånd, kronans rätt dock oförkränkt, hålla gammal och vedertagen lag i helgd och icke utan allmogens goda vilja och samtycke införa utländsk lag, icke utan laga rannsakning och dom avhända någon liv och egendom samt på allt sätt vårda och handhava edsöreslagarne om kyrkofrid, tingsfrid, hemfrid, kvinnofrid o. s. v. Huru mycket som hölls av denna ed lärer oss historien.

Eriksgatans ridande var en formalitet, som folket fordrade och som skulle företagas mellan valet och kröningen. Orsaken till denna plägsed torde ligga i den omständigheten, att de olika landskapen styrdes av egna lagar, vilka voro ganska avvikande, och att de ägde rättigheter, dem de ville hava sig försäkrade, då en ny konung trädde till styrelsen; även vill man tro, att folket hade åstundan att få se den person, som skulle styra dess öden.

Så snart alla anstalter till resan voro färdiga, sände konungen budbärare med brev och underrättelser, när han ämnade komma, på det invånarne skulle kunna emottaga honom. På präktiga hästar och med lysande mundering började nu ritten från Uppsala, följande solens lopp från öster till väster, eller rättsyls som det hette. Vid gränsen av varje landskap skulle fullmäktige vara konungen till mötes och sätta gisslan eller löftesmän. Dessutom skulle invånarne i var lagsaga på en allmän samlingsplats svärja trohetseden, mot att konungen tillbaka avgav sin försäkran, som han givit allmogens ombud på Mora äng. I varje landskap ägde konungen benåda

Digitized by Google

tvenne brottslingar, vilkas brott icke voro av värsta slag.

Nu följde emellertid Upplands lagman och några av landets inbyggare med konungen till Strängnäs, där södermanlänningarne voro skyldige att möta och där de gåvo gisslan. Ljunga by i Gåsinge socken menas hava varit mötesorten för landets inbyggare, varom minnet bevaras i ett par korslagda stenar och ett namn, kongsgata. Vid Svintuna mötte östgötarne, vilka följde till mitt på Holaveden; där togo smålänningarne vid och ledsagade till Jönköping; västgötarne följde förbi Kinnekulle till Ramundeboda på Tiveden; närkingarne till Upphöga bro icke långt från Fellingsbro gästgivaregård; västmanlänningarne till Östensbro, där upplänningarne åter voro till mötes och följde till Uppsala. Att icke de norra landskapen besöktes skall bevisa denna färdens höga ålder.

Rörande kröning och regalier har man utrönt, att krona eller diadem varit brukligt från äldsta tider, vilket kan synas på äldre mynt, och var denna symbol icke något, som följde med den år 1210 av prästerskapet påfunna kyrkliga ceremoni, som sedan blev lagstadga.

Från början av 1300-talet har man säkra underrättelser om regalierna; de bestodo då av kronan, spiran och äpplet samt kröningskläderna. Kronan var öppen* och betecknade själva kungliga högheten. Spiran utmärkte makt och välde tillika med domsrättigheten. Äpplet med korset betecknade Kristi välde över jorden, som konungen upprätthålla

* Erik XIV var den förste som använde sluten krona.

Digitized by Google

skulle. Kröningsdräkten bestod av en tröja (thorax), en kort kjortel med vida ärmar (dalmatika), en trång fotsid rock med trånga ärmar (subtile) och kröningsmanteln, som hängdes över axlarne och fästades över bröstet.

Under det kronan påsattes, spiran och äpplet överlämnades samt påklädningen skedde, lästes böner, varefter konungen gjorde sin ed att försvara kyrkans rättigheter. Vid ceremoniens slut sjöngo de andlige Te Deum laudamus och församlingen instämde i Kyrie Eleeson.

Bruket att ropa: »Nu är N. N. krönt till Sveriges etc. konung, han och ingen annan», uppgives av en äldre forskare härleda sig ända från Erik Segersäll, vilken gjorde tronen odelbar sedan samregenternas oroliga tidevarv var förbi.

Smörjandet samt nyckeln och svärdet anses höra till medeltidens slut.

Sedan den kristna kröningen ursprungligen ansetts såsom en vacker religiös plägsed, började man småningom inse, att katolska kyrkan hade en annan mening om saken. Den inbillade menigheten, att kröningen var av högsta vikt och nödvändighet, att konungens person därigenom blev helgad, att icke folkets val utan Gud genom prästerna meddelade honom kungliga rättigheter; och det var sålunda genom en ursprungligen likgiltig ceremoni, som konungamakten med Guds nåde uppkom. Detta att göra konungens person helig fann sitt uttryck i Tälje beslut 1279, däri stadgas, att den som förolämpade en av kyrkan krönt konungs person skulle uteslutas från församlingens gemenskap. Denna författning, säger vår allvarlige Lagerbring, hade utom

Digitized by Google

prästväldets utvidgande även för avsikt att skydda konung Magnus Ladulås på hans med våld och orättvisa inkräktade tron.

Så uppkommo en del av dessa lagar och stadgar, dem de fåkunnige tillskriva gudomligt ursprung.

Digitized by Google

KAP. 3.

Riddaren.

När stormannen slagit under sig frukterna av andras arbete och befunnits lämplig för despotiens ändamål, blev han riddare. Som han icke kunde skriva sitt namn, fick han låta måla sitt bomärke, vilket kallades hans vapen. Men nu måste han vara betänkt på att försvara sina ägodelar; därför byggde han också sitt hus i de flesta fall med avseende på blivande angrepp såsom en fästning. Platsen valdes antingen på ett högt berg, vid en segelled, eller i en sank trakt, i senare fallet för att få vattengravar och hindra minering.

Om han nu byggt på ett berg, stiger byggnaden upp lik ett fyrkantigt torn av sju till elva våningar. De tre nedersta våningarne äro källare och oftast välvda; i den understa förvaras kol och ved och därifrån går en underjordisk gång, som mynnar i en småskog eller vid sjöstranden och genom vilken de belägrade i sista stunden kunna lämna huset, antingen för att dölja sig i skogen eller uppnå båtarne och komma över sjön. Genom den tre alnar tjocka muren går en trappa från nedersta källaren upp genom alla våningarna. Den andra källarvåningen låta vi vara matkällare och den tredje köksvåningen. Långt upp på väggen vid fjärde våningen satt den andra ingångsdörren, vilken knappast kunde

Digitized by Google

kallas port, ty den var blott tre alnar och några tum hög samt två alnar bred: allt för att försvåra inträdet; till denna dörr ledde emellertid icke någon trappa utan en rörlig vindbrygga, som kunde hissas ner, när någon skulle ut och in, eljest var den alltid uppdragen. I fjärde våningen låta vi borgstugan eller stora samlingsrummet vara beläget, i femte borgherrens rum, i sjätte borgfruns, i sjunde gästrum, i åttonde förlägga vi knektarne och ändå högre upp väktarne. På vinden ligga stora lager av stenar, bjälkar, tjärtunnor, blytackor, avsedda för begagnande vid försvaret. Taket, som var platt, var försett med tinnar, bakom vilka de försvarande hade skydd, och ovanpå detsamma sattes ett löst kroppåstak av trä med en liten takryttare, i vilken hängde en ringklocka. Detta tak kunde rivas ner, när belägring och skjutning med fyrbollar kom i fråga; flöglar och vimplar utgjorde krönet på detta tak. Väggarne voro av gråsten, kalksten eller tegel, i senare fallet utan puts och med fogstrykning. Som man denna tid byggde inifrån och utåt, det vill säga lät murytan bero av rummens bekvämligaste läge, sattes icke fönstren i rad, utan voro urtagna var de kunde. Fönsteröppningarne voro mycket små, utåt 3½ fot höga och 2½ fot breda, för att erbjuda så liten skottyta som möjligt; de vidgade sig inåt i den tre alnar tjocka muren och voro försedda med stenbänkar i själva muren. Fanns någon sida åt sjön otillgänglig för skyttet, så gjorde man gärna fönsteröppningarna ditåt större. Yttermuren var mycket omväxlande och oregelbunden dels genom fönstrens godtyckliga läge, dels genom en mängd utsprång och utbyggnader. Ovanför ingångsdörren sitta ägarens

Digitized by Google

vapen i huggen sten eller en mariebild eller dylikt. Högt uppe i sjunde våningen befanns en utbyggnad utan golv, genom vilken vräktes brinnande tjära, kokande vatten, smält bly, träck, stenar och stockar över dem, som möjligen sökte storma porten; andra dylika utsprång tjänade som avloppsrör. I hörnen sutto tureller eller hängtorn dels för utsiktens skull, dels för skjutningen. Mitt på väggarne här och där funnos dessutom bottenlösa utbyggnader, vilka begagnades till latriner. Hade fienden en gång inträngt i byggnaden funnos hål i trappvalven, genom vilka tjänliga medel kunde nedkastas på den anfallande. Talrör löpte i alla murar, så att man kunde meddela sig med varandra från källaren upp i vinden. Uppe på väggarna och tinnarna voro en myckenhet hål gjorda i muren, om vilkas betydelse och ändamål man haft många gissningar. Att kajor och andra fåglar byggt i dessa hål, det vet man, och man tror att hålen enkom blivit anbragta för att fåglarna just där skulle taga sin plats och icke på taket, när de av fienden skickades med brinnande lintåttar att tända eld på huset.

Om vi nu skulle göra en rund genom husets inre och se till huru inredningen är beskaffad, börja vi nere i den välvda kolkällaren. Där är intet märkvärdigare att se än den källa, utan vars vatten hela den väldiga byggnaden inom kort skulle uppgivas åt en belägrande fiende. I denna våning kunna också med skäl förläggas några fängelserum eller hålor. I matkällaren finna vi stora kar med saltat kött, säckar med korn, malt och humle, travar med torkad fisk, tunnor med salt, fat och tunnor med öl, mjöd och vin. För att giva en föreställning om, huru stora

Digitized by Google

förråd man kunde intaga i ett större befästat slott, skola vi återgiva ett proviantinventarium från medeltidens slut. På Visborg utanför Visby befunnos nämligen vid företagen undersökning år 1509 följande persedlar: 60 skeppund fläsk, 537 oxkroppar och kokroppar, halsar och ryggar avhuggna, 2,910 rökta fårkroppar, 650 rökta gäss, 4 tunnor villebråd, 5½ läst och 1 tunna smör, 1 läst strömming, 2 läster och 5 tunnor salt torsk, 2 tunnor ål, ½ tunna salt sik, 1 tunna gammal skånsk sill, 1½ tunna små Gottlandslax, 51,500 »spitfisk», 62½ läst och 8 tunnor mjöl och råg, 16 läster rogringebröd, 6 läster och 2 tunnor gryn, 43½ läst och 20 skäppor malt och korn, 4½ läst öl, 45½ skeppund humla, 120 tunnor havra, 25 tunnor ärter, 2 tunnor honing, 3 tunnor travensalt, 19½ läst baijsalt, 103 gamla svin.

Om vi sedan återvända till vårt slott och gå en trappa upp till köket, så finna vi där ungefär samma redskap, som i våra dagar brukas, om de också icke hava alldeles samma form. Elden i spiseln sköttes med brandjärn och tång. Steken stektes på spett, som vändes omkring av kökspojkar. Kittlar och grytor äro av malm, järn eller krukmakargods, stundom av täljsten. Kålgrytan rymmer en halv tunna; kittlar på en tunnas rymd äro icke ovanliga, och bryggpannan går lös på tjugufem tunnor. Stekpanna förekommer också; ävensom mortel, halster, rivjärn nämnas. Tallrikar och fat äro av trä, tenn eller silver. Dryckeskärl för folket äro av tenn eller trä, helst av en. Möblerna i köket äro bord, bänkar, kubbar, väggfasta skåp; hängstänger finnas under taket att hänga bröd och kläder på. Belysningen sker med torrvedstickor eller talgljus i järnstakar. Här i köket

Digitized by Google

hava höns och gäss sitt tillhåll, antingen i bänken eller i bur, helst i närheten av spisen; och under belägringsäventyr torde även större kreatur haft tillträde till detta eller närgränsande rum.

Borgstugan är det största rummet i huset och är ofta välvd, eljest ligga bjälkarne bara, så att taket får ett kraftigt bärande utseende. Dessa bjälkar äro föremål för bildsnidarens och målarens konstutövningar. Men borgstugan bör visa sig i festlig utstyrsel, om den icke skall förefalla tung och dyster, och dess mest fördelaktiga yttre är strax före ett gästabud.

Tjänare lägga ut mattor på golvet eller beströ de det med hackat löv, granris eller blommor, vilket synes ha varit onödigt i de fall, då golven voro gjorda av vackra marmor- eller lerplattor, mest i rutmönster. På väggarne upphängdes bonade eller vävda tapeter med figurer ur bibeln eller de romerska och grekiska historierna. Takbjälkarne skylas likaledes med dräller eller tapeter; över värdens plats sättes en himmel jämte ett ryggstycke med sömmade vapen. Fönsterna med sina luckor, pergament eller små runda gröna rutor uttagas och utanför desamma hängas bonader eller små fanor. I den stora mässings- eller järnkronan i taket sättas vaxljus, stundom målade röda, gröna, blå eller med ägarens vapen. Behöves mer upplysning, uppsättas träramar eller ofta blott två spjälor i kors, och ljusen fästas på uppstående spikar. Framför marie- eller helgonbilden på kaminen sättes friska blommor och tändes ljus. Nu tagas de långa borden fram. De äro mycket enkla, bestå av bräder lagda på kors eller bockar. På borden bredas dukar av lärft med hålsöm eller

Digitized by Google

röda och blå bårder, på bänkarne läggas kläden och ovanpå dessa hyenden eller kuddar.

Borden ställdes långs med väggarne, och det dukades blott på insidan, så att betjäningen lätt kunde sköta sina åligganden. Mitt på golvet stodo serveringsbord och kylkar, i vilka vinkannorna sattes ner med snö eller is. Vid salens kortvägg, som icke upptogs av dukade bord, stod skänkskivan eller skänken, på vilken tallrikar och dyrbarare dryckeskäril och fat voro uppställda.

Alldenstund den mänskliga kroppens fordringar voro ungefär lika som nu blevo även samma redskap vid ätandet använda. Saltkaret var av silver eller tenn (hos fattigare av ler eller blott ett urgröpt bröd). Gaffeln var icke uppfunnen, utan man åt sovlet med fingrarne sedan det blivit skuret med kniv. Soppan åts med sked, vars blad var bredare och skaftet smalare än nu. Äggkoppar voro kända.

Pastejbageriet var högt utvecklat; för övrigt stod kokkonsten, såsom vi i ett följande kapitel skola se, på en naturenlig ståndpunkt, om man nämligen avser från det överdrivna bruket av kryddor. De mindre djuren stektes hela och serverades sådana på bordet. Dragéer och naturliga blommor synas ha varit begagnade som garneringar; påfåglar och fasaner som bordsprydnader.

När nu hovmästaren sett över allt och funnit det färdigt till spisning, låter han trumpetaren blåsa upp, och nu samlas gästerna par om par i matsalen; det första man nu gör, innan man sätter sig till bords, är att tvätta händerna i frambjudna handfat. Denna förrättning tillgår så, att en gosse häller vatten över de framräckta händerna, vilka få avrinna i ett

Digitized by Google

handfat; en annan gosse tillhandahåller handduken. Nu blåses upp en gång till och gästabudet tager sin början. Varje gäst erhåller ett handkläde (servett) och ett bröd. Hovmästaren eller marskalken går omkring med sin stav och övervakar det hela. Adelsgossar, som tjäna hos riddaren för att lära sig skick, servera på knä, varvid stor försiktighet måste iakttagas, att icke de långa byxstrumporna springa av på knäet. Vi lämna nu även vinerna till längre fram och låta måltiden gå framåt ett stycke, tills efterrätterna nalkas. Då bytas dukar, och under det man vilar sig vid vinglaset uppföres ett så kallat mellanspel; antingen inkomma nu aktörer och taskspelare att driva sin konst, eller jonglörer, som kasta knivar och svärd eller gå på lina, balanserande med stång; eller uppföras rent av tablåer. Utklädda vildmän besegra odjur, och Hercules vinner på hydran; eller ock uppföres på salsgolvet en träbyggning i form av ett torn, vilket nu skall stormas och intagas, vilken senare lek kallades bohord. Så följde efterrätter och drickning igen, tills alla stego upp och husets präst tackade Gud för mat, varefter man ånyo tvättade sig om händerna. Damerna gingo nu ut för att kläda om sig till dansen, som sällan uteblev. Barnen släpptes ut ur barnkammaren att hälsa på gästerna.

Om våra svenska bordseder från medeltiden hava vi knappt några underrättelser, men som vi säkerligen redan då införde dem utifrån och skick och sed nog voro desamma i hela Europa, kunna vi vinna upplysning i denna fråga. Värden skall se glad ut och uppmana gästen att äta och dricka. Gästen skall vara blygsam och se belåten ut med vad han får, även om det är dåligt. Man får icke äta upp sitt

Digitized by Google

bröd före första rätten; icke tala eller dricka med full mun. Man får icke dricka sin granne till, under det man ännu har sin bägare för munnen. När man dricker skall man se ner i bägaren; man får icke äta för fort, icke snyta sig i fingrarne eller putsa öronen, icke nypa i saltet med bara fingrarne, icke luta sig fram över bordet eller stöda sig på armbågarna, icke peta tänderna med kniv och icke släppa ut byxorna eller bältet, under det man äter. Man skall torka sig om munnen, innan man dricker; icke lägga benen tillbaka på fatet, utan kasta dem under bordet, där de tillvaratagas av hundarne.

Under dansen serveras vin, konfekt och frukt, och när allt är slut går man till vila. Gästerna föras till gästrummen, eller ock, om det är trångt om utrymme, bäddar man i stora borgstugan. När så alla kommit i säng, återstår ännu en formalitet, ett bruk, som mycket djupt inrotat sig, nattdrycken. Värden går omkring med vin och dricker godnatt med gästerna på sängen. Lars Persson (Laurentius Petri), reformatorn, håller senare en skarp predikan mot nattdrycken och framhåller faran av den djupa sömnen under fall av eldsvåda, men bruket fortlever ännu hos folket och begagnas vid större fester under namn av loppsupen.

Men nu lämna vi borgstugan och gå längre upp i borgherrens vardagsrum eller salen. Här äro väggarne klädda med ägarens vapen och jakttroféer. Möblerna utgöras av bord, bänkar och stolar, mest i form av pallar, men herrens egen stol, eller den gamla högbänken, sitter ännu fast vid väggen och är täckt med en gotisk himmel av trä i ett stycke med sitsen, liknande en korstol. Eljest brukades både soffor och

Digitized by Google

stolar av ett slags pinnverk, vars ursprung synes vara Nederländerna (eller England) och av vilka vi ännu äga några i behåll.

Fruns rum är sängkammaren. Här är den äkta sängen huvudmöbeln; det är en stor, stark tillställning av trä, med tak och gardiner omkring. I ena yttre hörnet av taket hänger en påse, i vilken troligen kläderna lades, eljest brukade man hänga dem på en hängstång (vagel). Nattlinne begagnades ej, utan man låg naken, men med nattmössa. Tvättställ torde väl icke ha saknats, men man gjorde sig mindre besvär med tvättningen, emedan man i stället ivrigt badade. Övriga onämnbara bekvämligheter förekomma sparsamt på sedvanlig plats och voro av koppar, mässing eller tenn; ett kungligt inventarium upptager en av silver.

I sängen funnos bolstrar med läderlakan eller lärftslakan, huvudbolstrar, kuddar med örongott av lärft, täcken, ryor (raggiga filtar) och om vintern fällar av varg, björn, får. I frustugan förekommo även kistor, i vilka kläder och dyrbarheter förvarades. Upplysningen skedde medelst vaxljus i mässingsstakar eller lampor, sådana som de visa och ovisa jungfrur synas bära i händerna på medeltidens kyrkomålningar. Dessa hava även förekommit som nattlampor, hängande i taket.

I frustugan hade husets fru sitt tillhåll om dagarne och där övade hon handarbete, såsom stickning, virkning och brodering.

Men nu stiga vi ännu högre upp åt vindsrummen, där försvarsverket är anordnat. Här finnes järn på fat, tunnor med svavel och salpeter till krutets tillverkning (vid medeltidens slut). Vidare bly, lod och

Digitized by Google

stenar. Den största försvarspjäsen är kastmaskinen eller blidan, vilken sedan undanträngdes av kanoner, hakebyssor, skerpentiner, stenbyssor och kopparslungor. Ur kanonerna skötos ännu stenar en lång tid framåt. Men pilbågar eller armborst avlades icke med krutets införande, och vi finna därför hela tunnor med dalpilar och spetspilar i vårt förråd. Bredvid rustkammaren finnes en smedja, där vi finna följande verktyg: städ, bälgar, spärrhakar, forhammare, handhammare, sättstämpel, betelhammare, bränntänger, nageltyg, kolborst, kroktänger, handtänger, spetstänger, spiktyg m. m.

På detta sitt gods residerade nu riddaren eller stormannen, och omkring det befästade huset slogo nu underhavande upp sina trähus, för att hava skydd mot fienden. I krigstid fingo de också fly in i borgen med sina dyrbarheter. När nu borgen och de närstående husen omslötos med en ringmur och bastioner, hade man uppslaget till en stad, och åtskilliga städer hava sålunda haft sin uppkomst. I sin borg var riddaren herre, ty han dömde själv sina underhavande efter en lagstiftning, som var mycket strängare än stads- och landslagarne. Denna lag kallades gårdsrätt och gällde ännu långt in i nyare tider på stora gods. Att den var så sträng torde bero dels därpå, att den huvudsakligen var avsedd för konungens hov, dels därpå att disciplin och tukt var av högsta nöd, där många människor voro sammanträngda på en liten plats. Så till exempel bestraffades den, som slog en annan örfil eller käppslag, därmed, att hans hand stacks igenom med en kniv och ristes upp framåt fingrarne. Den som kallade en annan tjuv, lögnare eller oäkta, skulle, om han var knape eller skytt, ligga

Digitized by Google

i tornet en månad på vatten och bröd; var han härdräng eller annan mindre person, fick han ligga i stock eller kista; var han småsven, miste han huden.

Ingen får dobbla (spela hasard) eller tavla (bräde eller schack), sedan gårdsmästaren sagt godnatt; gör han det, gälle samma straff som i förra stadgan nämnt är. Stöld straffas med livet, om den uppgår till ett öre, hud och öron gälda ett halvt öre, huden lider för stöld därunder. Den, som åstadkommer eldsvåda av vanskötsel, kastas i elden. Har någon ljus eller eld, sedan gårdsmästaren gått i säng, ligge i tornet åtta dagar vid vatten och bröd, om han är knape eller skytt, är han mindre man, ligge i stock och kista.

Utom de bestyr, som medföljde gårdens brukande och krigstjänsten, voro jakt och vapenlekar riddarens sysselsättningar under ledigheten. Jakten med falk ansågs vara det förnämsta och man hade särskilt anställda falkenerare, vilka icke fingo nedlägga ringa möda på dessa fåglars uppfostran, skötsel och vård. Om falkens dressyr finnas vidlyftiga underrättelser från medeltiden. När fågeln fångades som unge, uppföddes han i en bur och erhöll mat endast två gånger om dagen. När han blivit något vuxen, bländades han därigenom att ögonlocken hopsyddes. Därpå börjar man öva honom, med tjuder om benet, på bulvaner. Då tagas trådarna bort från ögonlocken, och han erhåller en mössa på huvudet. Så snart han visar tecken till oro och vill bita, räcker man honom en sten eller ett trästycke. Ofta får han bada. Vid dressyr i det fria får man akta, att fågeln icke vänder ryggen åt vinden, så att fjädrarne blåsa upp, ty då blir han ostyrig. Under jakten sitter fågeln på handen, vilken är beklädd med en tjock skinnhandske,

Digitized by Google

En trumma eller ett horn ger honom signal, huru han skall uppföra sig i luften. Falkar, som voro avsedda för damers bruk, hade ofta fjädrarne prydda med guldtrådar.

En god falkenerare skall vara av medellängd, icke för mager och icke för fet. Han skall hava gott minne, skarpa ögon, fin hörsel och stark röst. Han skall vara skicklig i simning och för övrigt i alla idrotter, som höra till jakten. Icke får han vara begiven på sömn, ty han kommer sent i säng och skall gå upp flera gånger om natten för att se om sina myndlingar.

Falkjaktens byten voro huvudsakligen fåglar: änder, skogsfågel, duvor, tranor. Ofta kunde det hända att falken råkade på sin överman i en trana eller annan större fågel och blev då mycket avsigkommen, så att han hade svårt att återvinna lusten till jakt, stundom kunde han bli överfallen av större rovfåglar och då flydde han, så att falkeneraren hade stor möda att fånga honom tillbaka. Ofta var falkjakten satt i förbindelse med fågelhundar, som drevo upp bytet. I anledning av den kostsamma och mödosamma uppfostringen ansågs falken som en stor dyrbarhet och man gav honom den största omvårdnad. Vi äga ännu fjorton svenska recept för krämpor, av vilka han kunde komma att anfäktas, och av dessa äro några sällsamma nog. När han har huvudvärk skall man giva honom fläsk med stött peppar; om halsen svullnar, låter man åder och giver honom in en groda eller hönskött; mot ohyra begagnas smör och kvicksilver; i febrar begagnas hönsfett med ättika och aloe; podager botas med bomolja och smör blandat med aloe till en salva, varmed fötterna

Digitized by Google

bestrykas, varpå fågeln ställes i solen och gives kattstek att äta.

Med hundarne hade man icke mindre besvär, och med dem bedrevs den stora jakten. Vildsvin stuckos med spjut, harar och rävar togos i fällor eller saxar, för björnar gillrades med spjut, som fjädrades upp och stungo igenom den, som rörde vid gillret.

Vapenlekarna voro dust, en tornering på tu man hand, och tornej, en tornering mellan två partier. Långa voro förberedelserna till dessa spel, vilka icke kommo i fråga annars än vid bröllop, segertriumfer och större festliga anledningar. Då skickades härold ut med inbjudning till när och fjärran. Härbärgen anordnades för de väntade, och där icke alla kunde få tak, tältades ute på marken. Så utsågs en slät plan i närheten av borgen. Där upprestes en läktare, vilken var bestämd för damerna och de gamle, vilka redan voro ur leken. Avskrankningar för spelets hållande gjordes och andra tillfälliga träbyggnader timrades upp. Lockade av ryktet om den stora festen, samlade sig narrar, taskspelare, handelsmän och löst folk till platsen.

När den stora dagen inföll, vilken mest var efterlängtad av de unga, vilka där skulle få råka varandra och kanske knyta åter gamla förbindelser eller göra nya bekantskaper, kanske för livet, blev det rörelse i lägret. Första dagen upptogs med att pröva hästar, vapen och rustningar. För att undvika de vanligaste olyckorna, vilka härflöto av dåliga hjälmar, hade damerna och prisdomarne fått sig uppdraget att pröva desamma, innan de utlämnades till begagnande. Vid samma tillfälle anmäldes jäv mot vanbördiga och ovärdiga. Vapenmålarne hade full

Digitized by Google

sysselsättning med att måla herrarnes färger på lansstängerna och deras vapen på sköldar och fanor, vilka nu hängdes ut från dörrar och fönster, där ägarne fått sina kvarter. Den natten, som nu följde, blev icke mycken sömn. Tidigt nästa morgon var man uppe och åt endast en lätt frukost för att icke vara tung i rörelserna. Nu blåstes i trumpeter och basuner, väpnare ropade fältropen, riddarne anlade sina rustningar av stål, över vilka stundom drogos härliga vapenrockar av sammet, guld och hermeliner, om armarne knötos band eller bindlar med den älskades färger, stundom även om hjälmarne. Väpnarne medförde friska lansar, ofta även bolstrar att ha till hands, om någon blev svårare skadad.

Så snart damerna intagit sina platser började musiken, väpnarne ropade plats och drabbningen började. Red man dust, så var det ett slag av envig, vilket följdes av största intresset, emedan därmed var förbundet ett vad eller pris. Nu ränna kämparne mot varandra, lansarna riktas mot huvudet eller halsen; flera fall kunna då inträffa vid själva sammanstötningen: antingen springer lansen, och då får ägaren en våldsam rörelse, som kan lyfta honom ur sadeln, eller ock träffas motståndaren, så att han kastas ur sadeln baklänges. Är olyckan framme, kan hjälmen spräckas eller hästen av stöten slås omkull. Ledvrickningar och benbrott voro vad som vanligen vankades, mera sällan inträffade kvävningar av hetta, damm och överansträngning. Nu upprepades dessa anfall så länge man fann behag. Vid tornering i trupp högg man med trubbiga svärd eller slogs man med klubbor, som lämnade blånader efter sig. När nu striden var lyktad, uppkallades segraren att, efter

Digitized by Google

sedan domstolen suttit, emottaga priset: en krans, en kedja, en bägare eller ett visst antal kyssar, allt av den skönaste. Därpå skyndade var och en till sitt kvarter för att få sig ett bad, förbindas eller insalvas; på aftonen följde dans och gästabud, men många av de bjudna voro då så medtagna, att de måste utebliva. Segraren åter var dagens hjälte, och utom det att den nyvunna äran gjorde honom oemotståndligare hos den sköna, hade han även vunnit utsikter till befordran. Ett annat slags tornering skedde till vatten från båtar, som roddes emot varandra och från vilka man med trälansar sökte störta varandra i vattnet.

*

Om riddarens bildningsgrad få vi icke göra oss några höga föreställningar efter de poetiska skildringar, som här och var förekomma. Svenska medeltidens riddare är en rik bonde, som fått något yttre pli genom vapenövning; hans uppgift är att försvara det gods, som icke alltid så otvivelaktigt är hans, ty han äger icke alltid odlarens eller ens den förstkommandes rätt till den mark han besitter; som han är beredd på motstånd, klär han sig i järn; när han icke är i krig, har han en ganska långsam tid på sitt slott. Det enda nya han får veta om den yttre världen erhåller han av resande eller pilgrimer, vilka också därför äro ytterst välkomna och bliva väl undfägnade. En bland de angenämaste och ovanligaste överraskningar i den vägen erhöll befallningsmannen på Stegeborg, då en dag det klappade på hans port och man anmälde en herre, som kallade sig Pietro Quirino från Venedig. Nu fogade händel-

Digitized by Google

sen, att fogden på slottet var italienare och hette Giovanni Franco. Att sammanträffandet blev angenämt, behöver icke försäkras, men ändå angenämare blev det genom de underbara äventyr den resande och hans följeslagare hade upplevat och om vilka vi ännu äga skriftliga efterrättelser, vilka äro så mycket märkligare, som de giva en främlings utlåtande om svenska folket under medeltiden. Quirino kom nämligen från sitt hemland över Trondhjem till Stegeborg i Östergötland. På sjöresa till Flandern hade skeppet blivit drivet utmed norska kusten och tagit strand vid ön Röst. Här blevo de skeppsbrutna mottagna med mänsklighet, något ganska ovanligt, då de flesta strandbor voro sjörövare. De påstå sig ha träffat ett folk, som uti sin oskyldighet icke kände några laster, utan övade människokärlek med rent hjärta, så att våra italienare trodde sig vara komna till ett paradis. Från januari till maj månad måste dessa sydlänningar stanna i Trondhjem, varpå de bröto upp och begåvo sig inåt Sverige. Stor var deras förvåning, då de i den sköna majnatten förgäves väntade mörkrets infallande, och än mer gladdes de åt invånarnes gästfrihet. De kunde gå in om aftonen i stugan och sätta sig vid bordet, som de själva dukat, och vid maten, den de framtagit ur olästa skåp. Välfägnaden erhöllo de vanligen utan betalning. Den var visserligen mycket enkel och utgjordes ofta av bröd, ost och smör; brödet kunde stundom vara sammalet med bark. Så kommo de till Vadstena, där de i fyra dagar rundligen plägades, varefter de åter anträdde sista vägstycket till Stegeborg. Där stannade de till första augusti, varefter de på ett handelsfartyg från Lödöse anträdde åter-

Digitized by Google

färden till hemlandet med de allra bästa omdömen om gamla Sverige.

Breven skrivas och läsas av husprästen, vilken föreställer det högre vetandet. Om den ridderlighet, som skall yttra sig i uppförandet mot kvinnan, kan icke mycket gott sägas, ty den ridderlighet, som yttrar sig därigenom att älskaren dricker ur hennes handfat, kan icke uppvägas av den oerhörda råhet, som eljest härskade, och den otvungenhet i umgänget mellan könen, om vilken lagar och stadgar hava mycket att orda. Det är kanske just därför att man saknade detta i verkligheten, som skalderna i riddarvisorna besjunga dygd, trohet och oskuld, ehuru även dessa visor giva vinkar om mindre ideala förhållanden mellan de älskande. Att unga människor alltid svärmat och trott, det äro vi vissa om, men att hela det så kallade riddarlivet varit ett tillstånd av svärmeri och sysslolöshet, därom veta vi alltför mycket för att kunna tro det. Att tvärtom riddarfruarna varit vad man kallar husliga, kanske något mycket, synes mera troligt. Vi hava nyss sett utgivas brev från en fru, som var gift med en av medeltidens förnämsta herrar, och i dem funnit rätt alldagliga saker, mycken ömhet, mycken oskuld och framför allt mycken natur.

Den nygifta frun börjar sitt brev så här:

»Husfrulig kärlek, hälsning alltid tillförene sänd ödmjukligen med vår Herre. Allra käraste hjärta...»

Här är man mitt inne i riddarpoesien, men kommer vid läsningen av nästa rad ur densamma in i verkligheten, vilken här är mycket älskvärdare än all poesi.

»Allra käraste hjärta, värdens veta, att jag blev

Digitized by Google

sjuk i lördags av den färska strömming vi åto, och det sig icke vedergick förrän jag hit kom, dock hoppas jag, att mig intet bliver till skada och har jag doktorn här hos mig, så länge Gud fogar, att jag bättra får.»

I ett annat brev är den unga frun sjuk igen. Hon har fått en svett, »att Gud måtte sig förbarma, så att lakanen voro som de voro dragna ur en sjö». Eljest är mest tal om penningar, pantlåningar (vanliga medlet innan banker uppkommo), uppbörd, inventarium, uppmaning till sparsamhet och sådant. Att postskriptum icke fattas finna vi också och ett ganska täckt sådant: »P. S. Allra käraste hjärta, hade jag haft så stor längtan efter vår Herre, som jag haft efter Er denna fasta, då hade jag antingen varit hos honom eller han hos mig. Men Gud förbjude, att I skolen dväljas här länge nere efter påsken. Käre herre, varen förtänkte vad väg svennerna skola draga här upp igen. I Närke är ingen gästning utan kungsgästningen i Kumla härad och Visby socken.»

Det andas omtänksamhet i det minsta och sista. Till slut hennes utanskrift på brevet, icke minst viktig för en sådan angelägen sak som tituleringen:

> Ärlig och välbördig man, stränge riddare Herr Svante Nilsson, rikets föreståndare och min allra käraste gode vän.

Vad man sjöng under vilans och festens stunder hava vi redan berört och skola sedan närmare beröra; vad man läste, det vill säga vad den läskunnige prästmannen läste högt, torde med undantag av and-

Digitized by Google

liga ämnen ha varit sagor, kanske mer än andra de på drottning Eufemias befallning (på 1300-talet) översatta så kallade Eufemiavisorna, ett urval ur Europas mest gängse riddarromaner på vers, vilka vi senare skola taga i skärskådande.

Digitized by Google

KAP. 4.

De andlige. Klosterfolk.

Under detta tidevarv, då kroppsstyrkan och samvetslösheten skiftade frukterna av de svages och redliges mödor och levde lusteliga, funnos klena kroppar, som icke kunde deltaga i den kampen, och det fanns veka sinnen, som ledo vid åsynen av detta våld mot natur och rätt. De hade ingen plats att vänta i ett rövande samhälle, utan drogo sig därför undan från vädjobanan och sökte sin tröst i det obemärkta, i ensamheten och naturen, där de ännu kunde drömma om ett kommande bättre. I en enslig skogstrakt, i en stilla dal, vid en insjöstrand finna vi de flesta kloster hava valt sin plats, då de icke tillhörde den stridslystna kyrkan, vilken helst byggde mitt i städerna för att hava rikare tillfällen till strid och byte. Av våra svenska kloster är Vadstena det, om vilket vi äga de bästa och mest fullständiga upplysningar; vi hava byggnaderna delvis kvar, beskrivningar och planer till desamma, bilder, skåp, klosterreglor, bönböcker, brevböcker, dagböcker och räkenskaper. Vi anse sålunda lämpligt att taga detta som typ och icke minst därför att det är vår enda klosterstiftelse av inhemskt ursprung.

På östgötasidan av den oroliga men klara Vättern, vid ett stenigt vad, dit traktens boskapsskötare plägade driva sina kreatur till vattning, och varav

Digitized by Google

Vadstena anses bära sitt namn, lade Birgitta grunden till detta kloster, som sedan blev det namnkunnigaste i norden. Detta, som byggdes av trä, blev icke färdigt förrän tio år efter stifterskans död och blev lågornas rov fyra år efter invigningen. Det var först efter denna olycka man av tegel uppbyggde det senare klostret, som än i dag delvis finnes i behåll och som vi nu gå att beskriva.

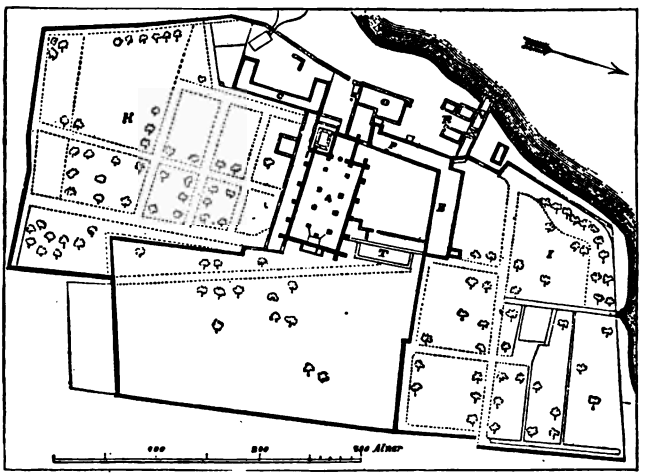

28. Plan av Vadstena kloster.

Medelpunkten utgjordes av kyrkan (A), vilken låg på längd i öster och väster, men här, mot allt bruk och av okänd anledning, med koret och huvudaltaret i väster. Dess norra sida omslöts av tre byggnadslängor, vilka tillsammans med kyrkan såsom fjärde sida omgåvo en fyrkantig gårdsplan, vilken var nunnornas. På södra sidan om kyrkan bodde munkarne, ty Vadstena var både munk- och nunnekloster med gemensamt kapitel. Nunnornas huvud-

Digitized by Google

byggnad (B) var den norra längan, vilken sträckte sig i öster och väster, sålunda jämnlöpande med kyrkan. I denna byggnads nedra våning var kapitelsalen belägen; den hade nio stjärnvalv uppburna av fyra fristående pelare och tolv förband i murarne,

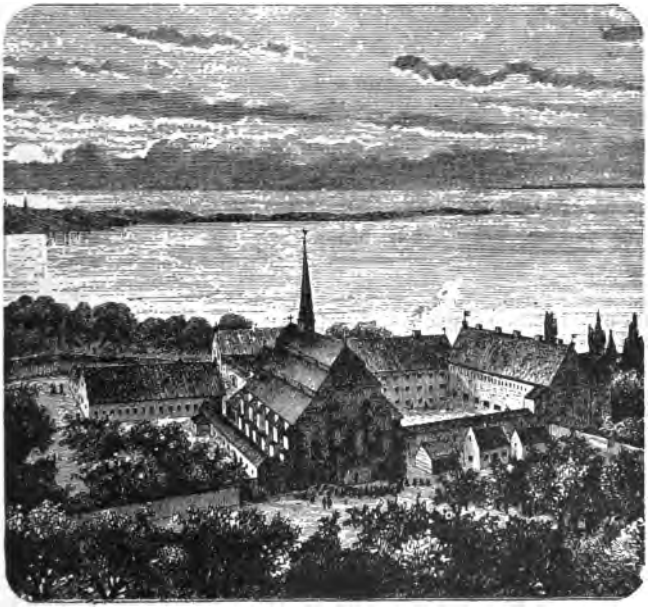

29. Rekonstruerad vy av Vadstena kloster.

höll trettiofyra fot i längd och trettionio i bredd. I samma våning låg en pressbod, där systrarne hade sin sysselsättning med att pressa bärsaft. Genom övre våningen i denna byggnad gick en välvd korridor, på vars ömse sidor sovkamrarne eller cellerna voro belägna. De voro femtionio till antalet och vardera av femton fots längd och sex fots bredd,

Digitized by Google

med fönsteröppning av en fots höjd och sex tums bredd. Vid östra ändan åt norr var en utbyggd kammare med högt spetsbågsvalv och som länge bar namnet S. Britas bönekammare, vilket är en oriktighet, emedan ju helgonet aldrig sett det nya klostret, men även och riktigare kallades Sanctum Sanctorum eller det allra heligaste, emedan där förvarades klostrets dyrbarheter. Detta finnes ännu kvar.

I den västra längan (P) fanns på nedra botten kök, samtalsrum och matsal, i övra våningen arbetsrum. Under denna flygel fanns en god källa i jorden, vilken kallades S. Britas källa. Den östra längan utgjordes av härbärge för biskopen, att begagnas vid visitationer, samt av sjukhus och visthus (T). Mitt över nunnornas gård gick en täckt gång från norra konvents- och cellflygeln, under vilken nunnorna gingo in i kyrkan, upp på systrarnes kor, där de osynliga kunde avhöra mässan.

Bakom denna flygel låg trädgården (I), vilken var omgiven av en elva fot hög och två och en tredjedels fot tjock mur av grå- och tegelsten, vilken var täckt med takpannor med vattenfall inåt. Utanför västra flygeln ner åt stranden lågo tvättstugor (R), hemlighus (Q) och ett stort brygghus (O). Munkarnes flygel (C) gick i norr och söder från kyrkans västra hörn. Den hade två utsprång: i den norra var matsalen och köket, i den södra konventsrum. Genom huvudbyggnaden gick en gång, på vars båda sidor kamrarne voro belägna. Uppe i norra ändan av gången fanns ett urverk, förfärdigat av en munk; det visade tjugufyra timmar och satt kvar ända till 1766. I öster om flygeln skola flera små byggnader ha legat, vilka varit begagnade till bibliotek, kapitel och

Digitized by Google

sjukhus. Från nordöstra hörnet gick utmed kyrkans södra sida munkarnes täckta gång, vilken sträckte sig ända fram till kyrkans östra gavel, där samtalsrummet var beläget. I söder låg munkarnes trädgård (H).

Klostret styrdes av abbedissan och konfessorn, men över dem stod stiftets biskop och över dem allesamman påven. Systrarna skulle vara sextio, präster tretton som apostlarne, mässedjäknar fyra och lekmän åtta eller tillsammans sjuttiotvå lärjungar och tretton apostlar. Abbedissan valdes av konventet och fick stadfästelse av biskopen. För att upptagas i klostret fordrades ett års novitietid och sträng prövning. Lekmännen, eller bröder och systrar utanför, voro endast till hälften klosterfolk och invigdes i sina ämbeten efter särskilda föreskrifter.

Sysslomannen, vilken var den förnämsta lekmannen, hade till syssla att rida omkring och efterse alla klostrets gods och egendomar, att låta beskriva klostrets jord med ängar, ekskogar, bokskogar, kvarnar, strömmar, fall, fiskvatten, torp och humlegårdar. Han skall föra jordabok, inkräva räntor och arrenden; han skall göra uppköp av fisk, humla, vin, vax, kött, fläsk, råg.

Gårdsmästaren är näst sysslomannen; han skall sköta arbetsfolket, se efter stallet, att alla utgående bud få häst, sadel, stövlar, sporrar, betsel, nämligen de som ej själva hava dylikt. Han skall hava hand om brödernas gångkläder och utlämna vad dem eljest behöves i lekamlig måtto, och han skall se efter, att bröderna fara varligt med klostrets tillhörigheter och befordra dem till näpst inför kapitlet, när de brutit, men hjonen äger han själv näpsa.

Digitized by Google

Intäktsmannen skall mottaga lantbondens avrad i råg, mjöl, kött, fläsk, fisk, smör och ost; han skall ock uppskriva alla hudar och skinn och därav lämna till garvaren och skomakaren så mycket, som behöves till klostret. Item skall han anamma och beskriva allt järn och lämna ut till smeden till klostrets nödtorft. (Smeden får icke lämna till hovslagaren utan gårdsmästarens vetskap och vilja.) Han skall lämna ut foder till hästarna; han skall taga vara på avlagda kläder, på lämnade brödbitar och sovel, samla ölskvättar i en tunna och låta utdela åt de fattiga.

Eftersom vi nu en gång kommit in på det oandliga, skola vi fortgå och se till huru klosterfolkets behov av kläder, mat och sömn tillfredsställdes, för att sedan betrakta de mera okroppsliga sidorna av klosterlivet.

Systrar och bröder skola slita vadmal, dock må präster och andra märkliga män slita medelmåttigt gott kläde. Systrarne skola hava en vit kjortel och en grå kjortel, vid nere vid fotknölarna, och ett vitt huvudkläde med kindlag, vidare en grå kappa utan rynkor och veck. Kappan skall hållas ihop över bröstet med en träknapp och ej räcka längre än ett spann från marken. Skorna skola vara höga om vintern och låga om sommaren.

Brödernas klädnad skall först vara en underkjortel av vit vadmal, därnäst en kjortel av grå vadmal, så lång att han stannar mitt på vaden. Över den gråa kjorteln skola de hava en grå kappa slät och snäv utan rynkor och utan överflödiga veck, vilken fästes över bröstet med en knapp. På huvudet skola de hava en grå hätta av kläde eller vadmal.

Digitized by Google

Och må systrar och bröder begagna skinn, när årstid, ålder eller sjukdom så kräver.

Systrarnes och brödernas bälte skall vara av svart läder med enkla söljor av järn, horn eller ben, ingalunda av silver. På kapporna skall bäras ett rött kors nära hjärtat, fingerslångt och ej längre. Skapulare eller halsstycke bäres av systrarne ovanpå den gråa kjorteln.

Dessutom skola systrarne bära en huvudklädnad, vilken just särskilde Birgittinerna från alla andra ordnar. Över det vita huvudklädet lades ett svart lärftsdok, vilket fästes med tre nålar, en vid pannan och en vid vartdera örat. Över detta sattes en krona av vitt lärft, som påsyddes fem röda klädeslappar, vilka skulle betyda Kristi fem sår.

Nu något om maten, efter de befallningar S. Birgitta emottagit av sin frälsare. Bröderna skola äta samman i ett hus med de andra klosterhjonen, dock vid eget bord, på bestämd tid, undantagne de sjuke och de som äro i arbete. Alla skola hava lika mycket mat och dryck, de yttersta som de främsta. Ingen broder har rätt att bjuda någon till bords utan sysslomannens eller gårdsmästarens synnerliga tillstånd. Ingen har rätt att gömma någon mat, utan det, som blir över, skall hopsamlas och givas de fattiga. Vid bordet skall hållas tyst, och då de äro mätta, skola de tacka Gud för mat. Fyra gånger i veckan åt man kött: söndag, måndag, tisdag och torsdag. Fastemat bestod i fisk och mjölmat eller ock vid större högtider vatten och bröd. Att något slags strängare munkdiet hölls i klostret hava räkenskaperna icke påstått, och öl var dagligt bröd. Ett år visar följande siffror bland många andra: 120

Digitized by Google

tunnor råg, 24 tunnor vete, 48 tunnor korn; detta spannmålsförråd må jämföras med 288 tunnor malt, som samma år åtgingo till öl. Dessutom försvunno 28 tunnor smör, 120 nötkreatur, 300 får, utom fläsk m. m. 10 pund peppar och 1 pund saffran uppgivas en annan gång såsom årsbehov i kryddväg. Om köksorna finnas långa bestämmelser, emedan de såsom varande leksystrar ansågos vådliga för den manliga befolkningens nödiga lugn. Fyra skola köksorna få vara, som släppas inom systrarnas port och inhägnad; de skola hava gott rykte och god frejd och måste avbryta allt umgänge med den yttre världen. Nunnorna få icke heller med dem hava något att beställa eller springa i köket. Köket skall stängas efter nattsången och när Ave Maria är ringt. Till köksornas tjänst hörde att bära ved och vatten och slå ut avfall.

Brödernas sömnhus skall byggas så, att var broder skall hava sin kammare och sin cell, vilken skall vara fem alnar lång och fem alnar bred. Bröderna skola hava lås för sina celler och få bära nyckeln på sig. Ingen broder får taga in främmande i sömnhuset om natten för vådas skull och andra saker, som därav kunde komma. Ej heller skola bröder ligga två i en säng.

Sängen skall vara av trä, den fylles med halm, över vilken bredes ett skinn eller kläde av vadmal. Över sig har den sovande ett täcke av vadmal, en rya eller skinnfäll, under huvudet en kudde med örngott av lärft. Dessutom sover man i de vita underkjortlarne.

Att andaktsövningar utgjorde den huvudsakliga sysselsättningen behöver knappt sägas. Det andliga

Digitized by Google

dygnet började klockan tre om morgonen då matutina hölls, men denna försummades ofta; därpå fick man sova igen till femtiden då primen lästes; de övriga tiderna på dagen kallades ters, sext, nona; om aftonen ringdes vespern då Ave Maria sjöngs eller lästes; den sista tidegärden kallades kompletorium eller nattsång. En av de vackraste nattsångerna, vilken sjöngs hela den helgfria delen av året, var den ryktbara och underbart sköna Salve Regina, vars början har följande utseende i notuppteckningen:

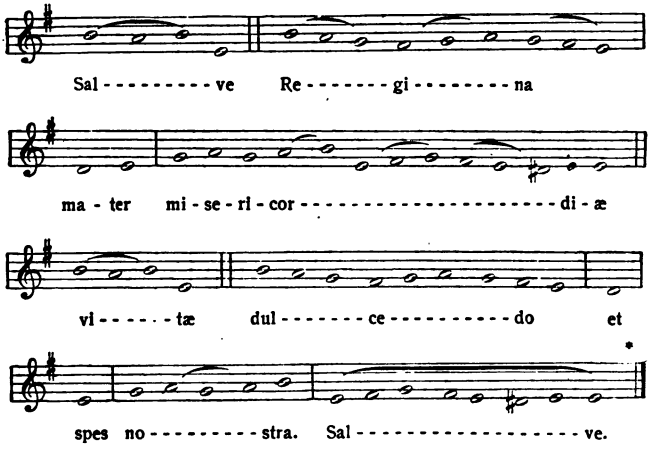

Den uppbyggelseläsning som var anbefalld bestod icke, som vi så ofta sett upprepas, i torra, andefattiga latinska böner, utan i en litteratur av den angenämaste andliga romantik, som under namn av legender och järtecken samlades och avskrevos,

* Jämför med slutstrofen: O Guds Lamm, i svenska mässan, samt sista takterna i melodien till Fredmans 14:e Epistel av Bellman.

Digitized by Google

och voro dessa alls icke så orimliga eller vilseledande som ivriga okunnighetshjältar hava utbasunat. Många äro nog barnsliga, men alla äro oskyldiga och ingen enda går ut på att förhärliga framgången, den förtjänta eller oförtjänta, utan de allra flesta prisa ödmjukhet och mildhet, hugsvala dem, som misslyckats, och förhärliga snarare de små och de sårade. Det är således en läsning för de olycklige och de enfaldige. Låt oss höra till exempel om Predikan utan Åhörare eller Änglaversen, vilken icke kan trötta genom sin längd.

»På den tiden var Beda en predikare. Han fick namnet venerabilis (vördnadsvärde) för två saker, som vi skola berätta. Emedan han var blind, lät han leda sig av en karl, då han gick omkring och predikade. Hans ledsven ville en gång narra honom och sade att det var mycket folk samlat på en mark till att höra hans predikan, men där fanns icke så mycket som ett barn, utan bara stockar och stenar och fåglar. Beda predikade på; då han slutat predikan och nedkallade välsignelsen, ropade stockar och stenar: amen, hav tack venerabilis Beda. En gång då en versare (versmakare) diktade hans gravskrift och våndades om ett ord i versen, kom Guds ängel och fyllde i, så att versen blev så:

Hæc sunt in fossa
Bedæ venerabilis ossa.

(I denna grav
Ligga den vördnadsvärda Bedas ben.)»

Eller en annan: om Näktergalens trenne råd. En man hade fångat en näktergal; Gud gav

Digitized by Google

näktergalen talande tunga och han sade till mannen: släpp mig. Jag giver dig tre råd, som äro bättre än min kropp på ditt fat och min sång för dina öron. Mannen blev underfull och bad fågeln tala. Fågeln sade: försök aldrig det omöjliga, sörj icke det förlorade, tro aldrig det otroliga. Mannen släppte näktergalen; denne flög och ropade till mannen, att han var enfaldig, som icke visste att näktergalen hade en dyrbar sten uti sig, som var större än ett strutsägg. Mannen bad då fågeln komma igen, men denna hånade honom och sade: nu vet jag, att du är en dåre. Du sörjer att jag sluppit ifrån dig; du försöker få mig igen, vilket är omöjligt; du tror det omöjliga, att jag bär ett större ägg än min kropp.

Ett äkta katolskt järtecken är följande, som skall förhärliga Kristi lekamens makt i hostian.

En tam korp brukade besöka konungens kök och få en bit mat av kocken. Men kocken hade vänjt korpen att icke få något förrän han medförde pengar, dem han stulit på annat håll. En gång träffade korpen en präst, vilken bar hostian till en sjuk; korpen tog patenet med hostian och flög till en ihålig ek, där han gömde sitt rov. När han efter en tid kom igen, hade vildbin, som byggde i eken, upprest ett kapell av vax över Herrans lekamen. Korpen förde kapellet och hostian till konungens kök, där kocken tog emot och lämnade alltsammans till konungen, som lät biskopen föra det till kyrkan, där det ännu står.

Utom nu dessa rent andliga sysselsättningar utövades många vackra konster i klostret. Här funnos verkstäder för bildhuggare, målare och byggmästare, här författades böcker, vilka avskrevos i

Digitized by Google

prydliga exemplar, av vilka vi ännu äga många i behåll. Trädgårdsskötseln var särdeles gynnad, och här odlades äpplen och päron samt grönsaker i rätt stor skala, och tillskrives upphovet till den ännu i Vadstena hospitalsträdgård växande Birgittenlöken det gamla klosterfolket. Systrarna fingo spinna och sy samt knyppla spetsar (Vadstenaspetsar).

Vad den inre tukten och ordningen angår, hava klosterreglorna varit rätt mycket förtänksamma. Här fanns både kista, häkte och järn. Mörk arrest samt vatten och bröd lära vara uppfunna i klostren.

Tystnaden, vilken räknades som en av de största dygder, skulle hållas om morgonen ända tills mässan var sjungen. Ingen världsman eller klosterbroder ägde rätt att ingå i systrarnas avdelning. Om världsfolk vill tala med syster, skall hon hava flera systrar med sig och icke gå utom murarna, utan sitta osynlig vid det för ändamålet avsedda fönstret. Men om fränder eller höviska vänner önska se henne, då må hon öppna fönstret med abbedissans lov, men öppnar hon ej fönstret räknas det henne till berömmelse.

Systrarna skola skrifta vid en särskild glugg på kyrkmuren, där de även få emottaga sakramentet. När de vilja eljest tala med skriftfader, skall denne hava några vittnen med sig, som ej kunna ses.

För avlämnande av brev och andra saker befanns en tunna i en muröppning mellan de båda klosteravdelningarna. Denna tunna saknade en kim och rullades kring en axel; elaka rykten berätta, att flera kimmar stundom saknats.

För att giva ett begrepp om kyrkans inredning och om den prakt, som kunde utvecklas i det lilla

Digitized by Google

Vadstena så pass långt bort i tiden som på 1400-talet, skola vi efter samtida berättelser skildra den heliga Katarinas, Birgittas dotters skrinläggning, det är flyttandet av hennes jordiska kvarlevor i helgonskrinet.

Några dagar förrän högtiden började, rensades kyrkan och sopades, och utburos alla stolar, bänkar, kistor och träbyggningar. Ett nytt altare byggdes i helga kors kor, och Katarinas gravsten överhöljdes med ett dyrbart täcke, på vilket hennes bild var insydd. På det att ej kvav och osund lukt skulle vara i kyrkan, uttogos många glas ur fönstren. Ett starkt träplank upprestes utanför grinden mellan Katarinas pelare och mäster Peters grav, att icke grinden skulle sprängas av folkmassan. Mellan nämnde pelare gick ett snöre, på vilket hängde broderier med Katarinas beläte. I koret restes träställningar med järnpinnar, på vilka vaxljus skulle sitta. Kring altaret voro tre ljuskronor, prydda med sex utskurna och välprydda änglar, som i sina händer hade vridna vaxljus målade i rött, grönt och vitt. Gångmattor voro utbredda i koret och även på stora gången ned till grinden. På båda sidor utanför koret voro sköna stolar prydda med täcken av utvald färg. Bakom stolarne stodo långa bänkar. Ljuspipor voro anbragta överallt. En stor vitmålad krona av trä, och alldeles skapad som den krona systrarna buro på huvudet, var uppe i norra valvet. I den kronan sutto sextiotre lampor av bleckskållor och av dessa voro fem målade röda (Kristi fem sår, se ovan!). Tvärt före denna krona i samma valvet hängdes ett stort rödmålat kors med en vit cirkel mitt i korset, och i varje hörn även en cirkel. I dessa voro

Digitized by Google

nu målade beläten av Kristus, Birgitta med flera. På brödernas stentrappa i söder stodo stolar, vilka doldes av ett fagert förhänge, bakom vilket osynlige sångare skulle hava sin plats.

Dagen S. Petrus in vincula om aftonen började de förnäma gästerna anlända, och hade ärkebiskopen sextio hästar med sig, och blev han väl emottagen av abbedissan och konfessor. Så kom biskopen i Linköping och skickade abbedissan honom hästfoder, öl och annat mer. Biskopen i Skara kom över sjön med skepp; han låg i sin egen gård och mottog sändningar av abbedissan, item biskopen i Västerås och biskopen i Växiö och så en otrolig hop kaniker, klerker, abboter och munkar från alla tre rikena. Och så riksens föreståndare Sten Sture med stort herrskap och tjänare, riksens råd och riddare, och sedan många andra friborna män, köpstadsmän och allmoge, att se det helga ärendet fullkomnas, som de så länge hade åstundat.

Om aftonen klockan fyra samlades man i kyrkan och alla lamporna tändes. Då höll en doktor vid namn Jakob Gislason en predikan på latin. »O, huru värdeliga den doktorn Jakob prisade, ärade, upphöjde och lovade denna heliga jungfru Katarina i denna sin predikan och mycket gudeligen, så att ideliga runno honom tårarne på kindbenen, och höll sin predikan nära två timmar, och kommo icke bröderna till biberes förrän klockan sju, och efter åtta slaget in på nio slutade systrarne först sin nattsång.»

Men när predikan var slut tecknade ärkebiskopen, att klerkerna skulle gå ut. Och då gick ärkebiskopen och hans ämbetsbröder upp till brödernas kor, där jungfru Katarinas beläte stod övertäckt med ett kläde.

Digitized by Google

Och nu vigde han belätet och täckelset föll, och många fällde tårar när de sågo belätet, vilket var det allra vänaste beläte. Alla, som närvoro, fingo för välförhållandet fyrtio dagars avlat. Hela den natten brann ljus i kyrkan och dörrarne stodo på vid gavel och allmogen strömmade in att skåda härligheten.

Mellan sju och åtta följande morgon kommo ärkebiskopen och prelaterna genom brödernas trädgård och gingo för trängselns skull in i sakristian. Och de voro väl fyrtio prelater utan sångare, och abbedissan hade måst låna en hel vagn med korkåpor och dalmatikor från Linköping.

När prelaterna kommo upp i koret, inträdde genom stora ingången den värdige försten herr Sten Sture och riksens råd, riddare och väpnare. Herr Sten var klädd i brun sammet, under fodrad med vit hermelin; »som en Guds ängel stod den ärliga Guds herren ljus och milder». Nu tändes alla ljus i brödernas omgång, kring systrarnas kor, omkring högaltaret, och blossen, som änglarne höllo, och alla lampor; och klockorna i tornet och alla altarklockorna ringdes. Och så började tåget till Katarinas grav; fyra lekbröder gingo före med bloss och buro rökelsekar framför biskoparne. När de kommit till graven, föllo alla på knä och sjöngo Veni Sancte Spiritus. Efter mera sång och rökelse utdrog ärkebiskopen kistan med heliga Katarinas heliga ben, och då sjöngo biskopar och klerker Preciosi Sancti Dei. Då läste ärkebiskopen upp kistan, slog ut silket som låg över, så att benen syntes; då gräto alla i hjärtans glädje. Under sång berökte ärkebiskopen alla relikerna; därpå tog han upp huvudet, kysste

Digitized by Google

det och lät sedan alla biskoparne göra detsamma. Därpå lade han kraniet i en relikgömmare. »Sammaledes gjorde han med S. Katarinas haka eller käft och satte honom i en kristall tillredd med guld och silver och sedan sammalunda med armpiporna, läggande vart ben i sin gömma, och buro biskoparne vardera sin med största vördnad och ställde dem på högaltaret.»

Med lika mycken omständighet nedsattes alla dessa gömmor i ett skrin, som var fodrat med rött broderat kläde; därpå läste ärkebiskopen skrinet, som nu bars av fyra biskopar mitt fram på kyrkogolvet, och satte det på ett högt bord. »O, vad glädje och gudlighet då syntes i allmogen, som stod utanför grinden, alla upplyftande sina händer med rinnande tårar, både män och kvinnor lovade Gud, och hördes tydligen att de sade: O, du allra värdigaste fru, Sancta Katarina bed för oss!»

Och så blev ett stort tåg igen. Herr Sten bar huvudet, vilket han dock förgäves undanbett sig, emedan han ansåg det vara för stor ära. En biskop bar hakan, som satt i ett glas, och en annan biskop tog helgonets arm. Åtta av riksens råd buro skrinet på stång, och så bar det av ut på kyrkogården, som var full med bönder; alla murar och tak voro också fullsatta med folk. Basunister och trumpetare gingo med i tåget. Sedan man vandrat omkring kyrkan och åter inträtt i densamma, uppträdde omsider biskop Henrik i den sidenprydda predikstolen. Och han hade ett timglas i sin hand och predikade nära halvannan timma. När det var slut gingo prästerna in i sakristian och klädde av sig; under tiden buro herr Sten och riksens råd Katarinabilden upp till

Digitized by Google

högkoret, där han ställdes på altaret. I fyra dagar pågingo dessa och liknande högtidligheter, och att gudstjänsten blev festligare än vanligt, kom till en del därav, att herr Sten medförde sångare och spelmän. Och då predikades väldeligen och ideligen ute på kyrkogården från två predikstolar på en gång, och »var det mycket underligt», säger vår referent, »att i så stor och mycken samkväm blev ingen trampad eller klämd till skada, ej heller syntes folket så allmänt druckne, som de pläga vara om andra avlatsdagar.»

Men ärkebiskopen stannade kvar och mådde väl i åtta dagar, och moder abbedissan höll honom med hederlig kost och mångahanda rätter och med vin och kirsedrank och mjöd och tyskt öl. Och när han reste, fick han ett Agnus Dei av guld och några andra småsaker till minne och erkänsla.

Herr Sten fick en ring om 16 lod guld; biskop Henrik fick ett stop av 24 lod silver, »vilket han tog med stor kärlek, sägande det måtte vara mycket hederlig gåva». Biskopen i Skara fick också ett stop om 23 lod, de andra biskoparna fingo även silverstop. Men de övriga klerkerna erhöllo endast matsäckar, färdknäppar (væghbulla) och vaxstaplar. Ärkebiskopens köksmästare fick en sked om tre lod och hans kock en dylik om fem lod. (Bruket att giva begravningsskedar fortfor långt in på 1600-talet, som vi framdeles skola se.) Spelmännen fingo 2 mark.

Men märkligast voro de gåvor ärkebiskopen och herr Sten erhöllo: det var ett exemplar av den första i Sverige tryckta bok: Vita Catharinæ eller Katarinas levnadsteckning, som var tryckt i Stockholm av en tysk år 1474. Hela kalaset kostade 700 mark både silver och penningar.

Digitized by Google

Om vi nu fråga oss till vad ända dessa stora och delvis gripande festligheter firades, eller vem denna person var, som blev föremål för en sådan hyllning och dyrkan, så måste vi korteligen svara: hon var en dygdig kvinna, som älskade rättfärdighet och övade barmhärtighet, och hon var dotter till en profetissa, som vågade säga förstar och våldsverkare sanningen, då rättvisan teg, och som hade det sällsynta ödet att ändock icke bli stenad.

•

Liksom allt på jorden har sin ofullkomlighet, så hade även klosterlevnaden, och har man för vissa ändamål varit angelägen framdraga allt ont man kunnat finna, varför vi äga ganska rika tillgångar på exempel av ohelig vandel inom klostermurarne.

När Vadstena kloster så småningom stängdes efter reformationen, berättas hertig Carl under sin vistelse i staden hava närvarit vid en upptäckt av ett ihåligt äppelträd, som varit fullstoppat med barnhuvud, »som de lättfärdiga nunnor i lönndom fött och mördat». Om detta är sant, kan det vara troligt, att dessa barn blivit framfödda efter det klosterandan försvunnit men murarne stått kvar, men det kan även ha hänt förut, ty Vadstena ägde på 1400-talet en abbedissa, som hette Ingegerd, vilken var dotterdotter till Birgitta och som var anklagad och överbevisad för ganska svåra saker. Man förebrådde henne nämligen »en nära förtrolighet och besynnerlig kärleksumgänge både med världsliga och andliga personer». Lagerbring anser att hon till äventyrs kunde ursäktas därmed, att hon på adertonde året insattes

Digitized by Google

i kloster; men hon var även överbevisad om att ha uppbrutit kassakistan med mera.

Såsom en meningsyttring över klosterlevnadens förfall kunna vi anse den svenska medeltidssatir, som är känd under namnet abbotsskämtan och verkligen är av den art, att den förtjänar sin plats.

»Då herr abbot går in i klostret, då ser han sina munkar väl klädda; då stryker han hättan av huvudet, att hans panna må skina om allt klostret... Herr abbot är väl klädd; han haver två skinnkjortlar, en av lammskinn och annan av gråskinn; han har också fyra axelkåpor och fyra hättor. Men när bordet dukas, då kan ingen tunga tälja huru många rätter där kommer före. Herr abbot äter icke det som fyrfota är; han äter gås och höns och änder och allsköns fåglar, han äter ock fisk, gäddor och lax och brax och åtta fiskar kokta och sexton stekta och nio inlagda med peppar. Sedan äter han tio fiskar och därpå tio gånger tio fiskar. Fläsk får han ej äta, ty det är fyrfota, men han låter koka det i en panna, och sedan slår han det på ett fat och smakar därav och sedan sätter han det för sin mun och super av var supa fyra, ty det var gott, fett spad. Aldrig får herr abbot äta kaka, ty det har ingen smak. Därför lagas ägg åt herr abbot: fem stekas, fem kokas, fem lagas i panna, fem i gryta och fem kokas i kål och fem kålhuvuden. Därpå äter herr abbot fem ägg och fem gånger fem ägg, mera får han icke förtära.

Dricka har han lov till. Då bärs in till honom två stora kannor, och herr abbot sätter den ena på sin vänstra och den andra på sin högra hand. Då säger herr abbot till den vänstra kannan, i vilken dåligt öl är: »Härut, du förbannade ölkanna!» men

Digitized by Google

till den högra säger han: »Kom hitåt, min kära Guds unge!» ty det är gott öl, och han tar henne i famn och dricker en stark muladryck. Sedan dricker herr abbot för den heliga kyrkan, att Gud må frälsa henne. Och så dricker herr abbot för gott år, att Gud må giva bonden ett gott år, och så dricker herr abbot för glömska av alla brödernas synder. Fjärde resan dricker herr abbot för Babelstorn, att det icke skall ramla, femte gången dricker herr abbot för stora klockan i Lund, att hon icke skall spricka. Så dricker herr abbot sju gånger och sjuttio. Och så går herr abbot från bordet och säger: Herre förbarma dig över mig, och tackar Gud att han är väl mätt och drucken. Sedan han läst sina tider låter han göra sig en liten soppa, att han ej skall få andtäppa, och i den slår han vin och peppar och ingefära; dessa tre göra honom så het, att svetten rinner av vartenda hårstrå. Och den imma, som går ur herr abbots hals, strömmar om hans panna och hjässa. Och det skolen I för sant veta, att denna imma tar allt håret av herr abbot. Och för den sakens skull äro alla abboter flintskalliga. Så lyktas denna fabula!»

Detta kan nu gälla som en karikatyr och vara roligt nog, men vi hava dessvärre en gruvlig bekräftelse på skildringens sannfärdighet i huvudsak genom den stränge reformatorn Olof Pettersons (Olaus Petri) predikan om klosterlevnaden. Han påstår helt öppet till klosterfolket och prästerskapet, att kyskhetslöftet är ett galet, lögnaktigt och oredligt löfte. »Leva utan äktenskap, med mindre man faller i gudsförtörnelse med hor, boleri, stumma synder och annan orenlighet är omöjligt, utan så sker, att Gud giver där en synnerlig nåd till, för ty skriften

Digitized by Google

säger, att ingen kan leva i renlevnad och dock hålla sig ifrån äktenskap, med mindre Gud giver honom nåd därtill. Men huru sällan Gud giver sådan nåd, ser man dagligen för ögonen, och görs mig ej behov mycket disputera emot munkar och nunnor i denna sak, jag hänvisar dem till deras eget hjärta och samvete; de varda dem väl sägandes om de leva i renlevnad eller ej... De äro ej alla jungfrur, som äro jungfrur utvärtes i köttet, med mindre hjärtat är rent med, än då att de äro ganska få, som den utvärtes jungfrudom hålla kunna, de där honom ej besmitta med stumma synder, som endels plägar allmänneligen tillgå med klosterfolk, ehuru mycket de berömma sig av deras rena jungfrudom för människor. Härav kan klarligen märkas, att den gör ett galet löfte och oredligt, som förpliktar sig till en evig kyskhet, och lyktas så därmed, att knappast någonstädes finnes så stor och grov orenlevnad och okyskhet som kan finnas ibland största parten av dem, som sådana löften gjort hava, som (Gud bättret) man ser för ögonen.»

Det är ett hårt tal, men Olaus Petri hade varit skollärare vid ett kloster och han kände folket; att något svar ej inkom på dessa hans avslöjningar förvånar mindre, än att hans liv ej blev förkortat.

•

Biskop, präst och klockare.

Då vi här ovan läste satiren abbotsskämtan, erkände vi en viss överdrift i skildringen, en över-

Digitized by Google

drift, som författaren gjort avsiktlig, för att få fram de punkter han ogillade, och som vi sålunda få tillskriva hans partiskhet. För att gottgöra denna lilla orättvisa skola vi nu i stället låta herr biskop själv genom sina efterlämnade anteckningar skildra sitt vardagsliv och sina timliga förrättningar på denna jord, vars andliga behov han åtagit sig att sköta och ombesörja.

Herr biskop bor på ett befästat slott såsom en riddersman, ty han litar icke alltid på andans vapen, därför äger han vid inventeringen av rustkammaren: benskenor, sköldar, järnhattar, brynjor, pansar, harnesk, armborst, bågar. Vidare tunnor med pilar, en stor stenkanon, 9 mindre d:o och en myckenhet lodbössor av järn. Att 5 halvtunnor 3 fjärdingar krut följde med, ökade dessa pjäsers värde. Herr biskop är ungkarl enligt lag och skulle som sådan kunna bo ganska inskränkt, men slottet har många rum och därför måste finnas många möbler. Och det har han: skåp, kistor, sängar med 21 bolstrar och 10 huvudkuddar; han har myggtjäll, sparlakan, 23 dynor och 4 bänköverdrag, tapeter, 4 ylle- och 17 linnemattor. Hans kök är icke heller vanskött: där har han 22 grytor, stekpannor, kopparflaskor, tennkannor, halster, spett, mortel, kryddsikt, mässings- och kopparkittlar, de senare vardera om sex ämbars rymd med mycket, mycket mera.

Att han, såsom tjänare till Guds tjänares tjänare, icke kunde sakna tjänare själv, erfar man av den förteckning han lämnat på dem. Herr biskop har k a n s l e r, som sköter allt skriveri och följer biskopen på visitationerna. Han har egen själasörjare, kapellan, som läser högt vid bordet, när herr biskop

Digitized by Google

äter och dricker, samt sköter andakten hemma i slottet, vilket biskopen ej har tid med för sina många förrättningar. Han skall även hålla tillsyn över herr biskops mössa, mässhake, kräkla, svärd, handskar, ring, dalmatika, mässkjorta, skor och relikgömma. Kaplanen har en djäkne vid sin sida, som håller kapellet fint. Utanför herr biskops enskilda rum vakta kammarsvennen och dörrsvennen. Den förra ser efter kammaren och tofflorna, den senare styr över gångkläder och linne, näsdukar, vantar, handskar, lyktor, ljus, vaxstaplar. Han skall ock bädda sängen och lägga på rena lakan om lördagarne. Såsom kammarherrar och pager tjänstgöra väpnare eller svenner och småsvenner samt smådrängar. De stodo under gårdsrätten och de yngsta kunde få ris när det behövdes. En av dessa ungherrar skulle sköta herr biskops sköld och hatt, spjut, stövlar och sporrar, under det biskopen var ute på korståg mot Herrans smorda eller andra historiska personer.

Som herr biskop icke tog någon lön, måste han sköta ett vidlyftigt lantbruk, och därför måste han hålla en del lands- och ridfogdar, vilka hade flera landskap att ströva omkring uti. Men som herr biskop även rådde över fiskarne i havet, måste han hålla folk, som hade uppsikt över desamma, och han hade även en jägare över fåglarne i luften, och skulle jägaren hava två fot rep, två par hundar och jägarhorn samt häst, och han hade hälften av alla skinn, som suttit omkring det kött, han avlämnat vid gården. Fodermasken var en illa omtyckt person av herr biskops bönder och arrendatorer, ty han skulle släppa gårdens hästar på böndernas ängar och själv slå sig

Digitized by Google

ner i en stuga, var han bäst trivdes, för att se efter att hästarne åto. Denna mindre ansträngande sysselsättning alstrade okynne, och fick herr fodermarsk snart en instruktion, varigenom han förbjöds »göra våldsverke på bondens hustru eller dotter eller legohjon». Denna ganska rimliga begäran följdes av flera lika blygsamma, såsom att han ej skulle pantsätta bondens grytor, kittlar, kläder, och att han ej skulle få medtaga i huset någon dravelskvinna eller låta hämta någon sådan från staden.

Husets ekonomi, det dagliga hushållet, sköttes av gårdsfogden med en skrivare vid sidan. Stall och ladugård styrdes av stallsven, oxkarl, fäkona eller deja; övriga avdelningar av mjölkaren, svingårdskarlen, humlegårdskarlen, mjölnaren, sågmästaren, murmästaren, tegelslagaren.

Fatburssvennen och fatburskvinnan voro högste styrande för vissa förråd, redesvennen var ett slags hovmästare, som hade kocken under sig. Utom dessa nu nämnda hava vi ännu några, som felas i hela antalet femtio, nämligen: spelman, munskänk, förskärare, kamrer, portvakt, dörrvakt, rustmästare, källarsven, bryggare, bagare, dukare, trädgårdsmästare, slädsven, styrman, båtkarl, bergsfogde, barberare, smed.

Herr biskops mathållning är värd den största uppmärksamhet, ty den är i sitt slag så äkta svensk, om den också icke är så överväldigande genom sina mått, som det vid första påseendet kan förefalla.

Vid biskopens bord sutto flerehanda folk, som icke voro av samma rang, följaktligen skulle också

Digitized by Google

olika slags mat serveras, och därav, jämte den omständigheten, att alla rätter av samma klass framsattes samtidigt att välja ibland, uppkommo dessa fruktansvärda matsedlar, över vilka man beskärmat sig mycket under vårt sexornas tidevarv, då man kan ha tjugo rätter på kvällsbordet.

Vi skola se till huru herr biskop äter julafton, som nu är en fastedag, med de sina. Först läser kanslern bordsbön, så tvättar man sig om händerna, och så sätter man sig till bords, de förnämsta överst och de lägre nedåt, bildande kaklag eller bunkalag. Nu serveras färsk lax över alla lag, därpå framsättes, på en gång troligen, stekt sill och ål med senap, stockfisk med russin och mandel, kokt skånsk sill och strömming, färsk annan fisk, långor med olja eller annan Bergens fisk (lutfisk); därpå serveras äpplen och nötter, det är allt. Ty vi tänka oss, att de simpla rätter, som sedan stå upptagna, såsom salt fisk, finska torkade gäddor, stekt fisk och bottenlax, icke voro avsedda för andra än för folket eller också att tjäna som varianter på herrens bord. Att äta av alltsamman kunde ej vara meningen, då den mänskliga naturen väl ej undergått sådana våldsamma förändringar på några hundra år. Vi finna emellertid julfisken betyda fasterätt och desserten ersätta tårtan, men julgröten saknas. Mellan rätterna läste kaplanen och spelade spelmannen.

Eljest var matsedeln för fastemiddag: stockfisk, välling eller vitkål med mjölk; stekt och kokt sill eller torsk; färsk fisk; torkad gädda, gös eller braxen; röding, makrill eller salt lax eller äggkaka. En riktig fastekväll åt man icke fisk: ärter; stekta äpplen med olja; äpple- eller päronmos; stekt bröd med

Digitized by Google

olja; stekt bröd med bigot (?); gorån; nötter, äpplen och päron.

Vid ett gästabud kunde man i det stället äta: oxstek och pastejer; grytstek; salt kött; oxhare; stekta och fyllda gäss; höns med bigot (?); påfågel med utslagen stjärt; hjärpar; duvor och smörmos. Dessutom funnos krokaner, föreställande borgar, trän och djur samt struvor av russin och mandel. Därpå bakverk och äggost. Eljest slutade man vanligen middagen med frukter och gammal ost.

Detta behöver emellertid icke bevisa, att herr biskop var en världslig man eller att kyrkan var ett världsligt ämbetsverk, men att hans tankar mycket lågo utmed jorden kan man ha rätt att tro, då man läser det brev, han skrev till Petter Bengtsson, då denne skulle resa ut till Tyskland. Det börjar genast att hagla med kommissioner utan att brevskrivaren besvärar sig med någon religiös inledning. Herr Petter skall taga reda på, hur man letar upp saltgruvor; han skall lära skilja guld och silver från koppar och uppdaga den verkliga åtskillnaden mellan äkta guld och alkemistiskt, som begagnas här i Sverige av vissa juvelerare, som gäcka både fattiga och rika med deras guldspån. Men det är icke blott för de ädla metallerna kyrkan intresserar sig: »Giver akt på i Nürenberg», skriver han, »och annorstädes, där järntråd drages, på deras redskap, och skriver allt i en liten bok till minnes. Giver ock akt uppå papperskvarnar och att I mån få en lärjunge hit med eder för dessa tre rikens skull; de måtte väl kunna föda en karl. Giver akt på deras källor, ty de hava många lämpliga sätt, som här ej brukas, att vinda upp vatten med... Och att veta skillnad

Digitized by Google

mellan flogel (sammet) och fogeeld, dammask (taft) och dammaskblyant och blyant gull och gull sölv och sölv koppar.»

Ett så stort intresse för fäderneslandets bästa kan icke annat än väcka beundran och aktning, och vi få därav lära, huru medeltidens prästerskap arbetade för landets inre materiella väl och för bildningen, om de icke alltid voro så goda patrioter eller själasörjare. Men vi skola icke släppa det lärorika brevet. Biskopen beder herr Petter, om han kommer till Rom, passa på och lära sig kopistsysslan och att föra register; han ber honom vidare lära sig italienska och franska språken, »det oss ångrar mycket att vi hava försummat. Giver akt på glasmakareämbetet och flyr oss en mästersven hit. Akter på deras vattenhammare både till koppar och järn och minnens, att här är ingen i dessa tre rikena, som kan göra tuffuar (?) eller mässing, ändock här är nog med koppar, och lärer vad till mässing hörer.» Herr Petter skall också, medan han är i Rom, hålla sig väl med en apotekare, att han måtte lära laborera, göra konfekt, piller, hipokras, claret, marsipan, torsies, iulepp, bränna allehanda vatten (spriter, brännvin, likörer), skaffa hem böcker, sådana som Inamoramentum Orlandi (bekant riddardikt av italienaren Bojardo, 1494), så att herr biskop får låta översätta dem. Han uppmanar den resande att se efter hur man skruvar ihop spruckna murar, släcker kalk, murar under vatten, och »så farväl i Herrans namn. Skriver oss till vad salt och humla gäller, och alla handa fisk, järn, koppar och hudar. I största hast etc.»

Att herr biskop icke är nöjd med sin jordiska lott kan man klarligen skönja av ett annat yttrande

Digitized by Google

i samma brev: »I andra länder hava biskopar hela land, slott och städer; här får man ej hava ett hus orivet, där man kan vända med ett par oxar...» Och att hans begrepp om friheten äro högkyrkliga, det bör man kunna tro av hans ord: »Vårt rikes frihet hänger på kyrkan och ridderskapet, ty att allmogen skall alltid lika göra sin årliga skatt, gästning och dagsverke, där de ingen frihet innan njuta, ty att kronans skatt och ingäld bör icke minskas. Och när kyrkan och ridderskapet ej njuter sin gamla frihet på sina bönder, är här ingen frihet taga.»

Dessa sista ord äro ett storartat uttryck av medeltidens missuppfattning av ståndens uppkomst och natur. Men nu lämna vi den klagande biskopen i det feta Östergötland och skola se till, huru en kaplan i det magra Dalarnes obygder kan eller rättare enligt lag skall hava det. Att de skola hava det måttligt veta vi, återstår att se vad därmed menas. För det första skall hans boställe bestå av en stuga, en lada, ett biskopshärbärge, ett kokhus, ett stall, ett fähus och ett visthus (matbod). Vid tillträdet finnes alltid något inventarium från föregångaren, som denne måste lämnat efter sig, såsom: 1 par oxar, 4 tunnor råg, 4 tunnor korn, 5 kor, 1 pundgryta, 1 bryggpanna, 1 uppbäddad säng, 1 bänkdyna, 1 bonad (vävd tapet), 1 handkvarn, 2 kuddar, 1 mortel. Och med detta skulle nu den nykomne pastoren börja sin verksamhet. Sin lön erhöll han i tionde delen av bondens avel: han skulle hava var tionde kalv, lamm, gris, gås, killing. Kalven och killingen skall vara nio nätter gammal, grisen fjorton nätter. Vidare skall bonden göra tionde av ärter

Digitized by Google

och humle; av lin och hampa skall han lämna var sextonde docka; av fisken var tionde av varje fisklek. Sedan har vår pastor varjehanda extra inkomster i offer. Så giver brudpar tre alnar lärft, barnsängskvinna fyra marker ljus eller ½ öre i pengar. På altaret offra hustrurna om kyrkmässodag, helgonamässa, juldag, kyndelsmässa och påskadag.

Att prästens syssla visserligen kunde tidtals vara bekväm nog, hava vi anledning tro, men så kunde han i det stället aldrig ha en lugn stund, emedan han vid anfordran måste giva sig ut i sockenbud, och detta vid vites äventyr. Kommer nu bud på samma gång om likvigning, barndop och skriftning, då har han att iakttaga: att först gå och skrifta, ty den döende kan icke vänta, sedan får han döpa, ty den döde kan vänta. Dör en man skriftlös och prästen uteblivit förfallolöst, så böte prästen tre marker; samma gäller, om barn dör odöpt av samma anledning.

Då sol går ned lördags afton, då är sabbat inne; den, som då slåss eller gjuter blod, böte tre marker. Tager bonden fram köttmat, då han skall bjuda fastemat, gånge hans hjon fria, men han böte tre mark. Har prästen glömt läsa ut fasta, böte han tre mark. För övrigt utgör det prästens sysselsättning att sköta uppsikten över tukt och sedlighet, varvid han har en mängd obehagliga fall att förutse, vilka alla äro upptagna i kyrkobalken och till vilka vi återkomma vid översikten över tidevarvets tänkesätt och sedlighetsförhållanden.

Huru det stod till med prästernas egen sedlighet under medeltiden blir en annan fråga. Som de voro dömda till ogifta ståndet, höllo de sig hushållerskor,

Digitized by Google

med vilka de födde barn. Detta ansågs som så naturlig sak, att prästerna slutligen erlade en regelbunden plikt till biskopen för att få äga denna rättighet, och vanligen upptog socknen den avlidne prästens efterlevande hushållerska. Vid reformationen skyndade också lantprästerna att gifta sig med sina hushållerskor och legitimera barnen.

Till sist några ord om den oumbärlige prästens tjänare och kamrat, i nödfall hans ställföreträdare, klockaren. Han fick sitt namn av den ursprungliga sysselsättning han hade, att ringa klockorna.

Bönder skola klockare få; han skall först i kyrkan vara och sist ut fara; han skall vakta nycklar och ljus.

Bönder skola bestå strängar (linor) till klockare; klockaren skall ringa in både levande och döda. Ligger lik ovigt i socken, skickas bud på prästen; är han ej hemma skickas bud på klockaren. Klockaren skall vakta dopfunten, då barn döpes, att den icke står längre öppen än som behövs; står han längre öppen, så att folk kunna sticka handen i, böte klockaren tre mark. Brinner kyrkan av klockarens försummelse, böte han fyrtio mark. Blir klockan lös i banden, skall klockaren säga till bonden; lagas icke banden, utan klockan faller, stånde bonden sin risk för skadan, men slås klockaren ihjäl, bötes till arvingarne tretton mark; säger icke klockaren till när banden bli dåliga, så ligge han ogilld. Har barn fått nöddop och dör, skall klockaren taga kvasten och stänka vigt vatten på liket.

Digitized by Google

KAP. 5.

Hantverkaren.

Hantverkarne voro till naturen stadsbor; de funnos dock även på stormännens gårdar, men hade icke rätt att stryka kring land och rike; därför voro bönderna tvungna att köpa i städerna vad de icke själva kunde frambringa med sina händer, och detta var just meningen med de privilegier, som de uppstigande städerna skyndade att förskaffa sig. Vi finna hela medeltiden igenom huru folkklasserna alltmer söndra sig från varandra och omgärda sig med privilegier och stadgar, och man kan knappt nog förstå huru så många strängt avskilda korporationer kunde bilda en stat, då endast skråanda härskade och då begreppet allmänt väl och intresse icke hunnit utvecklas. Alla korporationer voro ett slags adel, ett stånd som såg ner på dem, vilka stodo utom och under detsamma. Hantverkarne voro icke de minsta kaxarne på sitt vis, när de uppträdde i massa såsom stånd. De hade sina egna altaren i bykyrkan, sitt eget hus, sina egna lagar och tidigt valde de sin egen gata, där de alla satte sig ner tillsammans och slogo upp bod, eller öppnade fönster som det kallades. Så finna vi ännu i våra gamla städer gatunamn, om vilkas uppkomst endast namnet bär vittne. På Skomakargatan i Stockholm skall man numera icke se många av skomakaryrket, helst man nu har för sed

Digitized by Google

att sätta sig ner så långt från varandra som möjligt för att undvika konkurrens, men vi hava hus kvar, vilka åtminstone genom sin anläggning kunna giva ett begrepp om, huru en hantverkargata såg ut under senare medeltiden.

Åtta alnar bred var gatan; husen, omväxlande av trä och sten, stodo med gavlarne vända åt gatan. I regeln ägde varje borgare sitt hus och det var icke så stort. Bredden av dess gavel åt gatan upptogs av portgången och ett stort fönster eller av tvenne, mellan vilka porten gick fram. Detta fönster var just butiken, ty rummet innanför var verkstaden. Över fönstret, vilket stod öppet vinter och sommar, var ett brädtak, som skyddade köparen för regn; från nedre fönsterkanten sprang ett bräde ut, som kunde slås upp och då stänga nedre delen av fönstret, ett annat bräde i överkanten blev tak. Liknande inrättningar finna vi ännu på våra marknadsstånd. På det nedre brädet dividerades och köpslogs nu av den utanför på gatan stående köparen. Vid sidan om porten skulle alltid en vattentunna stå full med vatten för att tjäna vid eldsfara; desslikes stod vanligen bredvid porten en bänk, på vilken husets ägare, mästaren, i vackert väder kunde få sitta och prata med grannarna. Husgaveln var ofta bekajad med utbyggnader, svalar på trähus. Längst upp satt den stora vindsgluggen med en hissbjälke, på vilken husets matförråd skaffades upp i vinden. Gaveln vid takåsen var på stenhusen trappformig och sköt över takstolarne, troligen för att skydda bräd-, spån- eller torvtaket för eld.

Om vi nu gå in genom den lilla porten, som är försedd med en glugg och järngaller, så hava vi

Digitized by Google

30. Medeltidsgata.

Digitized by Google

verkstaden och boden i ett stort rum; bakom detta ligger köket, såvida det icke fått sin plats i en särskild liten byggnad på gården, eller på andra sidan portgången. I detta fall upptages platsen av mästarens stuga, som är hans sovrum och sal; gesäller och pojkar ligga i verkstaden. En trappa upp är främmanderummet, statrummet, som står oeldat liksom våra förmak. Här förvarades dyrbarheter och helgdagskläder.

Så ungefär hade man det på Skomakargatan. Att dess yttre skulle vara livligare än nu, kan man föreställa sig, om man tänker på alla dessa öppna fönster med slagbräden och dinglande skodon, vilka tjänade som skyltar; dessa bänkar, tunnor, utsprång, bjälkar, utbyggnader, vattenrännor och flöjlar. Kom därtill en dålig stenläggning och mycket avfall från köket lagt ut på gatan, så har man medeltidens hantverksgata för sig. Men den var även mera färgrik än vår; det var färg i kläderna; kvinnornas voro alltid i hela enkla röda, blåa, gröna färger; själva skodonen hade färg. Låta vi så ämbetets och gesällskapets hus vara prydda med tavlor eller fanor och får därtill solen bryta sig i de små runda glasrutorna, innanför vilka mästarne hava sina fågelburar, så blir det hela livligt nog. Grönt är däremot ont om, och Tyska kyrkogården är ännu blott det Tyska gillets tomt, bebyggd med kapell och gilleshus närmast intill grannarne Svartmunkarne. Den enda ljusöppning på Skomakargatan skulle vara på höger hand, där Helga Lekamagillet har sin ganska stora gård. Vi se ännu i dag vändplatsen, där gillets gård måtte ha varit, om vi få tänka oss densamma såsom liggande framför huset. Att gatan alldeles icke behövt vara

Digitized by Google

mörkare än nu är givet, då husen icke hade mer än halva nuvarande höjden.

Men om vi nu skola inträngа i dessa människors liv och verksamhet, så gå vi först upp i det huset, där tavlan hänger ute med Sankt Markusbilden, skyddspatronen, och skorna på tvärn, ty där har det mäktiga skomakarkompaniet sitt hus.

Här avlägges examen i yrket och det är icke den lättaste sak, ty fordringarne äro stränga. Och innan examinanden släppes till prövningen i själva konsten, ty här hjälpa som mångenstädes icke kunskaper allena, skall han ha bevisat sig vara av äkta börd och anföra vittnesbörd om att han tjänat i yrket tillräckligt många år; han skall dessutom ställa borgen, vara oförvitlig samt äga tjugu mark att deponera. Kommer han väl till examensbordet, då skall han i verkmästarens närvaro skära till ur en enda hud: ett par mansskor, ett par kvinnoskor, ett par vända skor och ett par höga stövlar. När så är färdigt, kallas kompaniet tillsammans, och då prövas njurarne. Går han igenom och får tillstånd att hålla öppet fönster, då skall han först giva en stark frukost, som är stadgad vid vite av ett pund vax. Om frukostens beståndsdelar är också lagstiftat, ty den skall utgöras av fyra rätter: skinka, grytstek, kokt salt kött och stek samt därtill en tunna öl. Ifrån detta kalas vandra de allesammans till rådstugan och taga burskapet. Att bli skomakarpojke var icke heller lätt sak. Först skulle man vara äkta född och så vara tolv år. Blir han stadd, får han bjuda en tunna öl, men mänskligheten bjöd att han fick servera den själv.

Detta att gälda med öl synes icke alltid ha fram-

Digitized by Google

kallat någon högre sedlig lyftning bland skomakarne, ty ganska underliga äro bestämmelserna om bedräglig vara. Så stadgas, att den som sätter klipping, själskinn eller märrskinn i stället för nötskinn, böte en tunna öl i kompaniet och köpet gånge åter; samma sak om man satte råbarkat, bränt eller ruttet i skodonen och desamma utprånglade. Antingen nu för att hålla konsten uppe eller övervaka ölskatten, tillsattes skoskådare, som gingo omkring och prövade varorna, och om onda ord gåvos om dessa, då hjälpte intet öl.

Gesäller städslas tredje dag påsk och tredje dag mikelsmässa (september). Dessa voro, att döma av stadgarnes farhågor, mycket rörliga och opålitliga, ty här finns råd för hur man skall bota gesäll, som lejer sig åt två mästare; här finns hjälp för dem, som stryka kring land och rike utan att vara utlärda; här förutsättes att den unge mannen går och dårar brödernas döttrar, pigor, ja, mödrar; i detta sista fall anses bäst, att han förliker sig med målsäganden (stadens rätt oförsummad).

Mest lysande uppenbarade sig dock yrket som stånd eller sällskap på stämman eller gillesdrickningen, och mest lades där också den mänskliga svagheten i dagen.

Förberedelserna bestodo bland annat i ölsmakning, till vilket ändamål ett öre togs ur sparbössan. Ändamålet med smakningen var väl den, att alla anmärkningar på dryckens godhet icke skulle få inverka störande, så mycket mer som ingen syndabock fanns till hands, då ju ölet köptes ute i staden. Så skedde kallelse till stämma; den, som ej kom, bötade en mark vax till vaxljus att hava i kyrkan för

Digitized by Google

altaret. Golvet granrisas, träbägarne skuras eller köpas nya och Sankt Markus visas någon uppmärksamhet, där han nu fått sin plats.

När så alla äro församlade och åldermannen klappar eller ringer ljud, då skola alla bröder sitta stilla och tysta på bänkarna. Här finns en liten bestämmelse, som angiver att skomakarne äro, vad naturvetenskapsmän vilja hava utrönt, ett på grund av deras stillasittande och hopklämda läge under arbetet ondsint och rätt våldsamt släkte. Här står nämligen i flera kapitel vad som kommer att vankas, ifall följande förutsedda händelser inträffa: att någon varder vred i stämman, att någon går vred ur gillestugan, i gillesgården, ja, man förutsätter till och med han skall bli så ond, att han går hem; att någon stiger upp från sin plats, går fram till verkmästaren och slår med näven första hugget, andra hugget och än fler; att någon kallar sin broder okvädinsord, som är skökoson, tjuv eller förvunnen härinson eller förvunnen skalk eller niding, att någon drager kniv, hugger eller stinger blå och blodig; att någon hårdrager sin broder, slår honom för munnen, slår kinpust.

När nu affärerna äro över, börjar drickningen. Man börjar icke som vi med kungens skål, utan med jungfru Marias och helgonens. Den, som vägrar att dricka någons skål och slår ut sin bägare, böte fem mark vax. Att bordsskicket icke var det finaste, kan man se därav, att förbud förekomma mot att driva någon från hans plats, att slå ut öl på bord eller golv mer än man kan skyla med handen eller faten, att bryta sönder bägare.

Att taga gäster med på drickningen var tillåtet;

Digitized by Google

men att taga med någon beryktad kvinna kostade en tunna öl.

För att så mycket som möjligt hindra blodsutgjutelse förbjöds att medföra vapen.

Att skomakarne varit starka i drickning synes framgå av deras skråordning, vilken ej upptager några bestämmelser om överlastning, som däremot flere andra skrån göra.

När gesällerna höllo drickning, vilket endast fick ske på föreskriven tid, skulle två verkmästare vara närvarande. Om våra gesällordningar eller hantverksbruk hava vi inga skriftliga underrättelser från medeltiden, utan först längre fram.

Detta om skomakarnes enskilda förhållanden och deras sinsemellan. Men att de även kunde vara ondsinta mot den köpande allmänheten får man en liten vink om i en paragraf, tillkommen i slutet av tidevarvet, då bildningen började stiga. Den lyder så: »Kommer någon god man eller god kvinna, god sven eller jungfru eller deras skäliga bud till någon i ämbetet och vill sko köpa, då skall honom eller henne ej svaras utan väl och beskedligt varken av husbonde eller gesäll, vilken annat gör, och om två vittnen finnas, böte ett pund vax.»

Från skomakarne till de andra hantverkarne äro stegen icke många och vi kunna därför omskåda i en hastig vändning deras små egenheter och vanor, sådana de visa sig i skråordningarne, vilka eljest äro rätt lika.

Smederna äro högfärdiga av sitt yrke, de ha lärt det av gudarne och deras yrke är det svåraste på jorden. De fira fester två gånger om året, i fastan, om valborgsmässan (1 maj), då de hålla

Digitized by Google

majgreve. Deras anordningar äro ock ståtligare än andras, då de skola dricka, ty här skall vara tennkannor och hyenden och bänkakläden.

Murarne äro stora i maten. Den som vill bli sin egen skall bjuda på frukost med två tunnor öl, två skinkor, två tungor, två medvurstar, tre fat grytstek, tre fat stek, för ett öre vetebröd, ett halvt pund smör, för två öre rågbröd och för ett öre färska bägare. De äro också liten smula köpmän, ty de taga för sig mera arbete än de själva kunna utföra; men de äro även humana: »Vilken broder eller syster sin dräng eller piga låter på golvet stå längre, än de sitt ärende framfört hava, böte en mark vax för var gång. Då de framfört sitt ärende, så giv dem dricka och låt dem sedan gå hem.» Men här finnes tillägg: »låter någon broder sitt bud sitta på bänken, böte en mark vax.» Disciplin skall det vara. Murarne hava blott en paragraf om uppkastning i dryckesstämma.

Skräddarne äro klena i drickning: om någon broder sover över skålens utbringande, om någon dricker så att han måste ledas ut, om någon kastar upp vid bordet, på gården eller på gatan o. s. v. Skräddarne hava en paragraf för dem som skvallra, för dem som bakdanta, för dem som dobbla.

Guldsmederna äro mycket förnäma. De öppna icke fönstret, emedan deras varor äro för dyrbara att hänga ut, men de slå i stället upp bräde (skylt). De äro rädda om skråets anseende; »ingen, som sin egen man är i guldsmedsämbetet, skall dobbla med a n d r a i tavernar eller ölbodar. Ämbetet har sina egna stakar i kyrkan, vilka på gångedagarne skola bäras framför tåget. Guldsmeden skall göra

Digitized by Google

ed på rådstugan, att han icke smälter ner rikets mynt; får icke göra ihåliga skedar. Gesällerna få icke sova utomhus om nätterna. Vilken som sig fästat eller bebundit haver med en uppenbar kvinna kan icke bliva intagen i kompaniet, mest för ty att det (Stockholmska Ämbetet) är huvudämbetet i riket över guldsmederna.»

Garvarne äro icke fina i sina seder. Vilken broder eller syster, som slår sin broder eller syster öl i ögonen eller på huvudet, böte halv åttonde mark. Vilken broder eller syster, som uppkastar av öl i stugan där det drickes, böte aderton öre, i farstun tolv öre, på gatan sex öre, sammaledes ock den som eljest orent gör.

Vackra bruk, som alla ämbetsgillen iakttogo, var att hålla vaka över den döde och följa honom till graven, samt att alltid skicka öl till den, som låg sjuk, av bröder eller systrar. Vidare fick icke den ena draga den andra inför rådstuga förrän han hänskjutit saken till åldermannen.

Digitized by Google

KAP. 6.

Köpmän, sjömän.

Visbys storhet var en följd av dess läge på den stora sjövägen från Västerländerna till Ryssland; denna storhet skulle, enligt sagorna, hava än mer ökats genom den vendiska staden Vinetas undergång, vilken skall hava varit belägen på ön Usedom och genom översvämning blivit förstörd på Carl den Stores tid (800-talet). Hansan var ett förbund dels som skydd mot sjörövare, dels som ett skydd mot frihandlare; det var ett handelstyranni av värsta slag, och dess med privilegier försedda medlemmar visste tidigt att sätta sig i förbindelse med styrkans målsmän, riddarne eller slavägarne, vilka varken gitte så eller skörda, utan levde på andras arbete. Till dessa sina förnäma bekantskaper betalade köpmännen en frivillig skatt, utgående i ett gott fat vin, en packe fint kläde, en stuv siden eller så, vilka mutor dock icke alltid voro tillfyllest att förhindra ett och annat nattligt överfall på landsvägen, som de höga herrarne till tidsfördriv anställde på köpmannafororna. I detta styrkans och svekets förbund upptogs ganska snart staden Visby och råkade, som sagt, i ett sådant onaturligt tillstånd av hopade rikedomar bredvid väl dolt elände, som på handelsspråket kallas blomstring. Med dessa rikedomar blomstrade snart en mängd konstgjorda and-

Digitized by Google

liga behov, som i följd av sakernas natur måste söka sitt uttryck i utvärtes åthävor, och den lilla staden (murarne voro icke mer än en tredjedels mil i omkrets), ägde snart sexton kyrkor och sex kloster. Här bodde nu fransmän, engelsmän, ryssar, spanjorer, greker och icke minst tyskar, vilka med städerna Lybeck och Hamburg bakom ryggen härstädes upprättat ett hanseatkontor.

Ett hanseatkontor var en stat i samhället med egen lagstiftning, som till och med kunde utfärda dödsdomar. Högst stod en ålderman, som handhade den hemlighetsfulla lådan, i vilken handlingar och stadgar förvarades. Bredvid honom stod ett råd av aderton eller flera bisittare. Bland dessa bisittare utvaldes en skaffare, en intagare, en utlämnare, och hade dessa under sig åtskilliga betjänte. Till sekreterare hade man vanligen en präst. De sammanträdde på en samlingssal, som ofta var belägen ovanpå vinkällaren. Stadens borgare hade stor svårighet att få rätt av dessa våldsmän, ty de vädjade alltid till hansedagen i Lybeck, och där fingo de aldrig rätt eller uppsköts målet i oändlighet. Som sannskyldigt skrå slöto de sig tillsammans i en särskild stadsdel, där de hade sin brygga, vid vilken ingen annan fick lägga till och vilken om nätterna bevakades av stora och ondsinta hundar.

Dessa köpmän, garpar kallade, vilka omgärdat sig med en mängd förordningar, hade bland andra även den lagen gällande, att medlemmarne icke fingo gifta sig. Detta påhitt hade man tagit från prästerna, vilka tidigt funnit, att jordiska arvtagare voro en olägenhet för samfundet. En naturlig följd av detta var en offentlig osedlighet, vilken snart blev närings-

Digitized by Google

fång, och uppräknas alltid jungfruhus såsom kontorens närmaste grannar.

De unge män eller kontorister, vilka skulle upptagas i detta hedervärda samfund, voro även av lagstiftning så väl ombesörjda, att de genom att underkastas en hel mängd provstycken, av vilka några voro livsfarliga, bereddes att göra sitt inträde i de kontoriskes leder. Ändamålet med dessa prov var dels att göra det hela hemlighetsfullt och lockande, dels att gallra bland de många sökande.

Som dessa ceremonier äro ganska betecknande både för de kontoriske och tidevarvet, vilja vi här göra oss till åsyna vittnen av desamma. Den första receptionen tillgick på följande sätt. Om aftonen klockan tio, då de flesta gått till säng, stego ceremonimästarne upp och klädde ut sig: en till narr, en annan till bonde och en tredje till bondkvinna o. s. v. Alla voro försedda med var sin smörask, hängande i band vid sidan. Så gingo de i tågordning ut på gatan och fyllde askarna med nöthår, ruttet trä och orenlighet, varefter de under trumslag återvände till kvarteret igen. På vägen kastade de orenlighet på de kringstående och bondkvinnan stänkte vatten på dem. Så snart de kommit in på gården, förde de kandidaten till kokhuset, spände ett rep om hans liv och hissade upp honom. Därpå tändes nöthåret och den kvarblivna orenligheten under offret. För att denne skulle få röken ända ner i halsen blev han besvärad med frågor, vilka han måste besvara. När han nu ansågs nog rökt, blev han nerhissad och utsläpad utanför dörren, där han sköljdes med några tunnor vatten. Tideböckerna bevara minnet av en yngling, som under denna ceremoni tillsatte livet.

Digitized by Google

Ett annat sätt var vattenprovet. De nykomna tillfrågades om de ville genomgå detsamma, vilken fråga naturligtvis bejakades. De sattes så till bords och undfägnades hederligen, och hade de frihet att medtaga några vänner. Efter middagen blevo gossarne utförda på en skuta, avkläddes nakna, doppades tre gånger i vattnet och piskades. Orsaken till denna ceremoni säges ha varit den, att en kvinna en gång förklädd insmugit sig bland kontoristerna och avlurat dem hemligheter, varför man ville skydda sig mot sådana faror genom att anställa kroppslig syning. Detta vattenprov avskaffades först efter det man mot en båtspik rivit upp magen på en recipient.

Det tredje sättet kallades borgleken. Dagen innan denna tog sin början samlades alla de nykomna i den gård, där det skulle lekas. Därpå fördes de i båt till närmaste lövstrand, där man insamlade en myckenhet kvistar och löv; och eftersom de icke fingo återvända förrän om kvällen, hade de mat och öl med sig. Medan de voro borta tillagade de äldre i samlingsrummet en vrå, som de kallade borgen eller paradiset. Denna plats inhägnades i fyrkant med lärftstapeter, på vilka varje gårds sigill eller vapen var målat. Här innanför sattes en kista eller bänk, på vilken de skulle läggas upp, som ville leka borgleken. Och så satte man sig att binda ris.

Klockan sju om aftonen kommo de utevarande hem med sitt lövförråd, och då uppsattes en granbuske på varje kran: en kran saknades icke på bryggan framför något hus. Om natten sov man, men i dagningen fördes recipienterna under trumslag parvis ut i en trädgård, företrädda av tvenne husbönder, klädda i svarta kappor och försedda med

Digitized by Google

värjor. Vid deras sida sprang en maskerad person, klädd till narr, likaså en annan med ett kalvskinn på ryggen och ett skägg av vita oxsvansar. Dessa tvenne tilltalade på rim dem de mötte och bjödo dem vin, som de hade i flaskor, hängande vid sidan, varför de mottogo små vedergällningar. Så snart de ankommit till trädgården, uppställdes de och fingo var sin lövkvist i handen, och så avtågade man, under det hela staden var satt i rörelse, till gården igen. Vid vinkällaren stannade man och där erhöllo de dömde ett glas vin; tåget slingrade sig sedan omkring alla de granrisprydda kranarne. Så snart man inkommit i stugan, framträdde en av de äldsta husbönderna och tilltalade de nykomna sålunda: »Eftersom I i dag skolen avlägga edert prov, så sen väl till, att I härefter hållen er skickliga, tagen vara på ert uppförande, dricken eder icke druckna eller bedriven något okynne, om I eljest viljen att detta prov skall vara giltigt. Den, som icke har lust att genomgå detsamma, har ännu tid att draga sig tillbaka.»

Den äldste av de nykomna svarade, att de ville göra sin plikt.

Inemot klockan tolv anlände de inbjudna gästerna, vilka sattes till bords och uppassades av de nykomna. Narren och bonden förlustade gästerna med sina visor till dess måltiden var slut. Då inkommo tvenne förklädda och spelade, den ene stor herre, den andre tjänare. Dessa ställde nu till ett gräl, varefter de försonade sig och sköto skulden på narren, vilken spelades av en nykommen, som nu fick mottaga första dusten. Han infördes i paradiset, lades upp på kistan och piskades. Så snart han kom ut igen,

Digitized by Google

tröstade han sig med att ur stugan släpa den äldste av de nykomna och befordra honom till kistan inne i paradiset, och detta med följande utmäle: »Ehr sey Gott, Ehr sey Gott, das rede ich warlich, sonder spott. Ey krup in das heilige Paradiis, dar schalt du smecken Barcken-Riis, Barcken-Riis mit supen, als 24 Buren op din Stert können stupen.» Fyra karlar höllo delinkventen, som piskades under det man slog på ett bäcken och en trumslagare utanför rörde en trumma, att icke skriket skulle höras. Och så gick det laget runt om. Narren avtackade efter lekens slut och anhöll i nåder, att den förträffliga plägseden icke måtte falla ur bruk.

Om vi nu skulle göra ett besök ute på bryggan och se till, vad allvarliga sysselsättningar de kontoriske kunna hava för händer, så kunde vi dymedelst få en ytlig blick över Sveriges ut- och införsel under detta tidevarv.

Här ligga packor, innehållande kläde, rött från England, blått från Leyden, Amsterdam och Lybeck, grått från Marienburg; sammet (flägel), blyant, gyllenduk (baldakin), taft (sindal); blekt lärft, segelduk, strumpor, mössor, korkskor, filthattar, kabelgarn, sillgarn, bälten, pungar, pansar, papper, radband, speglar, guld- och silvertråd, glas, schatuller, knivar, nålar, handskar, korkflöten, tärningar.

Här rullas tunnor med vin: rhenskt, rött och vitt franskt, claret; must, kirsedrank (bryggt på körsbär), mjöd, mumma och öl.

Här bäras lådor och korgar med peppar, kardemumma, paradiskorn, nejlikor, saffran, kummin, anis, ingefära, kanel, mandel, risgryn, pepparkakor.

Mera färg åt tavlan skänka de nederländska grön-

Digitized by Google

sakshandlarnes artiklar, bestående i äpplen, päron, nötter, huvudkål, humla, morötter, persilja, lök. Huru högt dessa saker skattades kan man finna därav, att en tunna morötter gällde lika med ett skeppund järn. Av metaller infördes mest bly, tenn, guld och silver.

Utförseln bestod mest i råvaror, vilka ofta åter infördes förädlade: boskap, hästar, särdeles de små ölänningarne, vilka betraktades som underverk, fläsk, smör och talg, hudar och beck, spannmål, honung. Koppar och järn hämtades av hanseaterna från våra bergverk, dem de tidigt slagit under sig och drevo med tyska och bömiska bergsmän.

Ingen svensk vara fanns så begärlig för utlandet som pälsverk, och gamle biskop Adam av Bremen klagar, att mången satte mera värde på en mårdskinnspäls än det eviga livet. Att man redan nu ägde förstånd om knep i handel intygas av den underrättelsen, att man förfalskade ekorrskinn med krita och vargskinn med kol och krita.

Salt fisk utbyttes av Norrbottens invånare mot alla söderns varor. Den räknades i allmänhet i decker; torsk staplades i högar och såldes efter kubikmått. Laxen från Sverige var berömd, och man förstod redan nu att rökt lax var en läckerhet.

Kalk gick ut från Gottland, trävaror från fastlandet, mest från Norrland.

Att de kontoriske besvärades av någon tullbetjäning kom icke i fråga, ty de hade sina privilegier, men andra handlande hade tidtals en sådan börda, ehuru därmed icke gick så allvarligt till. Vi skola emellertid anföra några tullsatser i vår tids mynt från Carl Knutssons tid (1400-talet), gällande i Kalmar. Ett fat vin betalades i tull med 3 kronor,

Digitized by Google

en läst salt med 6 kronor; för specerier uttogos 50 öre av varje lybsk mark; 4 kronor erlades för var häst, som utfördes; av öl, kirsedrank och mjöd avdrogs var tjugonde tunna.

*

I det allra närmaste förhållande till köpmannen stod skepparen, vilken ofta själv var redare och köpman. För att emellertid hava säkra band på honom, åt vilken man anförtrodde liv och gods, hade man författat eller rättare sammanplockat en sjölag, som under namn av »Visby sjörätt» var gällande under den större delen av medeltiden, varförutom stadslagen innehöll åtskilliga bestämmelser i den vägen. Att alla dessa punkter voro ganska bindande och ofta småaktiga, visar att man icke litade mycket på för detta sjörövare.

Skeppsbyggeriet hade icke gjort några väsentliga framsteg sedan hednatiden; man kallar handelsfartygen koggar, holkar och kreijare. Det största svenska handelsskepp skall år 1455 ha gått till England och haft ett tusen lästers dräktighet samt varit försett med etthundratjugu mans besättning. Skutor av 3½ läster foro med sill mellan Skåne och Danzig. Gottlänningarne beströko sina fartyg med tran för att hindra isen att fästa sig vid skrovet. Om nätterna hade man lyktor hissade. Fartygen buro namn såsom nu, merendels efter helgon eller andra personer. Fyrbåkar byggdes i Sundet och sjömärken uppsattes på farliga ställen.

Kompassen började under senare hälften av denna period att komma i bruk. (Flavio Gjoja på 1300-talet uppgives orätt vara kompassens uppfinnare;

Digitized by Google

kineser och araber kände den långt förut.) Birger Jarl skall hava skänkt en skald ett sådant instrument i belöning för ett kväde.

Landgångar brukades, men pumpar icke; i det stället begagnades en bytta, som langades. Stenar omväxlade med ankaren, stundom begagnades även sandsäckar. Flaggor nyttjades, stundom förgyllda, även flöjlar i form av hanar (väderhanar) eller drakar.

Fyrbåkar och vårdkasar brukades såsom ovan är nämnt. (I början av 1200-talet erhöllo lybeckarne av Valdemar II rättighet att bygga fyr vid Falsterbo och hugga ved till densammas underhållande.)

För västnordvästvinden hade man en omedveten förskräckelse och man fortfar ännu med hedniska bruk att offra åt havet genom att kasta dyrbarheter i sjön eller lämna småsaker kvar på klipporna, något som ännu är gängse bland våra skärkarlar. Att utgjuta olja för att stilla vågorna räknas av en författare (från vilken vi lånat en del av dessa uppgifter) som ett offer, men vi hava hört gamla sjömän i våra dagar försäkra, att det har en rent fysisk verkan, som de ej kunna förklara; möjligen förlorar vattnet i reaktionskraft mot vinden, då dess yta blir glattad. Linné omtalar i sin Västgötaresa, att holländska valfångare iakttogo samma plägsed »att därmed bryta vågorna».

Köpmannen följde ofta med det av honom befraktade fartyget. Skepparen ståndade ansvar för allt vad han mottagit ombord och var skyldig dubbel ersättning, om något bortstals. Förolämpningar mot honom bestraffades med böter, och om någon av besättningen slog honom, skulle denne mista handen.

Digitized by Google

Vid avseglingen skulle skepparen rådgöra med besättningen om vädrets lämplighet för avfärd; seglade han mot flertalets råd, skulle han ersätta skadan, som kunde följa.

Om ett skepp ligger i en hamn och bidar efter tid och vind, då är skepparen pliktig, förrän han går till segels, att taga råd av sitt skeppsfolk och säga: I herrar, vi hava vind till att segla. Om då några av skeppsfolket säga, att vinden icke är god, och somliga säga, att väder och vind äro sköna och goda, då är skepparen skyldig och pliktig att vara överens med mesta parten av folket.

Styrman, som gifte sig eller köpte eget skepp, blev fri från sin tjänst, men skulle återgälda hyran.

Lotsar voro vanliga. Mäktade lots ej föra fartyg fram till bestämmelseorten, skulle han ersätta skadan; hade han felat av uppsåt eller ondska, miste han livet.

Om skepp i våda segla på varandra, sätter man värde på båda skeppen, skadorna hopsummeras och det förlorade skeppet betalas med pund mot pund och mark mot mark. Driver skepp på skepp inne i hamn, betale båda skadan. Fartyg skola hava boj, som visar var ankaret ligger, då det är i hamn.

Om skeppare försummar god vind, skall han betala all skada.

Kommer skepp i nöd, och skepparen fordrar att man kastar godset över bord, skall man först fråga köpmannen i skeppet till råds; är denne emot saken, äge skepparen rätt att med tvennes eller trennes av skeppsfolket goda mening ändock kasta. Är ingen köpman ombord, kaste skepparen med flertalets begivande.

Digitized by Google

KAP. 7.

Bönder. Fiskare.

Att medeltidens bonde icke hade glada dagar, det veta vi nogsamt av historien om Engelbrekt. Bonden hade förlorat rättigheten att bära vapen; riddare, präster, tyska köpmän, alla gjorde vad de kunde för att utarma honom; trettonhundratalet går in med pest, missväxt, boskapssjuka, stränga vintrar. År 1313 uteslötos från nattvarden alla de, som icke betalt tionde, oaktat hungersnöden rasade; och den rasade i hela Europa, så att man i England icke vågade gå ut ensam för att ej bli uppäten, och icke ens de hängda fingo kallna i galgen. Nöden var så stor på vissa trakter, att icke ens biskoparne hade råd att resa på visitationer. Kronoutskylderna pantbelånades. Så kommer digerdöden och rycker bort en god del av befolkningen, varigenom hela socknar ligga öde, och det händer att man än i dag hittar spår av kyrkor i djupa urskogen; ödeshemman tillföllo kronan, kyrkan eller enskilda, varigenom jorden kom på några få händer. Men redan före digerdöden hade man börjat övergiva hemman, emedan de ej kunde utgöra skatterna, varför konung Magnus måste återkalla jordbrukarne och giva dem skattefrihet på sex år. Men stormännen ledo ingen nöd: de foro fram som våldsverkare; Bo Jonsson Grip lämnade efter sig 115,000 lod silver i sitt bo och

Digitized by Google

ägde elva slott samt hela Kopparberget som pant. Utpressningarne lämnades på entreprenad och en hop slödder översvämmade landet i dylika affärer. Först mot slutet av 1400-talet under Sturarnes folkliga regering börjar det ljusna, och det var med stolthet en Sture kunde mottaga en sådan förebråelse av konung Hans: »I haven gjort ett ont testamente i Sverige, i det att I haven gjort bönderna, som Gud haver skapat till trälar, till herrar, och dem som herrar skulle vara, villen I göra till trälar.»

Från denna tid hava vi också underrättelser om huru lantmannen indelade sina sysslor på året, om ock det efter vanligheten är den förmögnare mannens liv, som blivit skildrat i årsboken.

I januari skall han föra sill och salt från staden medan föret står, dessförinnan skall han göra i ordning sina säckar och slädar. Köp nu kläde, näver, båtspik och andra järnvaror; hugg i ny det timmer, som skall bli varaktigt.

Februari. Köp havregryn och ärter. Se om dina fiskbragder, medan isen bär. Tag hem ved till katsor, klyv och torka den. Låt binda sommarnot, nät, skötar, lanor och mjärdar. Veden till katsorna skall vara fem alnar lång. Se om säden, att den ej möglar eller brinner. Sköt om årder och harv, ty snart stundar plöjning.

Mars. Låt blanda mjöd, brygga och baka det, som skall stå sig länge. Låt klyva gärdsel och stäver så att det lättnar. Nu sättas katsor i ny och ej i nedan; trädgården kvistas och rensas; grisarne gällas och svinen märkas, förrän de föras ut i marken; skriv på väggen hur många de äro. Billar, trampar, notslädar och annan åkerredskap förvaras

Digitized by Google

under tak. Vårfisket med ljuster, mjärde och nät börjas nu, då fisken leker.

April. Lera till tegel kastas, ugnen och ladan täckas. Föl och hästar brännmärkas, som skola ut i marken, att ingen träta blir. Båtar tjäras och drivas; båthusen täckas, att icke båtarne gistna i solen.

Maj. Låt mala din säd, mjöl och malt till årets behov, då ej är mycken mäld och vägarne äro farbara. Göd leran tjockt och sanden tunt. Hugg trä till kuggar och hjul. Låt göda din kålgård och sätt kål, så att det räcker över året.

Juni. Låt täcka dina bodar. Låt göra skor, medan det är ljusa kvällar; köp lärft och rusta skörderedskap.

Juli. Låt sylta valnötter, förrän trä växer i dem. Köp lax och torkad gös. Köp baggafisk vid larsmässan.

Augusti. Låt sylta körsbär. Låt så vinterråg och se väl om jorden.

September. Vänd om stubben, då säden är skuren, så blir jorden fet. Låt kasta ler till tegel. Gör rena dina tunnor, i vilka matvaror skola saltas till vintern. Rusta ett par oxhudar till grimmor, sadelgjordar och stigläder.

Oktober. Låt hugga ved vid första barfrost, medan skogen är ren, och lägg den i kast; hugg timmer till sågkvarnen. Se om vinterrovorna i sandgropen.

November. Låt nu mälta; uppdrag båtar och ökor; låt röka fläsk, om det ej skall härskna.

December. Om Tomas Apostel den 21 köpes färsk fisk och vilt till julen.

Detta om lantmannens mödor; han hade också

Digitized by Google

sina nöjen och då mera än nu; han firade vårens ankomst om valborgsmässan med att tända eldar, han firade midsommar med majstänger (maj betyder icke månaden maj utan grönt löv); han firade slåttern med slåtteröl, skördens inbärgande med kalas, och icke minst julen eller midvintern, då han låg rent av i vila en fjorton dagar, såsom ännu sker på bygden.

Att man även ute i landet hade för sed att roa sig med gillen och klubbar är alldeles visst. Man har ännu i behåll stadgar för ett Sankt Göransgille vid Kopparberget. Ändamålet synes ha varit att hålla tillsammans och dricka öl; eden giver åtminstone icke några vinkar om, att andra eller hemliga ändamål förefunnits. »Jag N. N. vill hålla och fullkomna dessa gillets rätter och stadgar efter min makt, och jag vill mina gillesbröder och gillessystrar, inom landet och utom, befordra och befrämja, hjälpa och styrka i all rätt jag kan och förmår, efter min makt: Så hjälpe mig Gud, jungfru Maria och riddar Sankt Göran.» För övrigt handla stadgarna mest om plikter och penningfrågor samt om uppförande vid stämma och drickning. Att lynnena varit våldsamma och sederna mindre fina, kan man döma av bestämmelser sådana som: den som i vredesmod kastar av sig kläderna eller stryker upp ärmarne etc.; den som slår sitt vatten ifrån sig i gillestugan böte 2 öre, i förstugan 1 öre, på stuguväggen ½ öre. Ett exempel på vad slags skämt man kunde bestå sig giver en annan paragraf: den som slår sitt vatten i annans sko eller på annans kläder böte 2 mark.

Med betalningen synes ej ha gått alldeles så

Digitized by Google

flinkt, ty stadgar förutse alla vidriga fall: den, som ej betalar för sin gäst samma dag som han bjuder honom, böte andra dagen därefter tvefalt. Dör en broder insocknes, får han sextio stycken vigilier och mässa med gillets egna ljus.

Om svenska bondens hemseder, tänkesätt och bildningsgrad under medeltiden har man ur landskapslagarne kunnat sammanleta åtskilliga upplysningar, om de ock icke alla äro från samma århundrade och skifta efter de olika landskapen.

De flesta jordägare hade intill medlet av 1200-talet trälar, vilka förrättade de grövre sysslorna. Bonden var själv i krig, på resor, eller på ting, eller roade han sig med jakt och fiske. Hans bostad utgjordes väl icke av fler än de fyra lägenheter, som bestodos pastorn i äldre tider: nämligen stugan, ladugården, magasinet (härbärget) och ladan. Senare tillkommo: visthus (skafferi), sömnhus (gästrum), stekarehus (kök och bagarstuga).

Männens klädedräkt var en och gemensam över hela riket: skjorta, särk, byxor, kjortel, hatt och bälte.

Av kvinnokläder nämnas stänitza och kjortel, huvudduk, kappa, vartill stora spännen hörde. Ringar brukades på finger; silkesband och randigt lärft nämnas bland lyx.

Att bönder icke fingo kläda sig efter behag synes av åtskilliga lyxförbud; så förbjöd Gottlandslagen männen att bära skarlakan och kvinnorna att bruka silverband och kjortelbonader.

Av åkdon brukades på Gottland brudvagn, korgvagnar och kärror. Uppe i landet klövjades mest på hästrygg; bonden körde in sin säd på drög eller

Digitized by Google

släde, vilket på dåliga vägar gick bättre än med vagn.

Guld, trälar, jord, silver, djurhorn och bolstrar hållas för dyrbarheter.

Man hade årligen tre bestämda bröllops- eller mungotstider, då bröllop höllos. Trolovningar skulle gå före och hos götarne morgongåva då utsättas; hos svearne utlämnades densamma dagen efter bröllopet. Till bröllop var man skyldig, vid tre markers bot, inbjuda alla fränder inom tredje släktleden. Kom någon obuden och fick missfirmelse, var det saklöst, så framt han icke blev dräpt eller sargad. Brudgummen skulle göra bröllopet och han skulle skicka mot bruden förgångshustru och marskalkar. Utom dessa sändes även en hop raska ynglingar, som voro pliktiga att hämta bruden oskadd till brudgummen och antvarda henne i sängen, vilket var behövligt under en tid, då kvinnorov ansågs lovligt. Bröllopet bestod i att brudgummens närmaste släkting anhöll om giftarord åt honom av brudens giftoman, varpå de unga trädde i brudstolen och giftomannen gav de båda åt varandra. Vigsel kom först senare såsom tvång.

Jämte två laga drickningar vid trolovningen och bröllopet förekom också en, vapendrickning kallad, som avslutade bröllopet, då gästerna skulle resa och därför fingo igen sina vapen, som värden under föregående festligheter haft i sin gömma. Ingen annan än värden fick föreslå skålar, och när jungfru Marias skål var drucken, fick ingen mer drickas.

Kvinnans ställning hos allmogen var före Birger Jarls tid en trälinnas, och hon var arvlös. Den urgamla morgongåvan var mer att betrakta som

Digitized by Google

en artighet mot artighet, och den rättighet till halva sängen, som hustrun senare fick, följdes av tillstånd att ostraffat slå ihjäl den flicka, som anträffades i mannens säng. Den präst, som försummade kyrktagning, bötade tre mark. Kvinnor fingo ej köpa eller sälja över en örtugs eller ett öres värde; hon fick ej vittna om annat än huruvida ett barn var fött levande och inom elvte månaden.

Huru aktningslösa dessa bestämmelser än voro, funnos dock andra, som visade att svensken verkligen gjorde skäl för ryktet om ridderlighet och vördnad för kvinnan. Hon var fridlyst, även om hennes anhöriga lågo i fejd; kvinnodråp var belagt med tveböte och räknades flerestädes som nidingsverk. En hustru kunde agas av sin man, men han fick ej slå henne i ölbänk eller slå henne blodvite. Kvinnans ogärningar ansågos lika med barns och omyndigas, men trogen och kysk måste hon hålla sig, eljest blev hon såsom ogift beroende av vad fader och moder ville göra med henne. Var hon åter gift, stod livet, eller åtminstone näsa, hår och öron i mannens våld, och en sålunda stympad fick heta horstacka i hela sitt liv.

Ett drag av egendomligt chevaleri går genom medeltidens lagstiftning rörande dödsstraff på kvinna, när hon gjort sig sådant skyldig; man lät henne nämligen icke hängas eller steglas — av blygsamhetsskäl. Hon blev antingen med sten ihjälslagen eller levande begraven. För ett slags brott, som kallas förgärningar (förtrollningar), blev hon levande bränd.

Under ett tidevarv då självhämnden ännu låg kvar i folkets föreställningar om det passande, måste

Digitized by Google

man vara betänkt på vissa inrättningar, som i någon mån kunde förebygga följderna. Till den ändan fridlystes vissa kyrkor och kyrkogårdar, där brottslige och misstänkte hade en säker tillflykt; dels bestraffades alla våldsamheter vid ting, hemma inomhus och ägor, och i kyrkor med så höga böter, att sinnena vid tanken på desamma skulle lugna sig något.

Före Birger Jarl hade man rätt till självpantning, dock icke inom gäldenärens gård och grindstolpe.

De förändringar i lagstiftningen för menige man, som under detta tidevarv hade det största inflytande på sederna och tänkesätten, voro kvinnans rätt att ärva och träldomens avskaffande. Detta senare framsteg hava vi verkligen att tacka romerska stolen för, ty det var en påvlig kardinal, som på ett svenskt kyrkomöte gjorde första förslaget till ändring, ehuru Birger Jarl (liksom regenter i allmänhet få uppbära äran av allt gott, som händer under deras regeringstid) därför skördat berömmet. Förbudet att bära vapen och tingdagarnes minskande till fyra om året ifrån femtiotvå bidrogo att dråp, mord och gräl avtogo. Att fria sig från anklagelse genom att bära eller gå på glödande järn utbyttes mot edsgärdsmän.

Förträffligt har en förgäten författare från förra århundradet ur våra landskapslagar urtagit de stadgar, som i synnerhet utmärka Svenska Folkets gamla lynne: och han har uppställt följande rubriker.

Självrådighet. Svenska folket hade fordom förbehållit sig ej allenast att få välja sina domare, utan ock att rannsaka genom den nämnd, som för vart rättegångsmål förordnades, och vilken båda parterna skulle godkänna. Man fick själv straffa äkten-

Digitized by Google

skapsbrott, då förbrytaren greps på bar gärning, och hämnas eller taga böter för anhöriga. I tvistemål om jord hade bönder vitsord både mot konungen och dess ämbetsmän.

Personliga friheten var större än nu, ty endast tjuvar, mördare, rövare och landsförviste kunde häktas, och i allmänhet ansågs oskyldigt fängslande lika hårt som uppenbart dråp.

Ärelystnad och därav följande ömtålighet för skymf. Öknamn och okvädinsord voro belagda med böter, men begagnades lagligen att öka vissa straff. Den, som till exempel utan avsikt att stjäla tog och nyttjade annans kreatur eller husgeråd, skulle böta och tjuver heta.

Såsom förgripligt mot kvinnor ansågs att säga, att de med utslaget hår och liknande troll i skymningen setts rida på grindar i luften eller att de kunde förgöra hustrur eller kor, samt att förekasta dem onaturligheter inom könslivet.

Om en flicka emottagit friaregåvor av någon och sedan gav honom korgen, hölls det icke till godo, om hon ej uppenbarligen förklarade, att det icke skett för last eller lyte, som hon fått veta med honom.

Den, vars trälar eller boskap hade blivit slagna, ansågs hava lidit skymf därigenom, och utom skadestånd berättigad till tukkaböter. Sådana voro ock tillagda den, som man slagit öl i ansiktet eller som man ridit i vägen och fattat i betslet för.

Stolthet. Vid slagsmål fästes avseende icke blott på själva våldet, utan den, som fått stryk, ansågs ha blivit kränkt till sin heder; och innan någon sårad lät försona sig med böter, skulle den svärja, som sårat, att han i liknande fall ville hellre taga pengar.

Digitized by Google

Gottlandslagen anser det vara en stor skam att strax taga böter, innan desamma blivit tre gånger erbjudna.

Hämndgirighet var befordrad av en lag, sådan som den vilken bjöd att de skulle böta, som ej åklagade den skada man tillfogat dem. Om någon oförvarandes blev sårad eller dödad av andras vattenverk eller ramlande vedhögar, skulle ägaren erlägga vådabot. Då någon fanns ihjälslagen utanför sitt gårdslid, voro grannarne skyldiga att upptäcka banemannen eller böta nio mark.

Begär efter egendom uppkom hos våra eljest icke småsinta förfäder av den orsak, att besittning av jordiska ägodelar ansågs hedra mannen. Ingen, som ej ägde tre mark eller deras värde, ansågs vittnesgill; och var detta det lindrigaste villkoret, ty man tyckte bäst om bygd- och bolfasta män. Den, som ingen jord ägde, kallades föraktligt gräsäti. För övrigt ansågos söner icke vara rätt utstyrde, om de gingo till sjöss eller i hirdgård (= de förnämes tjänst), utan fadren skulle sätta dem antingen byggt bo eller boskap i händer. Löst folk kunde fängslas och häktas för brott, men bofasta män skulle stämmas till ting. Vi se sålunda att aristokratien ursprungligen var en penningaristokrati, innan den blev hovadel, förtjänstadel och, sist och sämst, bördsadel. Den, som var rik och manstark, kunde efter behag slå ihjäl sin ovän eller stympa honom, blott han gjorde det uppenbart och ej bröt edsöre; han behövde blott lägga av böterna och gå på ohejdat. Barnen voro enligt lag skyldiga att underhålla orkeslösa föräldrar, på grund av att föräldrarne voro skyldiga hålla sina barn efter sitt stånd.

Våldsamhet behandlades jämförelsevis milt,

Digitized by Google

dråp, som nämnt, med böter; stöld däremot med döden. Nidingsverk eller försåtligt våld straffades med pina och död.

Gästfrihet var en nationaldygd, men missbrukades av stormännen så, att konung Magnus måste uppträda på böndernas sida mot de stora och förbjuda våldgästning, varför han erhållit sitt vackra tillnamn Ladulås.

* *

Rätt ut till havs utanför Södertörns nordöstra udde ligger Huvudskär. Det är en klippig holme utan ett träd, numera tull- och lotsplats, men förnämligast fiskhamn för det stora strömmingsfisket i Stockholms skärgård. Här samlas ännu om höstarne hundratal av skötbåtar, öppna ekor förande ett råsegel utan fock och liknande en liten vikingaflotta, när de länsa för vinden med sina trubbiga master. För några tiotal av år tillbaka fortlevde här en sed, vilken tydligen hade hundraåriga anor; som grynnorna eller strömmingsgrunden icke voro alltför många och icke alla lika goda, men besökarne voro otaliga, så hade ägaren till fiskläget anordnat en tävling om grunden, varvid den starkaste som vanligt skulle bliva den vinnande. Båtarne lades nämligen i en rad vid stranden, och på ett givet tecken av uppsyningsmannen roddes nu i kapp ut till platserna, vilka uppsöktes efter vissa märken på land, helst ett högt träd. Härvid hände ofta att årorna slogo in i båtarne och träffade roddarne, eller ock blev en båt efter och kom aldrig fram, emedan ett häftigt sjukdomsfall såsom blodstörtning eller dylikt hindrade den tävlande att fortsätta. På ön funnos härbärgen av

Digitized by Google

enklaste beskaffenhet, i vilka flera tiotal av personer kunde bo inne under fisktiden; även funnos de, som togo sin lägerplats inne i sjöbodarne, där fiskredskapen och salttunnorna voro förvarade. Man hade även en kyrka av trä, vilken sedan befunnits överflödig och därför blivit såld samt nu återfinnes på Dalarö, där den hyser mjölkmagasin och badgäster. Ännu förer skärkarlen samma vakna och omväxlande liv, som hans bygds natur dömer honom till; han fiskar visserligen, men han har också jordbruk samt en mängd binäringar, såsom jakt på sjöfågel och själ samt äggning och skattning av fåglarnes dun, särskilt nu ejdern, vilken än i dag finnes ganska talrik i havsbandet. Med undantag av fiskets minskning är livet i skären nu nästan detsamma som det man får läsa om i vår medeltids kulturskildringar, vilka giva ganska levande beskrivningar och teckningar från Södermanlands-skären. Här se vi huru fiskaren hängt ut hålkar, ihåliga trätunnor vid stränderna för att lämna skrakar och ejdrar ett lämpligt bo, där de kunna skattas på ägg och dun; här återfinnes den i båda ändar trubbiga ökstocken, vilken alltid begagnades vid landstigningen, emedan den är flatbottnad; här dörjas torsk med rev för handen; här drages bordnot från båt; här klubbas fisken på glanskis när denna är tunn, så att man ser fisken genom densamma på grunt vatten; här samlas ägg och saltas ner, när de anträffas i riklig mängd. Men bäst och fullständigast träffa vi skärkarlens skaplynne återgivet i den förordning eller det hamnskrå, som herr Nilsson på det vackra Hammersta år 1450 utfärdade för kungsfisket på just vårt Huvudskär.

Skärkarlen har mindre än andra sitt liv och sin

Digitized by Google

bärgningsförmåga i sin hand, ty havet är en opålitlig tjänare och en skoningslös herre; därför står skärgårdsbon i ett nära förhållande till de högre makterna, vilket antingen visar sig som religiositet eller vidskeplighet. Ingen brukar svära på sjön, ingen får säga lycka till, när båten skjutes ut för att gå ut på fiske. Första paragraferna i vårt förenämnda medeltidsskrå angiva genast i början denna grundton.

Alla, som fiska vid konungens fiskegrund, skola utan försummelse höra Guds heliga ord, på det Guds välsignelse dess rikligare tillgå kan. Efter tre gånger upprepade böter för försummelse, förvisas man fjärde gången från hamnen. Vidare: vilken som beslås med några grova eder, som nu tyvärr mycket brukas, böte två gånger, sättes i kronans fängelse tredje gången vid en månads vatten och bröd, stånde sedan kyrkostraff och förvises hamnen.

Sabbatens helighållande är även strängt bevakad; ty den, som är ute på lördagskvällen och icke kommer i land förrän solen bärgas, kan förlora både fisk och redskap till de fattiga.

Huvudsakliga fisket härute var strömming, som togs i skötar, ofantliga nät, och torsk, som metades på snöre och krok såsom än i dag sker. Alla ägde att fiska, blott de anmälde sig hos fogden och betalade skatten. Präster och frälsemän fiskade fritt, dock icke till försäljning. Att tillgången på fisk icke varit obegränsad, kan man märka därav, att varje man endast fick hava en båt och 3½ alns båtrum. Ingen fick fara ut och fiska i lönn, utan allt skulle vara uppenbarligt i fritt fiske och hamnfogden skulle giva tecken med klocka, horn eller trumma (en tom tunna) förrän man fick giva sig ut att fiska. Att mycken

Digitized by Google

oro och kitslighet skulle uppstå på en liten plats, där många människor voro samlade, hade man väntat och hade erfarenheten även bestyrkt. Därför voro ock bodarne fridlysta såsom själva hemmet. Om någon stal öskaret och om olycka därav uppkom, fick han gälda liv med liv; den, som stal åra fick böta högt, eller också ägde den klagande rätt att stöta åran genom svarandens båt; att man lösgjorde andras båtar, lånade dem utan lov eller tog andras stänger, på vilka fisken torkades, eller gistar, på vilka näten upphängdes, synes icke ha varit ovanligt. Att man flyttade andras stänger, varmed skötarne voro ankrade, att man råkade i sammanstötning eller ville tränga varandra från bästa grundet, det var allt förutsett. Okvädinsord, knivhugg, hårdrag voro icke ovanliga. Vilken som går på fiskeriet dag eller natt samt svär och bannas och skickar sig okristligt, den skall sättas i stocken och spolas med vatten och böta 3 mark. Vilken som förer kort och tärning på fiskläget till att dobbla med, och dobblar han till en mark, så böte 3 mark både den som tappade och den som vann; orkar någon ej böta, sättes han i stocken en natt och slås 10 ämbar vatten på honom, andra resan sättes han 2 nätter i stocken och får 20 ämbar orent vatten, hjälper det ej, sättes han 3 nätter och slås 30 ämbar vatten på honom.

Härav ser man att den hasardliknande sysselsättningen, fisket, framkallat spelpassionen.

Öl fick säljas på skäret, men fogden skulle hava en kanna av var tunna, och konungen en val strömming, men intet fick säljas om helg- eller söndagsnatt eller afton efter solnedgången.

I allmänhet fordrade man ett tyst och stilla upp-

Digitized by Google

förande på skäret, att icke fisken skulle skrämmas bort; därför voro svåra böter lagda på den, som om kvälletider gick på klippor och ropade, sköt eller bullrade. Ingen fick därför heller föra hund eller svin på skäret. Man var också rädd för dåligt sällskap, som brukade besöka fiskläget i okända ärenden; drevekarlar, löpare, som i uppenbart rykte kommit eller voro beslagne med tjuveri, dråp, hordom eller andra smäliga gärningar, eller fredlösa skulle genast gripas och antvardas åt kronans länsman. Detta sällskap fruktade man mera för deras syndfullhet, vilken skulle göra ogunst åt fisket, än för deras våldsgärningar. Samma hemlighetsfulla fruktan för ödet uppenbarar sig även i den bestämmelsen, att ingen fick missfirma någon fisk eller »den med orätt namn benämna».

Men vackert yttrade sig samhällighetsandan hos den lilla tillfälliga kolonien: var och en salte sin fisk, så, att hela sällskapet därav icke föraktat bliver; den, som annorlunda gör, tage åter fisken, vedergälle skadan och böte 3 mark. När fisken tillslås på skäret, så skall hamnfogden närvara och se, om det är gott gods eller icke och väl packat; finnes där flärd uti, böte skadan och 40 mark (ansenliga böter). Om så händer att någon är utkommen i stor storm och oväder och mäktar sig ej själv till landet komma, då skall hamnfogden tillsäga dem, som i landet äro, att de manna båtar och hjälpa den nödträngda till landet, om någon råd står till att hjälpa: ty Gud kräver broderlig kärlek av oss. En bestämmelse i samma riktning, och vilken än i dag lever såsom sed ute i skären, är denna mycket mänskliga och alls icke om medeltid vittnande: om någon

Digitized by Google

kommer i skada på sina garn genom storm, då våre hamnlaget honom behjälpligt att upprätta skadan.

Ännu finnas i skärgården minnen från den katolska tiden. När man seglar från Huvudskär norråt i havsbandet, upptäcker man bland kala klippor och barrskogsklädda skär en grönskande låglänt ö, vilken på avstånd synes ligga så i vattenbrynet, att den vilken stund som helst skulle kunna översköljas och uppslukas av havet, när detta börjar gå. När man tar i land, överraskas man av att härute i havskanten finna ett litet förankrat stycke paradis. Urgamla ekar, orörda hasselbuskar, snår av törnrosbuskar, slån och hagtorn, omväxlande med vackra björkar, växa här tillsammans i en blomsterskog, som fordom aldrig avslogs. Om man frågar skärkarlen, vadan detta slöseri i en så fattig omgivning, skall han antyda att ön är förtrollad. Ön heter Biskopsön och begagnades förr till kunglig harjakt, numera ligger den i frid, utom då en upplystare samtid begagnar sig av den rika slåttern. Till bete vågade man icke nyttja den, ty ön är som sagt förgjord, vilket även visar sig i de omgivande vattnen, som aldrig giva någon fisk. Denna förtrollning eller detta bann skall hava uppkommit därigenom, att en biskop, som under kristendomens första tider blivit nödsakad hitut taga sin tillflykt, här blivit av hedningarne dödad. Man säger icke biskopens namn, men ön har fått namnet efter honom. Att denne biskop varit ingen annan än Södermanlands apostel, fiskarnes patron, Helige Botvid kan man med skäl antaga, helst om man läser den vackra legenden om honom, som länge stod i breviarierna och sedan trycktes i Stockholm 1495.

Digitized by Google

Botvid var född på Södertörn, tog dopet och reste till England, varefter han återvände hem och predikade kristendom samt gjorde underverk. Ett av dessa, som har avseende på hans fiskareverksamhet och som förmodligen givit anledningen till att han avbildas som helgon med en fisk i ena handen, måste här berättas. En vårdag for han med sina fränder och grannar till en viss ö för att anställa fiske, där de visste att leken gick till. Då kom ägaren till stället, en vid namn Bove, och förbjöd dem lägga näten därstädes, såvida de icke gåvo honom fjärdedelen av fångsten. Hellre än att tvista återvände Botvid med de sina till sin egen ö; där gick han i land och bad Gud om nåd. När de sedan kastade ut näten, fingo de sina två båtar fulla. Men då Bove fick höra om det undret, kom han också ditfarande med sitt folk, och fingo de lika mycket fisk alla utom Bove, som fick intet. Då greps han av detta missöde så, att han trodde på Botvids Gud och omvändes till kristendomen.

Nu skulle Botvid följa en slav, den han frigivit och omvänt till kristendomen, hem till hans land. Sedan de misstagit sig om vägen och råkat ut för missöden, togo de i land på en ö, som heter Rågö och vilken av kommentatorn ansetts ligga i skärgården, genom vilken de skepp fördes, som skola till Södertälje.* Trött av resan och matt av fastor lade sig Botvid under ett träd och somnade. Då skall den frigivne hava tagit Botvids egen yxa och dödat honom jämte hans reskamrat.

* Fryxell säger att den låg i Mälaren. Men det finnes många Rågö och i skärgården redan ett par stycken, däribland en icke långt från Biskopsön.

Digitized by Google

Emellertid började den fromme mannens anhöriga sakna honom, och man rustade ett fartyg för att fara ut och söka efter den förlorade. När de rest en tid på måfå utan att veta vart de skulle styra kosan, kom en vit fågel från himmelen av sådant sällsamt yttre, som man ännu aldrig sett, och slog ner på bogsprötet. Då manskapet ville taga honom med händerna, flög han upp och höll sig framför fartyget i en bestämd riktning, som om han ville visa vägen, och de följde honom. Då de nu kommo fram till ön, satte sig fågeln i ett träd och sjöng så ljuvligt, som aldrig förr de hade hört, och där funno de under trädet den döde Botvid. Att en den klaraste källa sprungit upp ur jorden, det behöver icke tilläggas.

Om nu också icke det var biskop Botvid, som dödades på Biskopsön, så var det väl någon annan, och minnet därom lever.

Far man ännu längre norrut, kommer man till Nämdön. Där fanns en gammal träkyrka från medeltiden, vilken brändes av ryssarne 1719; man har talat och skrivit mycket om hennes höga ålder; några hava sett året 870 på henne, innan hon förstördes, men lika många hava helt enkelt förkastat det. Att hon var från medeltiden har jag sett på stället av de lämningar, som ännu förvaras i den nya kyrkan. Denna har även minnen från medeltiden, hon liksom de flesta skärgårdskyrkor, så kallade sjönöds- och fiskelöften, bestående i skepp, som hänga i taket, ljuskronor, kyrksilver, mässhakar, allt utlovat i nödens eller olyckans stunder. En ljuskrona (i en annan skärgårdskyrka) har för sin tillkomst att tacka följande tilldragelse. En fiskare på själ-

Digitized by Google

fångst kastar sin harpun i djuret; själen, ovanligt stor, ger sig att dyka och simmar under vattnet, släpande båten efter sig ut till havs; karlen, som satt i aktern, kunde icke resa sig och kapa ändan, som var fastgjord i fören, ty varje gång han steg upp drogs båten med fören under vattnet; undan runno klippor och skär och öppet låg snart stora havet, hotande med okända öden. Då bad mannen till Gud och lovade skänka en ny ljuskrona till kyrkan, om han blev räddad. Hur det var så vände själen och drog båten med sig tillbaka mot själberget, varifrån de kommit. Karlen höll sitt löfte, och kronan finnes där än som ett tecken, att medeltiden ännu delvis lever ute i Stockholms skärgård.

Ett talande skäl, varför de första svenska kristne togo sin tillflykt till Stockholms skärgård, kan sökas i den omständigheten, att denna trakt icke var bebyggd av hedningar, ty här ute finnes icke ett minnesmärke eller jordfynd från hednatiden, ehuru sådana längre ner vid Södertörns sväng inåt Södertäljeviken äro talrika. Där hava vi nämligen det gamla Sotaskär, på Häringes förtrollande ägor, mitt emot det klassiska Hammersta.

»Här höll Olof Haraldsson den Helige ett slag med vikingar, vilkas anförare hette Sote. Olof hade mycket färre folk men större skepp; han lade därför sina skepp mellan några blinda skär, så att vikingarne icke utan mycket besvär kunde lägga till dem; men på dem, som kommo närmast, kastade Olofs folk änterhakar, och så drogo de dem till sig och gjorde rent på dessa skepp. Vikingarne måste då, sedan de mistat både folk och mycket gods, lägga ut»; så säger Sigvater skald:

Digitized by Google

Långskeppet bar den unge
furstefränden bort till sundet,
och för konungens vrede
bävade sedan folket.
Ypperst han var av alla
hjälten vid Sotaskär, då
första gång i Öster
ulvens klor med blod han stänkte.

Men denna undersköna trakt hade även förtjänt vara vigd med minnet om något ljuvare än ett sjöslag, och den har blivit det, ty det är här traditionen förlägger platsen, där Hjalmar tog avsked av sin Ingeborg, innan han gick till havs, och det var denna plats han sedan besjöng, då han drog sitt sista andetag på Samsö:

Skildes jag nödigt
från den fagra sång
jungfruer sjöngo
öster vid Sota:
drev jag på resan
skeppet gick fast,
som mest det kunde
med trogna vänner.

Digitized by Google

KAP. 8.

De fattige och de elända.

Medeltidens storartade välgörenhet var delvis dikterad av lagarne, men hade väl därjämte sitt ursprung ur en icke utplånad medfödd instinkt: ömkan för de olyckliga.

För de fattiges räkning hade varje stad fattighus, helgeandshus eller hospital, där de vanligen inhystes tillsammans med sjuke och med fribrödshjon, vilka sistnämnda köpte sig in för livstiden. Lagens bestämmelser gåvo visserligen icke den fattige mer skydd än en utlänning; att döda en stavkarl var icke så dyrt som att döda en annan. Men åtskilliga spår av verklig fattigvårdslagstiftning kunna dock redan märkas. Upplandslagen bjuder att bräckliga, ålderstigna och fattiga människor, vilka ej hade anhöriga, som voro i stånd att försörja dem, skulle flyttas från gård till gård och hos varje hemmansbrukare en natt bespisas och njuta vård. Detta kallas nu att gå på socknen. Östgötalagen ålägger varje hemmans åbo att utgiva ett halvt spann korn eller dess värde i pengar åt den, som lidit av vådeld. Största delen av medeltidens bevarade urkunder äro testamenten och gåvobrev, oftast till de fattige direkt eller till kyrkor, kloster och hospital.

Det fanns för övrigt en klass av fattige, vilka ansågos själva vållat sin olycka, emedan de valt

Digitized by Google

fattigdomen såsom yrke, av brist på böjelse att arbeta eller av lust till ett fritt oorganiserat liv; de räknades under de olika rubrikerna: drivare, löpare, lekare, dravelskvinnor, beryktade eller fredlösa och voro alls icke väl lidna.

Om lösdrivare eller landstrykare förekommer redan år 1288 i en stadga för Jönköpings stad, att dessa skola häktas och förhöras; och år 1303 stadgas av konung Birger i en särskilt för lösdrivare utgiven stadga, att försvarslösa och främmande landstrykare skulle helt kort fördrivas ur riket, och om de efter en månad sedan denna stadga utkom funnos kvar, skulle de visa hos vem de tjänade så kärt dem var att undvika förlust av allt vad de ägde (!), spöstraff och öronens mistande, samt att åter efter ytterligare en månads kvarstannande undergå än hårdare bestraffning. År 1335 erhåller var bonde rättighet att häkta lösker man.

Rätt egendomligt var förhållandet med kringdrivande spelmän, gycklare och aktörer. De voro såsom än i dag väl och gärna sedde samt utmärkt väl betalte men föraktades i grunden. Åt detta allmänna förakt har Västgötalagen givit ett särdeles vasst uttryck i sin Lekarerätt: Varder lekare slagen, det skall alltid ogillt vara. (Det vill säga, vem som helst hade rättighet att slå en aktör eller spelman, utan att denne hade rätt till ersättning.) Varder lekare sårad — den som med giga går, eller med fiol eller trumma far — då skall man taga en otam kviga och föra henne upp på en kulle; då skall man allt håret av svansen raka och sedan smörja; då skall man giva honom nysmorda skor; då skall lekaren taga kvigan om svansen; en man skall slå till med ett vasst

Digitized by Google

gissel. Kan lekaren hålla kvigan, då skall han äga kreaturet och njuta det, såsom hunden gräs. Kan han ej hålla, have och tåle han det som han fick, skam och skada; begäre han aldrig förr rätt än en hudstruken trälinna.

Man skulle vara böjd att tro detta vara ett skämt, om det icke även förekom i Östgötalagen. Man kan dock även i denna stadga läsa nordbons allvarliga sinnelag; han kan icke roa sig själv, men han vill gärna, och till högt pris, bli road; han firar sin narr, men han föraktar honom. Dessa lekare synas emellertid mest hava varit utlänningar, som införskrevos eller själva sökte sig in i landet.

Konunga- och Hövdingastyrelsen tillåter konungar och hövdingar att stundom hava lekare och andra fröjdesamma skämtare, eftersom de hava mångahanda omsorger och mödor, men ohöviska ting böra hållas tillbaka.

Andra samhällets olycksbarn, som strängt höllos efter, voro skökorna. Redan i Stockholms stads privilegier för 1436 stadgas om deras klädedräkt, att allmänna kvinnor, som levde i ont leverne, skulle varken få bära skarlakan och gråskinn eller bruka guld och silver på kläderna. Enligt en kung Hans' stadga av år 1496 skulle de bära uniform, bestående i en mössa, som till hälften var röd, till hälften svart: detta var dock icke något egendomligt för de nordiska länderna, ty över hela det samtida Europa voro de anbefallda bära särskild dräkt. Ärkebiskop Åke Sparres fundationsbrev föreskrev, att allmänna kvinnspersoner icke fingo bo inom femtio famnar från hans inrättade hospital i Åhus.

Sedan en flicka låtit lägra sig trenne och en

Digitized by Google

änka tvenne gånger av olika manspersoner, höllos de för allmänna; karlen var fri ifrån straff. Sådana allmänna kvinnor hade ej heller annat straff än att de höllos för oärliga och ej fingo taga arv efter far och mor. Den, som övat samlag med en sådan, var fri från plikt liksom hon. (I utlandet voro allmänna flickor under medeltiden icke allenast fördragna, utan även taxerade och inskrivna i skrå. I Kostnitz år 1414 voro 718 allmänna flickor inregistrerade under magistratens beskydd. I Paris hade de sin egen skråordning och domstol. Där kallades de Femmes amoureuses eller Filles folles de leurs corps och ett hospital, kallat Filles-Dieu, var inrättat för de gamla och orkeslösa.)

I Sverige gavs för dem också ett slags skydd, ty att hålla allmänna flickor i städerna räknades som laga näringsfång, och det blev först under Gustav Vasa år 1546 förbjudet att vidare anse horehus som borgerlig näring.

Till landstrykare av första sort måste räknas zigenarne, vilka vid slutet av detta tidevarv började dyka upp i Sverige. I Tyskland lära de visat sig första gången 1417 och kommo då från öster. De tågade icke fram som ett helt folk, utan strövade i små hopar under anförande av en hövding, som kallade sig greve eller hertig av Lilla Egypten. I Hamburg funnos de redan 1434. År 1511 uppträder en junker Jörgen från Egypten inom Danmarks område, och året därpå äro zigenarne i Sverige. Samma år skriver Olaus Petri i sin krönika: »Herr Sten (Sture den Yngre) var hövitsman vorden, kom en part av det folket, som fara omkring ifrån det ena landet till det andra, dem man kallar tattare, hit

Digitized by Google

i landet och till Stockholm; förr hade de aldrig varit här. De göra icke mycket gagn evar de äro.» Detta visar sig också snart, ty redan 1525 driver Gustav I dem ur riket, men är nog mänsklig att låta dem föra sin egendom med sig. Vad verkan detta och många senare förbud mot tattares vistande i riket haft, kunna vi själva döma om.

De många helgeandshus och hospital, som under medeltiden funnos inrättade för de sjuke, voro sannerligen mera behövliga än nu, ty detta tidevarvs sjukdomar voro icke av något oskyldigt slag. Utom hela mängden av pester, bland vilka digerdöden var den värsta, grasserade spetälska i den allra grymmaste form, och voro för dessa sjuklingar särskilda hospital utanför städerna anlagda och vanligen helgade åt Sankt Göran. Ett sådant var förlagt på den plats på Brunkebergsåsen i Stockholm, där nu Drottninghuset ligger vid Johannis' kyrkogård. Här borta på malmen fingo de spetälska hålla sig, och när de gingo omkring på backarne skulle de giva sin närvaro tillkänna medelst att slå på ett trästycke, skramla med en harskramla eller ringa i en liten klocka, och det var i sanning väl behövligt, ty den spetälske var både en gräslig syn och ett farligt sällskap.

Om själva sjukdomens beskaffenhet har man ganska fullständiga upplysningar. »Den begynte med en påfallande dåsighet, en tyngd i alla lemmar och en oemotståndlig benägenhet till sömn, så att den sjuke somnade in mitt under ett samtal eller under arbetet. Snart visade sig fläckar i ansiktet, på händerna och andra kroppsdelar; sedan bildade sig efter fläckarne knutar, som efter någon tids förlopp öppnade sig som bölder och framkallade sår, som

Digitized by Google

tärde omkring och åto sig in i köttet; musklerna på flera delar av kroppen, såsom emellan tummen och pekfingret och på låren försvunno, naglarna blevo blyfärgade och remnade; ögonen mistade sin ovala form och blevo runda, ögonhår, ögonbryn och huvudhår föllo av; rösten blev hes och pipande, andedräkten stinkande, och hela kroppen utbredde en elak lukt. Under sjukdomens framfärd angrepos också de inre delarne. I näs- och munhålor bildades knutar, som gingo över till bölder och frätsår, som slutligen alldeles förtärde dessa delar. Stundom lossnade fingrar och tår, ja till och med hela lemmar föllo av. Den olycklige tycktes ruttna bort och blev till en avsky icke allenast för andra, utan även för sig själv.» Denna sjukdom ansågs vara smittosam, och säkert är att den kunde ärvas. Den härstammade från Österlandet och fanns i Grekland och Italien redan före Kristi födelse.

Att medeltidens sjukdomar i allmänhet voro våldsammare än våra dagars, kan man sluta av de hiskliga beskrivningar på sådana, som man finner i järteckenshistorierna, såvida nämligen icke dessa äro avsiktligt kolorerade för att dess mer framhålla helgonets förtjänst vid kuren. För att emellertid giva en föreställning både om en medeltidssjukdom med dess märkvärdiga orsaker (mest tillskrivna djävulen) och om dess ännu märkvärdigare botande av helgon anföra vi ett fall taget ur Birgittas järtecken. I Linköpings stift, Husaby socken och Bro, bodde en rik bonde vid namn Lars Zepper, som hade en dotter Kristina, vilken ända från barndomen lidit av svåra anfäktelser i sömnen, men varje gång hon efter uppvaknandet ville omtala det för föräldrarne

Digitized by Google

tillslöts hennes mun. Emellertid tillkallades en klok gumma, som gjorde sina konster över flickan, men denna blev allt sämre och fick nu se djävulen i skepnad av åtskilliga fruktansvärda djur, såsom hästar, vargar, hundar och ormar; då tillkallades en klok gubbe, men med samma lönlösa utgång. Flickan växte upp och blev gift. Tredje dagen efter bröllopet kom djävulen och besökte henne på ett gruvligt sätt; han slog henne till jorden och snörde ihop hennes knän, så att de icke kunde skiljas utan voro såsom fastklibbade, och så blev hon liggande som en stock utan att hon kunde röra sig. Året därpå beslöt mannen att föra henne till Vadstena. Men då de skulle giva sig på vägen följde djävulen dem i skepnad av en hovman. Under vägen råkade denne falla omkull på isen och slog sig därvid så att han började gråta. Detta berättade den sjuka för följeslagarne (vilka icke kunde se djävulen), och började dessa därvid att skratta. Då blev djävulen så ond, att han tog en av männen i benen och slog honom i isen; på en annan slog han in tänderna med en piska och sade: »nyss skrattade I, nu skrattar jag», och djävulen följde dem, vart de togo vägen; men när de kommo till Linköpings domkyrka dröjde han utanför på kyrkogården. Slutligen anlände de till Vadstena; men då vagnen stannade, tog djävulen den sjuka kvinnan i fötterna, lyfte upp henne ett stycke och slog henne så ner i vagnen igen. Hon bars in i ett kapell, men det hjälpte icke, ty det blev då än värre. Folk samlades och sjöngo omkring henne, under det att hon så misshandlades av djävulen, att det var ett stort elände, och de sjöngo från söndagen till torsdagen: Veni creator, Ave stella

Digitized by Google

matutina, Hostem repellas etc. Djävulen regerade henne fortfarande och slog henne i väggen, så att kapellet skakade och kvinnorna stodo i tårar. De kvinnor, som kommo henne när, försäkrade att de kände en kropp röra sig som ett foster i hennes mage. Men djävulen sade till henne: »jag skall icke göra dig mycket ont, men den som bor inom dig skall plåga dig mycket värre». Slutligen hämtade man Birgittas huvudskål, som lades över hennes huvud, men över hennes bröst band man ett kors, som fru Birgitta haft med sig till den heliga graven i Jerusalem. Den sjuka kysste en gammal prästmans hand, varöver djävulen blev alldeles ursinnig och bröt ut, varpå han framräckte sin hand och sade: »kyss den». Då hon vägrade, tog han till böner, men det halp ej; då tröttnade omsider den onde och han sade: »ve mig, nu kan jag icke mera göra dig något ont», och han slog henne med lamhet och försvann. Dagen därpå återfick hon så småningom sina sinnens bruk och hon prisade Gud.

Hela denna sjukdomsberättelse är bevittnad av kända och trovärdiga män, och om den också är något överdriven i bisaker, har man ej rätt att förneka sakförhållandet, nämligen att kvinnan varit ansatt av ett ovanligt häftigt krampanfall, vilket vanligen tyckes hava varit för handen, då man tillskrev det onda djävulens tillskyndelse och kallade den sjuke besatt.

En tio års gosse berättas hava haft liknande anfall men i högre grad. Han låg på rygg, med armar och ben utspärrade, och stirrade med ögonen utan att kunna se något. Ena stunden svällde magen och gick i vågor, som om ett djur sprungit ini den-

Digitized by Google

samma. Bröstet flämtade och slog, som om det fattats revben; kroppen lyftes i båge och stöddes endast med huvudet och fötterna, alldeles som när förbrytare ligga på stegel och hjul. Slutligen lämnade djävulen honom genom munnen i form av en tjock orm.

Men tidevarvets senare del medför även en ny sjukdom av full verklighet och som en gång införd icke skulle lämna landet, om ock dess verkningar något under tidernas lopp skulle komma att avtaga i kraft — det var den veneriska sjukdomen eller fransoser. Man har länge antagit att denna sjukdom först uppkom i Carl VIII:s här under hans tåg mot Neapel år 1494 och därifrån spritt sig uppåt Europa till Frankrike samt därifrån vidare omkring, eller också att den kommit från Amerika till Spanien. Men nu har man funnit att sjukdomen ägt tillvaro långt förut, att den funnits i södra Europa och redan i forntiden varit känd av romare och greker. Emellertid skall man först efter det franska tåget till Neapel hava träffat sjukdomen i fullt flor, och omplanterad i nordligare trakter skulle den antaga sådana våldsamma former, att den ådrog sig en allmännare uppmärksamhet. Av tyska knektar, tror man, fördes den mot norden, och man vet att den var i Sverige år 1502.* Detta år rasar den i Västergötland, och flera bönder, som voro angripna därav,

* Dessa uppgifter äro efter Allen. Men vi undra om icke denna sjukdom kan menas, då i timmermännens skrå av år 1454 skrives: »Om någon finnes i vårt ämbete och kompani, bröder och systrar, som någon smitta eller ond rykte på sig hava, han eller hon djärves ej att komma i vårt kompani eller uppenbara dryck, utan sitte hemma, till dess vi honom eller henne bud sända.» Möjligen menas här annan smittosam sjukdom eller helt enkelt vanrykte.

Digitized by Google

lågo för döden. De hade en läkare, som var kunnig i sjukdomens behandling. Svante Sture skickade efter honom, men bönderne ville icke släppa honom från sig. År 1508 är åkomman spridd i Finland; året därpå är konung Hans angripen och man nämner också Åke Hansson Tott. Sjukdomen liknade i sin framfart en epidemi, och den skall hava haft förmåga att utbreda sig utan könsumgänge, ty de smittade tala om den utan förbehållsamhet och blygsel, som om en ny sjukdom vilken som helst. Sålunda skriver Tott till Svante Sture 1508: »Jag har visserligen haft förfall, ty Gud har plågat mig stackars karl ganska hårt med den allmänna sjukdomen, så jag kan ingenstädes komma. Då jag var på vägen ned till Raseborg mot rikets fiender, begynte det först med mig; men jag kunde då icke märka, att det var pocker» (så kallades det); »men nu är det visst och sant.» I en ämbetsskrivelse till konung Hans ursäktar sig en ämbetsman med att han haft pocker.

Sjukdomen var ytterst smittosam och man fortplantade sjukan medelst beröring med andras kläder och dryckeskärl, ja man trodde till och med att andedräkten kunde smitta. För att hindra sjukdomens utbredning måste man stänga badstugorna, vilka visat sig särdeles gynnsamma för spridningen av olyckan. Emellertid avtog sjukan i våldsamhet, och man upphör sedermera på 1500-talet att tala och skriva offentligt om henne, ju mer hon drog sig tillbaka och blev en viss exponent av friheter i könslivet.

En annan svår sjukdom under medeltiden var skörbjuggen. Den yttrade sig delvis som spetälskan och kunde vara dödlig särdeles på befästade ställen och på krigsskepp. Under Stockholms belägring

Digitized by Google

1502 bortrycktes i skörbjugg 900 man av de 1,000, som utgjorde besättningen.

Om läkemedel och läkare skola vi längre fram avhandla och nöja oss med att om dem anföra vad Vadstenamunken på rim om desamma yttrat:

I Sverige är det stor skam och skada;
när någon bliver sjuk, redes skovel och spade.
På läkedom de allsintet tänka,
det röna faderlös barn och var änka.
Läkedoms doktor är ingen i det riket,
så äter var sin mat illa i spiket (= rå),
ej heller kirurg som studerat haver,
utan äventyrare som fresta vad lag det tager.
Sylogismus studera alle och emptimema,
ej vitande hjälpa för en liten blemma,
utsände ty konungen gode män,
till att studera läkedom, det råder jag än.

Digitized by Google

KAP. 9.

Främmande i Sverige.

En okänd man hade i en medeltidshandskrift gjort en anmärkning i kanten till en italiensk författare Bellus; anmärkningen måtte ha träffat sanningen, ty den återgives av alla senare historieskrivare, och man har funnit den vid en reparation av Riddarholmskyrkan skriven med munkstil i taket under den bortskrapade vitlimningen, och den lydde kort och gott som så:

> Dessa äro orsakerna till Sveriges olyckor: högfärd, försummelse om allmänt väl, egennytta, oförståndig ynnest för utlänningar och envis avund mot inhemska.

En av dessa oartigheter angriper ett fel, som är åtminstone specifikt svenskt, de andra tillhöra mänskligheten, och det är artigheten mot utlänningar, vilken dock mera fanns hos de högre klasserna, de där förde landets styrelse och vanligen visade sig mera opatriotiska än de, som bearbetade de fosterländska torvorna. Det värsta främmande Sverige någonsin haft var väl danskarne, vilka genom unionen, som för dem tedde sig som en erövring, voro nära att blanda bort hela svenska rasen och fördanska seder och språk. Landet var fullt av danskar, och adeln anställde sådana som hovmästare, gårdsfogdar och tjänare; man höll danska lärare för

Digitized by Google

barnen, att de skulle lära sig pronónciationen, och man hade danska biktfäder; danska moder och kläder infördes, och allt danskt ansågs av de förnäma lika fint som sedan det franska. När man nu, efter så många hundra år, läser de tillvitelser de båda folken gjorde varandra, så vet man verkligen icke var sanningen skall ligga, om icke i mitten. Bekant är svenskarnes mening om de danske, att dessa äro falska och illistiga, men detta är just vad danskarne tillvita de svenske i alla sina medeltidsskrifter, dem vi sedan skola rannsaka; nu hålla vi oss till herr Hemming Gadds uttalande mot de danske, vilka sannerligen icke kunna klaga på bristande tillmötesgående och undfallenhet, då de fingo fara fram som de bäst ville, tills den svenska beskedligheten fann en gräns och otåligheten brast ut.

Hemming förebrår danskarne, såsom vi redan antytt, att de gripa oss svenskar an icke med lejons styrka eller manlighet, utan med renikes eller rävens illfundighet, list och bedrägeri, ty eftersom de väl veta att intet folk är så gästfritt och hjälpsamt emot främmande som det svenska, så hava de treggehanda skadligt folk, som vandra av Danmark hit in i Sverige. De första äro djäknar, som i hopar draga hit till våra skolestugor under sken av att de vilja här lära bokliga konster, fast de i själva verket vilja bespeja våra lägenheter i landet och lära känna alla vägar och stigar, för att sedan i krigstid bliva vägvisare.

Det andra slaget är de danska hovmän och skrivare, som i otaliga skaror draga här in, och vilka veta att skalkaktigen ödmjuka sig och bliva så betrodde med riksens högviktiga saker, rådslag och

Digitized by Google

handlingar. Och till det sista så bliva de betrodde till stora befäl och fögderier, där de sedan veta skinna och skava de fattiga undersåtarne in på köttet och benen, och så packa de sig till Danmark igen, fullstoppade, uppfyllda och riktade med de fattiga undersåtarnes svett och blod.

Det tredje slaget äro de otaliga munkar, som komma hit från Danmark. De nästla sig in hos de höge herrar och taga under bikten deras hemligheter ifrån dem, som de sedan begagna, när de komma hem igen.

Till det fjärde så må väl ock här ibland räknas dessa många lösaktiga kvinnor, vilka ifrån de danska öarne hit inkomma i stora hopar som en slem ohyra och giva sig ingen ro, förrän de vår unga adel och flera andra med deras såta tal, smekeri och skökeseder till all otukt och lösaktighet bedragit hava, så att de låta sig av dem förföra till all skam och last, både mord, rov, förräderi och andra gruvliga otukter och laster. Och ändock desse förskrivne folkslag äro oss svenskar fast skadlige, så skall man veta att de finnas, som än värre äro, nämligen de som göra vänskap och giftermål mellan svenskar och danskar, ty av denna giftiga roten är upprunnen den fördärvliga frukt, som rätta begynnelsen och orsaken varit haver till allt det hat, nit, krig, tvedräkt och vad som vi svenskar haft emot de danske.

Så lyder början av denne svenske Demosthenes' tal, som hölls inför rådet elva år före Stockholms blodbad, med den kraft och verkan, att man sade det vara osanning och överdrift, därför att man hade sina fördelar att tro eller uppgiva det vara så.

Men han är en vältalare, och vi låta honom

Digitized by Google

ljunga själv fram sitt prov på svensk vältalighet från medeltiden.

»Så råder jag eder I riksens råd och gode män, dock likväl med all måtta, att I hellre inlåten er med dem uti ett ärligt krig, än att ingå med dem någon obeständig eller föraktlig fred. Ty det befinner sig i sanning, att så ofta de svenske hava fört uppenbara krig emot daner, så ofta hava de ock behållit marken och överhanden, och de danske måste böja deras styva nackben under de svenskes ok, och tvärt om igen, där man några trätor eller skiljaktiga handlingar med herremöten, rådslag eller dagtingan haver velat förlika och avställa, då är ju alltid de svenske av daners argalist falskeligen bedragne och gäckade vordne och måtte dock sedan likväl, när de sågo sig vara besvikna, med svårt krig och bekostnad igen taga den frid, de tillförene hade genom deras godtrogenhet förlorat. Därföre hade det alltid varit oss både ärligare och gagneligare, att vi slätt inga fredshandlingar med de danske hade ingått eller anammat, än att vi skulle hava förlåtit oss på deras vanskliga tro och loven, brev och insegel, stora löften och arglistiga förpliktelser, med vilka de oss esomoftast och konsteligen besvärja och besvika. Ty där finnes ibland dem så illfundiga huvud och bedrägliga uppsåt, så illkloka och hemliga råd till att besvika, så obemärkta listigheter och alla de konster, som trohjärtligt och uppriktigt folk lätteligen till att tro förmå plägar, och allt detta skyles av dem med de allra sötaste och lärdaste ord, och särdeles när de hava i sinnet att bedraga oss, låta de sig förmärka emot oss sådant tal.

O, I värdige herrar, käre bröder, gode vänner,

Digitized by Google

älskelige grannar, käraste fränder och svåger, vi äro alla en släkt och börd, ett folk och uti ett stallbroderskap, oss böra icke träta med varannan, utan hellre vara samhållige och i förbund tillsammans, så kan då ingen vår fiende stå oss emot, då förmå vi lätteligen förtrycka och övervinna alla våra motståndare och vad som oss under ögonen kommer kunna vi utan fara och möda motstånd göra och nederslå.»

Denna beständiga klagan på danskarnes illistighet har givit danskar och tyskar anledning att hålla svenskarne för att vara dumma; men en sådan dumhet, som varje skälm pådyvlar en hederlig man, vilken ej kan förmå sig till svek, är det en heder att beskyllas för. Att svenskarne voro ett rättrådigt, godtroget, öppenhjärtigt och välvilligt folk, därom hava vi andra utlänningars samtida vittnesbörd (se ovan Quirinos), och att de voro lika så goda huvud, därom vittnar hela vår medeltidslitteratur. Svenskarne, folket nämligen i gemen, voro hederliga, därför gingo de under — till en tid.

Att danskarne emellertid kunnat handla på befallning och även på god tro, det måste man rättvisligen erkänna, och man kan icke annat, då man läser deras visa om Kristiern II:s tåg till Sverige.

De drogo genom berg och dalar,
igenom de mörka skogar,
till Gud, i hans händer stod all deras tröst,
till ingen man satte de lit.

Säkert är, att Sturen också satte lit till samme Gud, men dansken sjunger: .....

Digitized by Google

Herr Sten hans ben blev skjutet sönder
utav det andra skottet,
det vill jag försanningen säga:
det var förutsett av Gud.

Visan slutar helt blygsamt med att svenskarne sände konung Kristiern bud och läto bedja honom vara dem en gunstig herre, och så drog han in i Stockholm. Blodbadet vidröres icke, utan Gud Fader i himmelen tackas, som unnat danske män den äran, amen, att ha vunnit Sverige. Men Gud gav Gustav Eriksson den äran, amen, att återtaga Sverige, och det är hans odödliga ära.

*

Ett sådant elände som under tyskarne har väl aldrig varit förr eller senare i Sveriges arma land, och det var åter igen herrarne, som av avund mot varandra och de inhemske skänkte landet i fiendehand och därigenom gåvo riklig näring åt det vaknade svenska adelshatet. Men värre var tyskhatet under den tid regementet fördes av konung Albrekt, om vilken en okänd medeltidsförfattare skrivit en satir, som icke saknar sina uddar, om ock den långa liknelsen, under vilken den är framställd, verkar något tröttande.

Författaren menar, att konung Albrekt var en snål herre, som lät tjäna sig av svenska herrar utan att giva dem lön eller län; men märkvärdigt förefaller det honom, att så snart en fattiglapp kommer från Tyskland, som kan dansa och hoppa, då fick han strax både skälla och klocka och därtill hundra lödiga mark, men det berodde på att han var kommen av den starka släkten; ty alla, som kommo från

Digitized by Google

Tyskland till Sverige, voro släkt med konungen, ja, det var fasligt vad den kungen hade stor släkt, ty hon fyllde till sist både skog och mark, och ogement gemena voro dessa släktingar också, ty där voro både garvare och smeder, och stark aptit hade de också alla dessa farbröder och kusiner, ty ost, fläsk och smör strök så, att väskor och visthus voro så tomma, som hade de aldrig varit i Sverige. Men de åto icke blott upp maten, de grävde även i jorden, ja, de grävde upp både koppar- och järnberg och förvandlade det i guld och silver, som de skickade hem i stora kistor. Och de revos som kattor med de svenske herrarne om gods och gårdar, och kommo de i bondens hus, stoppade där varken mat eller ljus; de fördärvade både hö och korn.

Hustru, var är din unga höna?
Den skall du ej längre för mig dölja;
ligger hon i bänk eller pall,
bär henne fram och äggen all!
Hon sitter ej så högt på sin vagel,
jag slår henne ner med min spitsestång.
Haver du ej mer än en enda gås,
den skola vi i afton hava till krås.

Om de ädla herrar i Sverige ville följa författarens råd, så skulle de skifta dessa gökar i fyra varp, och underliga skulle deras huvuden komma att lyftas; den första hopen skulle till grep, den andra till rep, den tredje skulle tjäna bonden och ej längre röva och råna sina fränder; och då fick den fjärde parten se efter, hur gott det var att rida till hova (till gästning). Hur lätt kungen tog saken, det vet man av hans svar till bonden, som vågade fram med sina klagomål: jag kan inte hjälpa't, kära dräng!

Digitized by Google

Mest förhatliga blevo tyskarne genom den illbragd, som kallas käpplingemorden, vilka även visa i huru vidsträckt grad deras makt och självsvåld hade vuxit. Själva händelsen var blott ett utbrott av gammalt agg och hade föregåtts av många förolämpningar och många försoningar, senast en på rådstugan, där svenskar och tyskar svurit varandra att leva som bröder. Detta hade skett på lördagen (12 juni 1389), och på söndagen var allt tyst och stilla. Men på måndagsmorgonen hade en fattig man, som tjänade på rådstugan, stigit upp något tidigare än vanligt, och då han gått omkring kyrkogården och kom till rådstugan, hörde han röster inifrån och trodde då att han hade försovit sig. Och då fick han se några tyska herrar, klädde i harnesk, innanför lilla porten på slottet. Han gick fram och frågade om de befallde något. De svarade, att han skulle tillsäga rådet att komma upp till dem, innan folket började gå på gatan. Då en del av rådet var samlat, gick mannen upp till slottet, då han såg därifrån utgå väl 60 personer i full rustning, som gingo till Stortorget och stannade vid Jöns Bagares bod. Han sprang då in på rådstugan och sade till borgarena, att de skulle akta sig för tyskarne, ty på torget stodo hövitsmännen från slottet, och måtte Gud veta om de ämnade dem något ont. Men det var för sent. Från slottet kommo nu väl sextio man, och köpmännen voro mer än tusen i harnesk, och Henning van der Dolle var deras banermästare. Alla stannade vid kåken på Stortorget, och de voro alla grymma som lejon och talade illa och voro alla glada att de skulle få sin onda vilja fram. Då glömdes alla eder, och de stackars männen, som skulle brännas, sutto inne-

Digitized by Google

låsta på rådstugan och anade intet ont. Då de länge hade stått på torget och rådstugan fortfor att vara stängd, då gick Lydeke Rytz till rådstuguporten och bad få den upp, och då han gick in med sitt harnesk, då förstodo de innevarande vad det gällde, sägandes att detta vore dem länge sagt, men ingen hade därtill velat tro sätta. Då svarade Grenerot, att den, som god och rättvis är, lär det väl finna, och bad Lydeke Rytz att han skulle låta hämta den skriften, där de förrädare inskrevne stodo. Då listan var uppläst, gavs lov och befallning att gripa och fasttaga de svenske, evar de funnes, utan att i kyrkor eller kloster någon frid njuta. Det skedde så, att de svenske blevo förde in på rådstugan, där de pinade och slagne blevo.

När de flesta nu voro inkomne, tog var tysk sin vid bältet, och i borgmästarnes åsyn avfördes de till slottet. Och alla blevo pinade med träsågar av ek, att de skulle bekänna sig vara förrädare. De svarade, som sant var, att de hellre skulle dö än bekänna något, som de ej voro skyldige till. Om tisdagen brände tyskarne tvenne borgare, som de med våld tagit ut från Gråmunkeklostret på Riddarholmen. Om helga lekamens natt, då allt folket låg i sin sömn, gick Alf Grenerot och hans stallbröder upp på slottet och lovade hövitsmannen hälften av allt svenskt gods av deras, som fångne voro, att de genast måtte brännas. Då leddes de svenske borgarena bundne ut av slottet och fördes i en båt till Käpplingeholmen (som nu kallas Blasieholmen). Där föstes de in i ett trähus, och medan detta antändes, skriftades de av en präst, vilken var nog hederlig bedyra att de svenske voro oskyldige, men

Digitized by Google

det halp icke. Och då, säger krönikan, hände ett stort järtecken, att så stort tordön kom och regn, att de visste ej annat, än att staden och folket skulle förgås, och alla gatorna voro så fulla av vatten, och ingen vågade sig ut ur husen förrän det var överståndet.

Något tilltal för nidingsdådet hördes ej av, men man säger att det minnesmärke, som ännu finnes i form av en upprest bildsten i Pelarbacken på Södermalm, skall vara ett försoningsoffer, som vart ålagt tyskarne, men som icke kom upp förrän elva år senare.

Digitized by Google

KAP. 10.

Svenskarne i utlandet.

Har man satt i fråga svenskarnes deltagande i vikingafärderna västerut, så har man däremot icke haft anledning förneka, att våra landsmän mer än de andra brödrafolken reste österut och att de såsom väringar togo tjänst hos grekiska kejsaren i Konstantinopel. Det bekanta marmorlejonet, som 1687 flyttades från Aten till Venedig, skall genom sin runskrift bevisa, att en upplänning varit i Grekland och ristat runor, och de många runstenar, som hemma i Sverige äro resta över män, som dogo i Grekland, tala lika högt som Västgötalagen* om våra fäders deltagande i östervikingafärder.

Om färdvägen veta vi, att den gick i vanliga fall över Ryssland och nedför floderna till Svarta havet. Huru våra landsmän hade det och varmed de sysselsatte sig såsom konungatjänare i främmande land, skola vi nu taga i skärskådande.

Ett stort förtroende hade dessa nordbor, och såsom särdeles redbara och trogna män måtte de hava visat sig, eftersom bevakningen av kejsarens person var dem anförtrodd.

Väringarne höllo vakt vid dörrarne till kejsarens sovrum och kabinett. Denna post vågade

* Ingen mans arv tager den man i Grekland sitter.

Digitized by Google

despoten icke anförtro sina egna undersåtar, ty de voro i allmänhet ett ökänt sällskap.

Kejsarens vapendragare bär dubbelbaneret och kejsarens sköld, både när kejsaren intager sin tron i palatset och när han begiver sig ut någonstädes. »Akolutos» kallade man väringarnes anförare. Vid högtidliga tillfällen följde han näst efter kejsaren och gick framför väringarne. Så ofta kejsaren drog in i någon av de städer, som voro belägna i hans rike, mottogo väringarne i förvar nycklarna till stadsportarna och behöllo dem så länge kejsaren stannade där. För övrigt följa honom väringarne, beväpnade med yxor, alltid då han går eller rider ut, då han besöker kyrkor eller bevistar högtidligheter av vad slag som helst, till och med vid själva kröningen.

Egendomlig måtte julfesten ha förefallit våra nordbor, då den firades under ett så sydligt luftstreck, där de saknade både snö och granskogar och mörker, och där den grekiska kyrkans bruk väsentligen avveko från den romerska, som regerade i det nykristnade Sverige.

Kejsaren firar julottan i sitt palats. Först på morgonen besöker kejsaren, åtföljd av väringarne, gudstjänsten, som firas på följande sätt. De heliga bilderna, som föreställa den nyfödde Kristus, och tre eller fyra andra fästas vid en därtill uppförd ställning; mitt emot ser man en upphöjning, varpå evangelium ligger; bredvid de heliga bilderna stå prästerna i full skrud och på litet avstånd framför den plats, kejsaren intager i palatset, ser man föreläsarne, även i prästerlig skrud. Lampadarien håller en fackla, omlindad med tvenne gyllene kransar. Facklan, som bäres framför kejsaren, är en bild av

Digitized by Google

det inre ljus, som bör föresväva honom. Hovets yppersta män införas till mottagningen av föreståndaren för klädkammaren och för övrigt av alla de hovmän, som hava rättighet att bära stavar i handen och vilka denna förrättning tillkommer. Härmed fortfara de tills rummet är fullt. Därpå träder kejsaren ut ur sitt kabinett, under det hovmästaren står vid dörren och håller det kejserliga svärdet. Vid åsynen av kejsaren uppstämma sångarne sitt Polychronion.

Under denna sång går kejsaren och kysser de heliga bilderna och sedan tillbaka, då han stannar bredvid sin tron, och hovmästaren står vid hans vänstra sida och håller svärdet. Lampadarien står bakom hovmästaren och håller den bekransade facklan. Nu insläppas stormän och småfolk och mässan sjunges, vid vars slut säges: ära ske fadren, sonen och den heliga anda. Därpå svaras: nu och alltid. Sedan sjunges: må Gud förlänga ditt mäktiga och heliga välde för många år. Då morgonandakten är slutad, går kejsaren tillbaka och kysser de heliga bilderna, varpå han begiver sig till sitt kabinett och hovet skiljes åt, till dess det vid mässans och aftonsångens firande åter samlas.

Vid aftonsången begiver sig kejsaren i procession till kyrkan; då visar han sig i full kejserlig ornat med den yttre manteln, som är pärlbeprydd; den enkla hatten, han bar vid morgonandakten, är utbytt mot en krona, antingen en krinonia (diadem, varpå liljor sitta i krans) eller en tetraphyllum (en krona med fyra framstående små blommor). Även rikets förnämste män bära sina paraddräkter. Tolv kejserliga fälttecken, prydda med helgonbilder, äro uppställda mitt emot tronen; främst står det trettonde

Digitized by Google

och första, rikets heliga baner, som bäres av den kejserliga vapendragaren, vilken även håller kejsarens sköld.

Nu sker intåget i kyrkan, där kejsaren anammar det heliga brödet, och alla stormän ställa sig omkring tronen, men väringarne närmast tronpelarne. Protovestiariten lyfter sin stav och ger därmed tillkänna, att kejsaren bestigit tronen. (Denne man har även den rättigheten att, så snart han blir varse något flygfä eller ett stoft på kejsarens kläder eller hatt, få skaka bort det, sedan han först blottat sitt huvud.) Nu skola väringarne hava sjungit en nationalsång, om vilken de lärde påstå sig veta, att den var på vers med konsonantrim och att den skall hava varit bruklig vid de götiska lekar, som firades vid jultiden med dans av maskerade personer.

Kejsaren har emellertid gått bakom en förlåt och bytt om skrud; nu träder han fram igen omklädd, och då musiken tystnar, uppstämma sångarne: Kristus är född, som krönt dig till kejsare.

Därefter lyckönskas kejsaren och stormännen till gott nytt år och en lång levnad. Därpå går kejsaren hem och äter, men väringarne följa regalierna hem till skattkammaren, varpå de återvända och lyckönska kejsaren.

Så firades julen i Konstantinopel.

Fattige böra ej dessa nordiska utvandrare hava återvänt till fäderneslandet, ty de användes även på plundringståg till närgränsande länder. Några tillskriva även deras hemförda rikedomar det gamla hovbruket, som kallades polutasvarv, och vilket bestod däruti att väringarne vid en kejsares död hade rättighet att gå in i skattkammaren och där

Digitized by Google

taga med händerna så mycket de förmådde i en börda.

Underliga saker hade de hemvändande att berätta om vad de sett i den främmande staden, och sällsammast föreföllo dem dessa skådespel, som uppfördes på »padreimer». Här åsågo de vilda djurs strider och kappkörningar. Padreimen, säga de, »är så byggd att en hög mur går omkring en stor slätt, lik en rund, ingärdad plats, och löper utmed muren en jordvall, varpå åskådarne sitta. Där äro avbildade många forna händelser från asarnes, volsungarnes och gjukungarnes tider. Allt detta är gjutet av koppar och malm med sådan konst, att bilderna tyckas leva och blanda sig uti lekarne. Själva skådespelet är så konstigt inrättat, att det synes som människor redo genom luften; och brukas därvid skotteld samt harpolek och strängalek av alla slag.» Så lyder bondens skildring av vad han såg under sin stadsresa. Att asarne och volsungarne voro grekiska gudomligheter behöver väl icke sägas.

Vad norden vann av dessa färder synes icke hava varit av någon större betydelse, ty bildning förde man icke med sig hem i så stor myckenhet som de österländska mynt, vilka ännu grävas upp ur den svenska marken och gömmas i museerna. Några hålla före, att den inhemska sagolitteraturen fått sin romantiska färg av dessa beröringar med solens land; några hålla även för troligt att krigskonsten blivit riktad med några nya uppfinningar, såsom murbräckor, rörliga belägringstorn, grävsvin, faschiner, löpgravar och minor; man har även trott, att byggnadskonsten tagit intryck och fått väckelser från dessa resandes färder och att genom dem de

Digitized by Google

sköna konsterna blivit kända i gamla Sverige; men sannolikast synes, att en mängd ohyggliga seder blivit hemförda av dessa råa knektar, och vi skola längre fram se till av vad österländsk art dylika voro. »De kommo», säger den författare, som vi begagnat, »orientaliserade tillbaka och visade med sitt exempel, att man ej vandrar ostraffad mellan lejon och palmer.»

*

Svenska resande, som färdats genom Normandie, hava icke kunnat undgå att förvåna sig över att namnen på en mängd orter icke låta som franska, utan som förfranskade av något germaniskt språk, vilket väcker misstankar om att landet stått under något längre främmande inflytande. Dessa misstankar hava av forskare uttalats och funnit bekräftelser. Man har sålunda upptäckt, att det förföriska, mångbesjungna Trouville, badorten invid Havre, fordom hetat Torolfs villa; man har hittat ställen med namnen Ivetot, Appetot, vilka befunnits vara Ivarstofta, Äppeltofta, förfranskade; Icquelon, Tornebusc skulle vara alltför tydliga Eklund och Törnbuske att man kunnat tvivla på deras nordiska härkomst. Men det finnes även personer i denna landsända, som bära namn, vilka omöjligt kunna hava galliskt ursprung, sådana som Quetel, Turquetil, Tostain, och vilka befunnits vara avkomlingar av Ketil och Torketil (Torkel) samt Torsten. Vi stå också verkligen inför en gammal nordisk provins eller koloni, som ännu bär namnet för gagnet eller Normandie, det sköna landet, där vikingarne bättre än annorstädes trivdes och där de lämnat de allra tydligaste spåren efter sig.

Digitized by Google

Att svenskar varit med om alla de skändligheter, nordmännen där förövade, hava danskarne förnekat; äran är visserligen tvetydig, men vi hava tradition för saken och betrakta oss sålunda såsom medbrottslingar eller medarvingar i den normandiska äran. Det finnes nämligen i Roslagen en socken, som kallas Häverö; dess inbyggare äro stora sjömän; gossarne bygga fartyg, med vilka de gå ut på havet, utan kompass eller kort, och man har exempel på att de gått ända till Frankrike med sina hemmagjorda briggar utan annat medel än landkänningar, solen och stjärnorna. Dessa häveröbor klädde sig länge liksom vingåkrarne i vita rockar med röda lister, vilket av etnografer anses vara en lämning från vikingatiden, då dessa sjörövare voro klädda i vita kappor med röda bårder. Men nu säger en tradition också, att dessa häveröbor en gång gjort en utvandring och koloniserat en ort i norra Frankrike, som kallas Evreux, numera en stor stad i Normandie norr om Paris, vilken också äger en tradition om en dylik kolonisering. Om vi också förneka sagans kraft att bevisa, så har den åtminstone traditionens rätt att antyda en grund, vilken här ej kan vara annan, än att svenskar eller upplänningar varit med och härjat borta i Normandiet, om nu också Häverö och Evreux få anstånd på identiteten. Vi kunna alltså, utan att gå ifrån ämnet, kasta en blick på denna nordmannahistoria, vilken vi inrycka under den svenska.

*

Carl den store kom en gång under sina resor (omkring år 800 e. Kristus) att besöka staden Narbonne. Efter intagen middag hos där regerande

Digitized by Google

biskop skulle man från palatsets balkong taga utsikten i betraktande. Där låg Medelhavet så friskt djupblått som om aldrig ett solhett Afrika legat på andra sidan; fredliga handelsfartyg fördes av blomsterdoftande vindfläktar in i hamnen, där idoga människor togo emot dem för att vänligt plundra dem på deras dyra laddning.

Då dyker ett segel upp vid horisonten, och så ett och ännu ett, och så kommer en hel flotta och håller ner mot hamnen. Dessa främmande skepp se olycksbådande ut. Ingen har sett sådana fartyg förr. Somliga tro att det är handlande judar, andra att det är afrikaner. Kejsaren, som dock länge hört omtalas nordmännens härjningar på Britanniens kuster och som med fruktan motsett deras ankomst till Frankrike, har sin mening för sig. En munk, St. Gall, som skildrat detta nordmännens första uppträdande där i Frankrike, berättar att kejsaren skall ha brustit i gråt, då han fick se vikingaflottan, anande vad ont de skulle tillskynda hans sköna Frankrike, där dessa vinälskande barbarer säkerligen skulle komma att befinna sig väl. Vikingarne, som fingo höra att kejsaren själv befann sig i staden, lämnade snart nog platsen, emedan de hade en viss fruktan för sachsarnes omilde besegrare. Detta besök hade emellertid varit nog för att lämna barbarerna lockande upplysningar om det rika, vin- och sädesbördiga landet, dit inträdet lättades genom de segelbara floderna. På Schelde, Seine, Loire och Garonne öppnades snart segelfarten av de vilda främlingarne, vilka ännu icke lärt sig inse fördelen av utbytet på fredlig väg, utan togo vad de kommo över och lämnade brända städer och byar efter sig. Och det

Digitized by Google

var år 885 den nybildade europeiska världen skulle åse skådespelet av nordbornas våldförande på den gamla världens blivande härskarinna. Man uppskattar nordmännens belägringshär till 40,000 man. Under anförande av Sigfrid kommo de uppför Seinen med 700 mindre fartyg och nådde Paris den 25 november. Paris var den tiden innesluten inom själva stadens ö och hade därtill tvenne förstäder, en på södra, en annan på norra sidan av Seine. På dessa öppna ställen, mitt ibland kojor, ängar och fält, hade man anlagt de rika abbotstiften St. Germain, S:te Geneviève, St. Martin och St. Laurent; men svårigheten att försvara dem gjorde att de stodo övergivna. Prästerna hade med klostrens dyrbarheter flytt in i staden. Denna var skyddad av flodens båda armar, av en mur och av torn, som voro uppförda vid ändarne av de broar, genom vilka staden stod i förbindelse med förstäderna; den ena av dessa broar, den som gick till Châtelet-torget och motsvarande nuvarande Pont au Change, var så beskaffad, att den kunde stänga av floden. När nu nordmännen sågo sig hindrade i sin framfart beslöto de sig, efter en kort och fåfäng underhandling, att belägra den befästade staden. De anföllo till en början tornet vid broändan. Detta hade grundmur av sten, men bestod upptill av trä. Under natten murade fransmännen upp stenmuren och voro följande dag beredda på anfallet. Kejsaren, som hette Carl och kallades den Tjocke, var icke i staden, utan försvaret sköttes av biskop Goslin och greve Eudo. Biskopen deltog själv i striden och blev lindrigt sårad i första angreppet, men nordmännen blevo tillbakaslagna med många döda och sårade. Följande dag försökte de att under betäckning av

Digitized by Google

friska hudar undergräva tornet. De belägrade fördrevo dem med sjudande olja och beck, och nordmännen måste under fiendens hån draga sig tillbaka. Men de kommo igen och försökte i sitt raseri att med yxor sönderhugga stengrunden till tornet; men då vältade parisarne stora stenblock över dem. Trötte av motståndet och plågade av decemberkölden drogo vikingarne sig tillbaka och förskansade sig i en kyrka. Därifrån företogo de mord- och plundringståg omkring på landsbygden och spridde skräck och hat var de foro fram. Emellertid byggde de sig en belägringsmaskin, som framsköts mot tornet, men maskinen störtade över uppfinnaren och de belägrande. Nu sökte de fylla graven framför tornet med träd och jord, och man berättar att de dödade sina fångar för att nyttja dem som fyllningsämnen. Därpå försöktes med murbräckor, men detta misslyckades också; då funno de på att medelst brinnande båtar antända bron; men denna räddades. Nu tröttnade nordmännen på fullt allvar och började plundra. Då man år 1807 nedrev den gamla S:te Geneviève-kyrkan funnos likkistor av sten, som av ålder varit förvaringsrum åt de gamla kungarne av Chlodowigs ätt, och syntes de ännu sådana, som nordmännen hade lämnat dem, sedan de hade plundrat kyrkan.

Det intryck, nordmännen gjorde, var dess mer överraskande som gallerne förr varit utsatta för erövrare, vilka förfarit på ett delvis annat sätt. Cæsar hade nämligen intagit landet, men lämnat befästade läger — upphoven till rätt många städer — amfiteatrar, viadukter och andra byggnadskonstens underverk efter sig. Dessa barbarer däremot erövrade icke, utan förstörde. Hatet och fruktan blevo så stora,

Digitized by Google

att man i litanian intog bönen: för nordmännens raseri bevare oss, milde Herren Gud!

Genom tvenne århundraden pågingo dessa angrepp mot den europiska civilisationens första ungdom, som vid Carl den stores hov kommit att blomma. Beröringen med ett bildat och genom kristendomen förmänskligat folk kunde dock icke undgå att utöva sitt inflytande på nordmännen. Sedan deras förstöringslusta omsider lagt sig, slogo de sig ned i norra delen av landet, där klimatet var mest passande och varifrån de icke hade långt över sjön till sina bröder, som gjort sig hemmastadda på engelska kusten. Så uppstod hertigdömet Normandie, varifrån Englands erövrare utgick, vilken blev stamfader för en konungalängd kallad Plantagenet. Nu är Normandie så franskt som själva Frankrike, och rasens egendomligheter äro som mest utplånade.

•

Av större vikt och betydelse för den fosterländska bildningen voro de resor, som av bildningssökande män och kvinnor företogos i Västerlandet, i avsikter av helt annan art. Till dessa våra förnämsta medeltidsresande måste vi räkna Birgitta. Redan vid tretton års ålder visade hon håg för det andliga livet, men hennes släktingar tvungo henne att gifta sig med Ulf Gudmarsson, vilken ej var mer än aderton år. De unga levde renlives en tid bortåt och reste tillsammans såsom pilgrimer till Olof den heliges grav i Norge, St. Jakobs grav i Compostella, senare även till flera heliga orter i Tyskland och Frankrike. På återvägen från sista resan, då de redan voro åldriga, sjuknade mannen och gjorde då

Digitized by Google

det löftet att gå i kloster, om han blev frisk, vilket också slog in. Efter mannens död fick Birgitta livliga känningar av att hon borde se Rom, innan hon slutade sin jordiska verksamhet, och i sällskap med sina biktfäder befann hon sig en vacker dag på väg till den heliga staden. Vägen gick över Köln, där hon tog in på ett härbärge, Hala di Suezia; därpå passerade hon Genua och Milano, och först på andra året inträffade hon i Rom. Där uppträdde hon genast mot påvarnes nyantagna sätt att hållas i Avignon och icke i Rom, och i sin heliga vrede förutsade hon påvens förestående död, om han vidare lämnade Rom, vilket han dock gjorde och även blev död strax efter, vilket förskaffade den svenska sibyllan stort anseende. I tjugotvå år stannade nu Birgitta i Rom och åtnjöt där mycken vördnad för sitt fromma väsen. Men då kommo hennes söner Birger och Carl nedresande och gjorde icke stor heder åt modern, åtminstone icke den ene. Det var Carl; han var en sprätthök, som gick klädd i uppstoppade hermeliner, vilka buro klockor och guldringar i munnen, så att det pinglade och skramlade där han gick fram, och hermelinerna hoppade som vore de levande. I sådan dräkt föreställdes han för påven, som sade honom att han var ett världens barn. Då blev modern utom sig och föll på knä och bad om syndernas förlåtelse för den unge mannen, vartill påven skall skämtsamt svarat: »att bära denna tunga dräkt är redan nog plåga och syndabot».

Men två år efter är Birgitta på väg till heliga graven i Jerusalem; hon medför återigen Birger, Carl och dottern Katarina. I Neapel skall hon återigen bli utskämd av den skalken herr Carl, som

Digitized by Google

råkar kyssa drottningen på munnen, att hon blir i honom betagen och fordrar honom till make, oaktat han är gift förut och har hustru hemma i Sverige. Då blev modern förkrossad av en så stor vanära och bad Gud, att han skulle rädda sonen från ett så stort brott. Och hon blev bönhörd, ty herr Carl föll i sjukdom och dog strax därpå, till drottningens stora sorg. De överlevande reste över Sicilien, Cypern och kommo till Jerusalem, där de besågo allt; bräcklig av ålder och späkningar samt den långa resan återvände Birgitta till Rom, där hon insjuknade och dog strax efter sin återkomst. Hon efterlämnade i minne ett hus, som än i dag finnes kvar och bär hennes namn, men ändå längre lever hennes hugkomst i hela den romerska kyrkan därföre att hon blev förklarad helgon och inskriven i den Gyllene Boken. Och genom detta har hon mer än någon annan svensk kanske gjort svenska namnet ärat och aktat i utlandet. Det var icke heller små omständigheter att få henne förklarad helgon eller kanoniserad, ty de vördige fäderna funno henne, efter den tidens sätt att se saken, något för frisinnad, både i religiöst och politiskt, ja till och med i moraliskt avseende. Det äktenskapliga kyskhetslöftet hade till exempel icke blivit hållet längre än ett år, och så ofta blev det sedermera brutet, att åtta barn kommo till världen.

Illa och opassande hade hon uppträtt mot Herrans smorde, den lättfärdige konung Magnus. Under vistelsen i Stockholm hade hon tyckt sig se konungen och drottningen lysa såsom solen och månen men snart åter förlora sin glans. Lång tid förflöt, innan hon fick förklaring på denna syn, men hon fick den och offentliggjorde den i sina oppositionspredik-

Digitized by Google

ningar. »Tolv år voro förflutna, då jag hörde Kristi röst, som sade till mig: kom ihåg, min brud, vad jag visade dig på mulen himmel i staden Stockholm. Nu vill jag förklara själva betydelsen därav. Himmelen, som du såg molnbetäckt, betydde Sverige. Detta rike, vilket borde vara liksom himmelskt, lugnt och rättfärdigt, skall bliva skakat av olyckans stormar och sucka under orättvisa och förtryck. Sådant är ej underligt; emedan konungen och drottningen, vilka lyste som solen och månen, hava blivit förmörkade såsom slocknade kol genom förändrade seder och vrång vilja. De hava upphöjt en man av huggorms släkte för att trampa mina vänner och rättsinnige tjänare under sina fötter. Solen skall blekna, det är, konungen skall gå förlustig om sin krona, emedan han ej vill bära den med rättfärdighet; och man skall säga om honom, att mörkret ökade sig i samma mån han varit lysande.»

Att sådant upproriskt tal icke skulle vara behagligt för de mäktige, var naturligt, men hur det var, gick hon igenom provet, och kanoniseringen företogs med stora högtidligheter.

Konfessorn i Vadstena kloster herr Magnus Peterson, som rest ner till Rom i avsikt att ombesörja själva högtidligheten, började tillrustningarne till den stora tidegärden, som skulle hållas för det nya helgonet. Till den änden lät han göra 100 bloss med åtta pund vax i varje, 200 stakeljus med fyra pund vax i varje, 300 små ljus, varje av två pund vax, och därjämte 15,000 lampor och så många linor och järn, som dessa skulle hängas i, ävensom oljefat, som rymde fyra tunnor; vidare skaffades så mycket olivelöv, som tio åsnor kunde bära, varmed påvens palats

Digitized by Google

och Sankt Peters kyrka skulle klädas. På fredagskvällen började ringningen, först i Sankt Peters stora klocka och så i alla andra stora klockor i Rom, i kyrkor och kapell, utan och innan mur, och detta började klockan sju och ringdes till klockan tio och höll så upp till tu slog om midnatt, men sedan ringdes till solen gick upp om lördagen och på den natten och den andra natten. Och så utdelades samtidigt avlat för alla, som besökte Sankt Peters kyrka och påvens palats. På samma lördag voro tillhopa i påvens palats furstar, herrar, lekmän och lärde och otaliga andra; då kom påven därin med den allra härligaste påveskrud, och bars över honom en himmel och följdes han av alla kardinaler och ärkebiskopar. Och fingo alla ljus i händerna, och där begynte sjungas diskant, och påven sjöng själv mässan, och så gick man tre gånger i procession omkring palatset, och varade så detta allt intill måndagen. Sedan gingo alla hem till måltid; strax efter kom påvens köksmästare till herr Magnus och sade honom, att påven ville om morgonen vara S. Birgittas och hans gäst, och han svarade och undfick det budet med glädje, och lät så antvarda köksmästaren allt det till måltiden behövdes, som herr Magnus hade tillförene låtit köpa, som var: 1 årsgammal kalv, som gällde 7 dukater; 24 kapuner, 24 höns och duvor och för 20 dukater kostelig konfekt; vidare 2 åmar vin av bästa sorten. Och detta allt bars upp för påvens dörr; då påven det såg, undfick han det med glädje och gjorde sin välsignelse över dem, som det anskaffat, och så gick han hem till sitt.

På lördagen hölls stor mässa i Sankt Peter, som var grönklädd, och då tändes alla ljusen och lam-

Digitized by Google

porna. På söndagen i dagningen gick påven i sin härlighets skrud samt med sina kardinaler i högkoret, och framför honom gingo ett hundra tjänare, beväpnade för trängsels och förräderis skull. Så bars ock framför honom ett guldkors; sedan fingo de alla var sitt ljus i händerna och begynte sjungas och hållas tidegärd. Påven höll mässan över Sankta Birgitta, och då de kommo till offertorium, bar kardinalen av Frankrike fram ett stort runt vetebröd, väl prytt och förgyllt, och offrade det på altaret, och påven tog det och lät gömma det; och kardinalen av England offrade ett dryckeskärl med bästa vin om en halv tunna, och sedan offrade kardinalen av Barry, och sedan alla andra var sitt ljus. Sedan predikade en munk om S. Birgittas leverne och den stora nåd Gud hade visat henne. Påven avslutade mässan och läste välsignelsen. Därpå gick han ut på den plats, där han plägade utlysa konsiliernas beslut, och där upplät han en stor förgylld bok och läste upp ur henne både änglar och helige män, till dess han kom till det rummet, på vilket S. Birgitta skulle inskrivas; och då tog han i allmänhetens åsyn en penna, och inskrev han henne, där hon skulle inskrivas, att helig hållas i hela kristendomen. Sedan blev den heliga skrinlagd och satt på altaret i samma kloster, där hon hade sin begravning, nämligen i St. Laurentii kloster, tills hon omsider flyttades till Vadstena.

*

Det är icke någon ny uppfinning att resa till Paris för att studera vad det nu kan vara, ty redan på 1200-talet hade skandinaver en särskild nation vid Paris-universitetet. Och man tog sig ganska grund-

Digitized by Google

liga kurser därute, såsom då biskop Brynolf låg där i aderton år. När nu Sverige ända till 1477 saknade universitet och undervisningen vid klostren var ganska enkel, så blev behovet att resa utrikes slutligen ett rent tvång, och tilloppet av svenskar till universitetet i Paris blev så stort, att man därstädes upprättade ett eget kollegium. Magister Andreas And, vilken själv i sin ungdom tagit graden i Paris, ägde därstädes tvenne hus, i vilka han inrättade ett Collegium Upsaliense, sedan Electus Erlandson i Lund vid rue de la S. Genéviève år 1275 stiftat ett dylikt Collegium Lundense. Magister Ands tvenne hus voro belägna vid rue de Serpent och ruelle aux deux portes, båda i nuvarande Quartier Latin i närheten av boulevard S. Michel. Om dessa svenska studenters liv vid kollegiet äger man icke många upplysningar, men dock några. År 1291 utfärdade ärkebiskop Johannes i Uppsala en stadga för svenska studerande i Paris, vilka bodde i nämnda förening. I denna påbjudes att student skall dagligen läsa sina tider; innan han går till bords skall han läsa bön, och på helgdagar skall han läsa särskilda lektier under måltiden; vid bordet får han dessutom endast tala sakta. Som undervisningen huvudsakligen var avsedd för uppfostrandet av präster, innehålla stadgarne en mängd föreskrifter om böners läsande vid de många olika festerna. Ingen äger rätt att på sin kammare hålla måltid, såvida han icke är sjuk eller så fattig, att han icke kan utgöra de gemensamma omkostnaderna. Ingen får godtyckligt utbyta den plats, han fått sig anvisad inom huset. Absolut förbud gäller för dryckeslag på kamrarne och att mottaga främmande överhuvud. Latin skall alltid talas hemma, undantagandes

Digitized by Google

till betjäningen. För övrigt påbjudes sträng tystnad i hela huset och högljudda samtal äro förbjudna. På vardagarne fick man sjunga i trädgården. Att spela schack eller tärning eller vilket slags spel som helst är icke tillåtet varken inne eller ute i trädgården. Ingen får lov att hålla hundar eller fåglar. Skymford, smädelser och förtal bestraffas med höga böter eller förvisning; detsamma gäller om slagsmål. Att pariserlivet redan då ägde sina aftonnöjen, som lockade ungdomen, framgår av stadgandet om att ingen fick vara ute sedan elden blivit släckt. Men man förstod även att låna pengar och göra skuld, och ingen fick sätta sig i skuld till ett högre belopp än fyra solidi. Blir någon sjuk, skola kamraterna giva honom hjälp, dör han, skola de hålla likvaka och läsa psalmboken.

Vidare kännedom om detta studentliv får man just icke, men att det ej var så gott för mången, synes av den mängd gåvobrev, kollekter, tionden och testamenten, som finnas för fattiga studenter i Paris. En berättelse, avgiven av Johannes Petrus och Simon, franska konungens edsvurne män i murare- och timmermansskrået, angående anställd undersökning av en mur mellan de svenska studenternas hus och ett angränsande, samt i fråga om den fara, som kunde uppstå av en på sistnämnda hus befintlig skorsten, är också en av de få tills vidare kända urkunderna rörande svenska pariserlivet under medeltiden.

Mot slutet av trettonhundratalet tyckas studenterna draga sig från Paris och till tyska städerna, såsom Jena, Wittenberg och Wien. Det svenska huset hade råkat i förfall genom de studerandes

Digitized by Google

långa frånvaro; då inga på lång tid infunnit sig och obetydligt mer än blotta tomten, som icke gagnade någon, återstod, försåldes tomten till konungens sekreterare, magister Yvo. Med Uppsala universitets upprättande blev resandet utrikes mindre nödigt, men fortfor dock, mest till Tyskland, varifrån en mängd disputationer jämte matriklar bevara minnet.

Digitized by Google

KAP. 11.

Bostäder och bohag.

Bostäder.

Stormannens, konungens eller riddarens fäste kunde stundom giva upphov till en stad, såsom till exempel Birger Jarls Kärna vid Mälarens utlopp, under vars skydd Stockholm uppväxte; men det kunde även fortfara i sin egenskap av privatbyggnad, herrgård eller kungsgård.

Sådana kvarvarande medeltids borgar äro Bergkvara i Småland, Vik och Örbyhus i Uppland.

Detta sistas indelning i våningar och rum anser man sig ännu äga kvar, fastän det icke ger samma begrepp om storartat utrymme som Vik med dess elva (numera endast sju) våningar.

Örbyhus' 4 våningar vilade på 4 välvda källare. I nedre våningen funnos 3 välvda rum med spislar och en kammare i södra hörnet.

Mellanvåningen utgjordes av en stor sal, i vilken man brukat hålla gudstjänst, och en kammare på södra sidan, kallad predikkammaren.

Övre våningen upptogs förnämligast av stora salen. På bägge sidor lågo tvenne vackra kamrar.

Den fjärde våningen begagnades som auditorium och musikrum. Mellan dessa rum är gången upp till tornet, där husets alla tio rökgångar mynnade.

Digitized by Google

Men fästet kunde också uppföras för att skydda en redan anlagd stad, då det blev vad vi nu kalla en fästning. Ett sådant exempel hava vi i Visborgs slott utanför Visby, och av vilket Dahlberg givit en god avbildning. Det är så att säga en stad i förminskad skala och innesluter inom de trånga murarne allt vad ett samhälle kan behöva för krop-

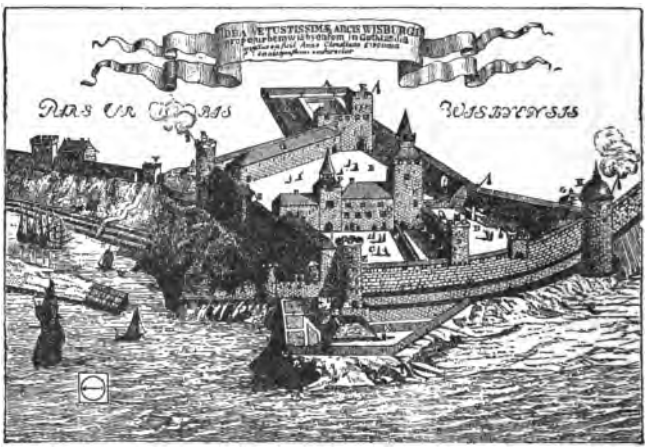

31. Visborgs slott.

pens och själens uppehälle. Kungstornet (E) försvarar inloppet (A) och de båda borggårdarne (B och C). Men murarne, som omsluta dessa gårdar, äro för långa att kunna bestrykas av ett torn, därför uppstå flera sådana, vilka erhålla sina namn för att kunna lättare skiljas: R kallas Slukupp, Z Segeltornet, M Smale Henrik. Innnanför muren närmast kungstornet anläggas förrådshuset (Q) och tyghuset (S), de första och viktigaste byggnader inom fästningen. För folkets brödbehov under långvariga

Digitized by Google

belägringar bygges kvarnen (J); för att undvika andlig nöd under enahanda förhållanden reses kyrkan (O), vilken flankeras av ett torn, men med annat ändamål än att bära ringklockor. Dessa förvaras i tornet (P) strax bredvid. Som den närbelägna staden icke kan själv försvara sig, införes i fästningen det dyrbaraste man äger: kvinnorna, vilka bo på den i muren byggda frustugan (T), och guldet, vilket i mynttornet (K) erhåller sitt pass, med vilket det kan göra rundresan ut i världen. På materialgården (D) företages nödiga arbeten. Från tornen (AA och L) hålles utkik och från X kastas stenar på de fientliga fartyg, som söka inträngа i hamnen.

Klostret utgöres av tre byggnadslängor, som omfatta den fyrkantiga plan, vars fjärde sida är kyrkan (se kap. 4).

Borgaren i köpstaden bor antingen i trähus eller i ett stenhus med trappgavel, varvid alltid gaveln ligger utåt gatan.

Vad angår byggnadssättet i Sveriges städer under medeltiden, äro underrättelserna därom ännu icke samlade så fullständigt som behövdes.

Stockholm var under 1400-talet övervägande bebyggt med stenhus, vilka dock voro så små, att till desamma vanligen följde smärre trähus för kök, skafferi eller försäljningsboden, gatuboden. Stenhusen stodo som vanligt med gaveln åt gatan; trähusen voro i vanliga kåkformen; korsverk brukades nog ej så nordligt, däremot synes en sammansättning av standel (stående) och blockverk (liggande timmer) hava varit bruklig. De många eldsvådorna gjorde dock att staden i början av 1500-talet fick flera trä-

Digitized by Google

hus, än den haft under medeltiden, varav den föreställningen uppkommit, att medeltidens Stockholm varit en stad av idel träkåkar. I Stockholms jordebok för 1443 nämnes en lägenhet sålunda: ett stenhus med vind, stugukammare, gatubod, kornhus, två källare och ett kök.

Kalmar stad visar redan typen för en småstad, det vill säga landsbygden indragen inom stadsmurar. Den är under 1400-talet övervägande bebyggd med trähus, vilka vartdera bestodo av ett rum och av vilka flera tillsammans utgjorde en gård. Husen voro stundom timrade av grov ek: 20×7 verktum. Ett arvskifte 1412 upptager dessa 6 byggnader: säterstuva, framstuva, farstuva, stekarhus, källare, gatubod. Säterstugan är vardags- eller boningsrummet, framstugan (fremden-stube) gästrummet, farstugan är sängkammare, stekarhuset köket o. s. v. Dessa stugor voro vanligen 26 à 28 fot långa samt 12 à 14 fot breda. Gatubodarne, ett slags ständiga marknadsstånd, växlade mellan 22 à 32 fots längd och 14 à 22 fots bredd. Källrarne voro murade med valv.

De stenhus, som byggdes, hade alla dessa stugor ovanpå varandra, och detta byggande i höjden hade den förnämsta fördelen däruti, att tomtytan icke behövdes så stor, vanligen omkring 20 fot i längd och 14 fot i bredd. De voro icke murade med tegel, utan av ölandssten eller granit, tuktad och putsad på insidan. Golven gjordes av otuktade, tumstjocka flisor av ölandssten. Taken täcktes likaledes med dylika flisor.

I Falkenberg funnos ännu i år (1881) lägenheter, som visade det gamla sättet att bygga trähus på längden. I en vinkel, omfattande två sidor av gården,

Digitized by Google

lågo sju lägenheter vägg i vägg, ingen högre än en våning, och av den mest olika användning, dock alla i en sträcka, nämligen: vedbod, portlider, stuga (av 18 fots br. och 20 fots l.), stuga (18×20 fot), kök med bakugn, lada och svinhus.

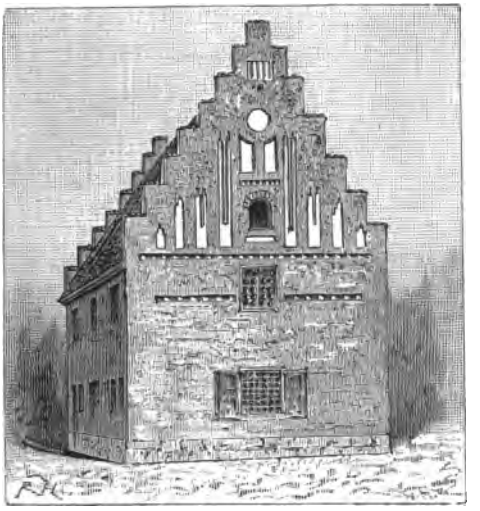

32. Stadshus av sten.

Exempel på stenhus i stad lämnar oss nuvarande apoteket i Visby. Det är byggt i fem våningar med trappgavel åt gatan; bottenvåningen är välvd med tre spetsbågsvalv, vilkas tvenne fristående pelare gå ned i grunden; källaren täckes endast av ett bjälklag, som bildar golv åt bottenvåningen. Varje våning består av tre rum, ett stort åt gatan och två mindre kamrar åt gårdsidan. Måtten äro jämförelsevis små; det stora rummet en trappa upp, som upptager hela gavelns bredd, är icke mer än 22 fot djupt och 22

Digitized by Google

fot brett samt 10 fot högt. Bottenvåningen är 12 fot hög. Husets djup är omkring 40 fot. Murarne äro 3 fot tjocka, av kalksten. Eldstäderna äro emot nordiskt medeltidsbruk anbragta i byggnadens mittelparti och icke i ytterväggarna, såsom bruket länge var.

Fasaden, som är 75 fot från grunden upp till nocken på gavelröstet, har tre fönster i bredd, så-

33. Ornäshuset.

som man nästan alltid skall finna på medeltids stenhus i stad; i andra våningen är mittelfönstret markerat med en spetsbåge (eljest brukar det ock vara igenlagt), i bottenvåningen är motsvarande plats upptagen av ingångsdörren till bottenvåningen.

I de sydsvenska städerna finnas flerstädes stenhus kvar från medeltiden.

Bonden bor i timrad sparrstuga med fönster på taket eller tätt under taklisten.

Bland lantmannabyggnader av trä anses ryggåsstugan, av liggande knuthuggna bjälkar, vara den gällande typen för det egentliga eller mellersta Sverige,

Digitized by Google

och vi kunna kalla den blockhuset; till södra Sverige hör korsverks- eller klenhuset, även kallat standelverk, med rest timmer och fyllningar av ris, sten eller lera.

34. Hus å landet.

Ännu på 1600-talet bodde den fattiga adeln i blockstugor, och jag har sett två sådana (på Hammersta i Södermanland och Bromsten i Uppland), vilka likna de bondstugor med brutna tak, vi än i dag äga.

Ornäshuset kan man på goda skäl anse vara en undantagsbyggnad: en herrebyggnad på landet, antingen införd från Tyskland med bergsmännen eller ock (troligare) från Norge, där trästilen verkligen en gång varit något. Vi böra komma ihåg, att svenska bonden, sådan han ännu lever, saknar begäret att pryda sin boning, även om han är rik; han söker

Digitized by Google

värme och skydd för vind, det är allt, och för honom skulle ornäshuset vara, såsom det är, ett kuriosum för världsutställningar; någon exponent är det icke.

Huset är timrat av furubjälkar, vilka icke äro avflögade (avbarkade), utom på västra väggen, där de äro glattade och sedan spånslagna. Det innehåller tvenne våningar; den nedre består av tre rum, den övre av fyra och omgives av en utskjutande veranda (svalgång) i norr och söder, till vilken en vindeltrappa utanför väggen leder upp. I norr ligger fatburen, som blivit historisk genom Gustav Vasas vistelse därstädes. Mitt under huset ligga tvenne välvda gråstenskällare på den av lera och sand bestående marken. Byggnaden är ungefär 80 fot i längd och 30 i bredd och är sålunda en rätt stor träbyggnad.

Sådana fatburar av trä med svalomgång, vilka finnas på Björkvik och Ekhult i Östergötland, hava det egendomliga med sig, att de endast förekomma omkring de stora herregodsen, och man kan finna dem i Dahlbergs Sveciaverk på egendomarne Nynäs, Åkerö och Ringstad, alltid såsom uthus. De svalgångar, som man sett på Gröna Lund och andra byggnader på Stockholms Djurgård, äro tillfälliga utbyggnader av nyare datum, ej ingående i byggnadens konstruktion, ty de kunna saklöst tagas bort; de äro intet annat än täckta verandor, gjorda att sitta på för att lufta sig.

Den mening om svenska uppländska bondhusets utveckling, som genom iakttagelser vunnits, är denna: fornnordiska skålan, ett enda rum, blir medeltidens stuga, bestående av ett rum med förstuga och skafferi innanför denna på ena flygeln, som senare tillökats med ett rum på andra sidan förstugan. Detta tror

Digitized by Google

jag bibehåller sig in på 1700-talet; då stiger lyxen, ett vågrätt inre bjälktak bildar golv till vinden, ifall icke ryggåssystemet behålles; modet att bryta taket kommer nu, och vindskammaren inpanelas under takåsen. Ett steg längre och skafferiet i förstugan blir kök. Stundom sammanbyggas dock fatbur och andra lägenheter i en länga, men detta är icke regel i Uppsverige.

Att emellertid utvecklingen icke går snörrätt kan visas med exempel från en ännu ganska ofördärvad och efter sin tid varande, därjämte obetydligt studerad trakt, Stockholms skärgård. På en av öarne utanför Dalarö byggdes, för mycket länge sedan, en stuga av en fiskare. Den bestod av ett rum utan panelat tak (ryggåsstuga); som den saknade förstuga byggdes en kvist utanför. När så fiskaren blev förmögnare, byggde han en större stuga bredvid, så att den kom att ligga öster om den gamla, vilken blev förvandlad till kök; det hela blev sålunda ryggåsstugan (skålan) sammanbunden med medeltidsstugan. Men då fiskaren blev rikare byggde han om taket, bröt detsamma och satte in en vindskammare. Och vi se här även ett bevis på svenska bondens ihärdiga benägenhet att bygga på längden, då han först sent börjar övergå till höjdbyggning. Strax ett stycke från stugan ligger »boden»; en åsstuga av ett rum, med hyllor och skåp för matvaror, och där ovanpå ett ränne. Hans badstu liknar precis värendska rökstugan med dess förhall. (Den götiska rökstuvan, det grekiska templet och en badstu; se Hyltén-Cavallius, Värend och virdarne, 2: 170.)

Men den, som om ett par hundra år skriver svenska bondhusets historia, den skall kanske finna

Digitized by Google

en ny typ för det tjugonde århundradet: schweizerhuset, villan eller sommarnöjet, åtminstone i Stockholmstrakten (eller i allmänhet omkring badorter), ty man har redan sett bönder, som låtit sätta sågade gavelrösten och verandor på sina gamla upputsade stugor, vilka de klätt med läkter.

Eldstaden börjar på 1300-talet övergå till skorsten eller spisel, som sitter i yttermuren eller muras upp utanför väggen. Om tyska fajanskakelugnar varit i bruk mot slutet av medeltiden, är oavgjort.

Glas i fönster brukas men är ännu dyrbart. Redan 1407 hade Kalmar glasmästare, vilka voro bofasta välburgne män; 1421 hade man glasmakare i Stockholm, och 1449 fanns glasmästare i Nådendal. Rutorna voro små, runda, infattade i bly, sådana som de begagnades i Stockholm ända till början av 1700-talet, då de små fyrkantiga togo vid, vilka räckt ända in på våra dagar.

Husen täcktes med torv, spån, tegel, bly eller koppar.

Husens portar voro ofta försedda med smidda järnbeslag av konstnärligt utfört arbete och med portklapp, vars gamla form än i dag kvarlever här och där.

*

Bohag.

Medeltidens möbler skola utmärka sig för sin fasthet och styrka, emedan man i stället för infällning och limning begagnade tappar; faner och pålimmade ornament brukades icke, utan man skulpterade i trävirket.

Bordet i sin enklaste form består av tvenne

Digitized by Google

korsbockar, som bära skivan. Korsen utbytas på 1400-talet av gavlar, vilka sammanhållas med en slå och tappar, och ofta äro utskurna i stilfulla former med götiska motiv.

Bänken, som ännu stundom är väggfast och hos rikt folk prydes med utskärningar i den gällande spets- eller rundbågsstilen, inrättas stundom också till slag- eller fallbänk. I mindre skala blir han

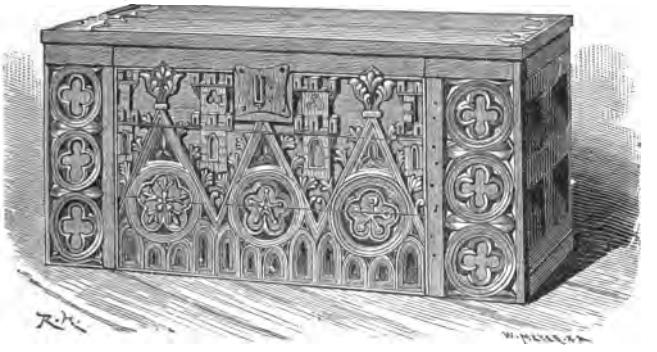

35. Kista.

flyttbar och frambringar en avkomling, som ännu lever i pallen.

Stolen är ursprungligen en romersk sella eller tron och begagnas av högre furstliga och andliga. Den göres stundom av pinnverk med stöd för armarne och lik en utbruten högbänk. Hos borgare och mindre förmögne tjänstgör pallen, belagd med kudde, såsom stol; bonden har kanske den urhålkade kubben. Även kistan begagnas till samma ändamål. Stolar synas emellertid hava varit mera i bruk än forskare hava velat antaga. Kalmar hade stolmakare under hela 1400-talet, och stolar upptagas i ett inventarium av 1410 i Kalmar. I Uppsala finnas stolmakare 1453.

Digitized by Google

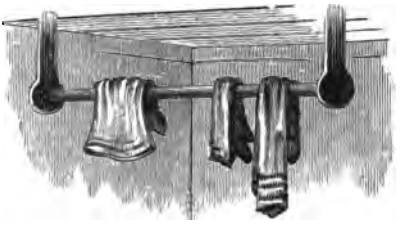

36. Hängstång (Medeltiden).

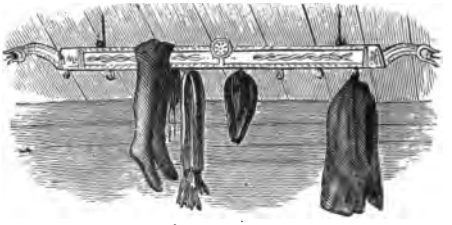

37. Hängstång (Dalarne 1600-talet).

38. Ormen i kryddboden (1840-talet).

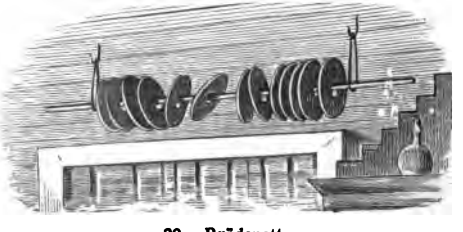

39. Brödspett.

Digitized by Google

Kistan begagnas som byrå och klädskåp samt stundom som bänk eller stol. Den prydes ofta med vackra smidesbeslag och sniderier.

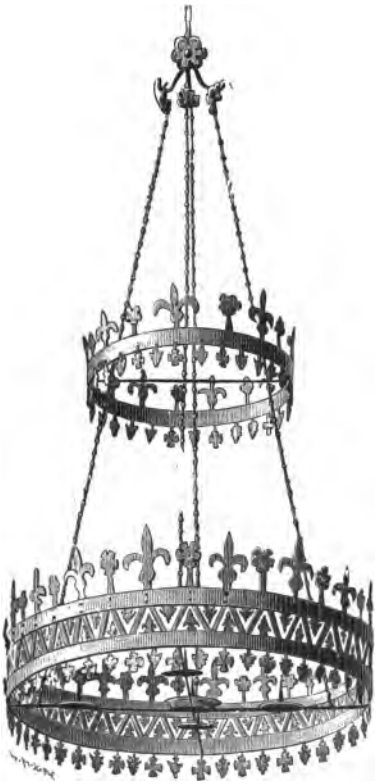

40. Ljuskrona.

Skåpet är väggfast och begagnar stundom byggnadskonstens former med gavelröste och korsblomma såsom avslutning.

Hängstången är en egendomlig möbel, som

Digitized by Google

ännu kvarlever i Dalarne, snidad i ormform; hos allmogen eljest finnes den som brödspett och som vagel i hönshuset; i städerna fanns den i Sverige för 20 år sedan i kryddbodarne såsom ormen i taket, på vilken lättare saker hängdes. Förekommer mycket

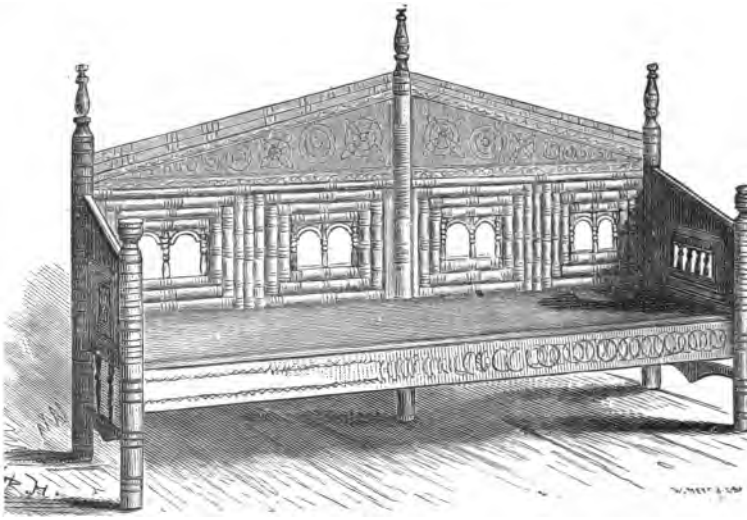

41. Soffa.

tidigt i Englands medeltid och synes hava uppstått under trångbodda tider.

Sängen är av starkt virke och smyckas stundom med sniderier; äger oftast tak, åtminstone över den sovandes huvud, men icke alltid sparlakan såsom i nästa sekel. Bonden behåller sin gamla säng med tak och väggar, i vilken han kan stänga in sig, eller ligger han i slagbänk.

Skänken är ett litet skåp, upplyftat på fyra fötter, vilka vid golvet sammanhållas av en hylla.

Digitized by Google

En egen grupp av möbler äro de pinnmöbler, som ännu finnas kvar och fortleva i nya upplagor. De återfinnas i Belgiens och Englands medeltid samt förekomma i svenska medeltidsmålningar. Ornamentiken, rundbågen erinrar om norska stavkyrkans. (Fig. 40—42.)

42. Stol.

Ljusen sättas i stakar av järn och mässing med en klämma eller pigg; ljuskronor göras av trä, horn (älg, hjort, ren), järn eller mässing. Lampor äro mindre allmänna.

Väggarne behängas med lärfter, målade eller vävda med figurer, eller mattor i vackra mönster. Taket, i vilket bjälkarne ligga bara, täckes även av vävnader vid högtidliga tillfällen.

Sängkläderna äro räckebolster, huvuddyna, lakan av läder eller lärft; täcken och fällar: ryor,

Digitized by Google

vepor av ylle. Nattlinne begagnas ej; man sover naken men med nattmössa. Handfat av järn och mässing med kanna brukas.

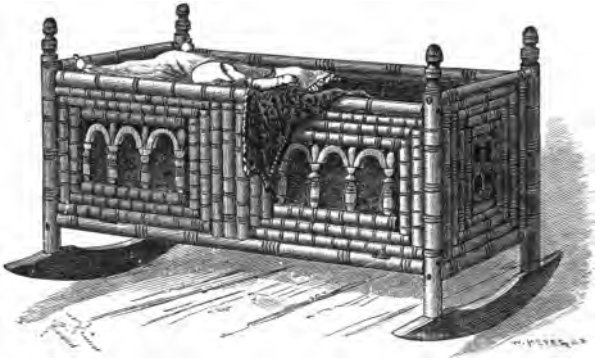

43. Vagga.

Digitized by Google

KAP. 12.

Klädedräkt. Smycken. Lyx.

Det är icke mer än två egentligen utpräglade mod man kan urskilja på medeltidens dräkter, huru skiftande dessa än äro, nämligen trettonhundratalets och fjortonhundratalets. Båda gälla manfolksdräkten: det förra består i avläggandet av den gamla nationella långrocken (kjolen eller blusen) och införandet av den tyska kortjackan med bältets nerflyttande från veka livet ner på låren; det senare består i byxornas svällande kring lår och länd, jackans pösande kring axlar och armbågar och klädets utskärning i tungor på dessa partier. Detta senare mod, som mycket överklagades, hade dock ursprungligen en förnuftig grund, ty de tätt åtsittande kläderna sprungo som oftast av vid våldsamma rörelser och skulle nu göras ledigare genom dessa uthuggningar.

Dessa äro alltså de mest utmärkande ändringar, som medeltidsdräkten antager. Vi skola nu för bättre redas skull betrakta de olika könens och klassernas dräkter var för sig.

Manfolksdräkten. Andliga ståndet. Gemensam för alla var mässkjortan av linne, vilken fästades om livet med en gördel. Över skjortan om halsen låg stolan, ett långt band, vilket framtill hängde ned till knäna. Denna motsvarade nutidens prästkragar och var det plagg, som särskilt utmärkte

Digitized by Google

44. Mans-klädedräkter.

Digitized by Google

prästståndet och aldrig fick saknas vid förrättningar. Ovanpå detta lades mässhaken. Denna bestod i äldsta tider av en mantel utan ärmar, med ett hål genom vilket huvudet träddes, och ur denna mantel har sedermera vår mässhake utvecklat sig. Vid högtider bars över nämnda dräkt kåpan, en mantel försedd baktill med nedhängande krage, handklädet, vilket småningom förminskades till ett band.

45. Franciskaner-munk.

46. Dominikaner-munk.

Djäknarne, det lägre prästerskapet, begagnade i stället för mässhake dalmatika, en rock med ärmar, vilken slutade vid knäna.

Biskoparne utmärkte sig genom mitran, en kluven mössa av känt snitt med tvenne baktill nedhängande band. Vidare buro de korset, handskarne och ringen, samt staven eller kräklan, vilken ursprungligen hade herdestavens form, därmed angivande biskopens herdaämbete över Kristi (den gode herdens) hjord (församling).

Ärkebiskopen skilde sig från biskoparne

Digitized by Google

genom pallium, ett band av vitt ylle, som hängde ner över axlarne.

Mässhaken och dalmatikan voro oftast av siden; kåpan var av guldtyg eller sammet. Kyrkokläderna hade olika färger efter de olika högtiderna. Under adventen brukades violett, under julen vitt, sedan och intill fastan grönt, under fastan violett; lång-

47. Cistercienser-munk och -nunna.

48. Benediktiner-munk och -nunna

fredagens färg var liksom än i dag svart, pingstens rött; den övriga delen av året brukades grönt.

Munkar och nunnor hade olika dräkter för varje orden, såsom synes av avbildningarne 45—50.

Det lärda ståndet, som alltid gick ihop med det andliga, utmärkte sig genom den långa med ärmar försedda dalmatikan, som kallas talar; på huvudet buro de en filtmössa, stundom, och efter 1441 endast graduerade magistrar, en fyrkantig hatt.

Studenter hade kappan, vilken knöts ihop med ett band över bröstet, och vilket plagg långt in på våra tider bibehållit sig, sedan det även sjunkit ner till gymnasisterna.

Digitized by Google

Herreklassen. Vardagsdräkt var innerst skjortan av lärft; den drog vanligen fem alnar. Manschetter brukades en tid, ävensom halslinningar krusade, dock mest av sprättar. Hosorna voro byxor och strumpor i ett stycke; de syddes över läst. Stickade silkesstrumpor uppkommo först på femtonhundratalets senare del och de vävda långt senare. Emel-

49. Vadstena-nunna.

50. Clara-nunna.

lertid förekomma byxorna vid fjortonhundratalets utgång i ett stycke, tätt åtsittande som trikåer och med byxlucka fram, såsom ännu allmogen somligstädes har på sina skinnbrackor. De uppehöllos av remmar.

Skorna, som vid mitten av medeltiden voro spetsiga, s. k. snabelskor, blevo på trettonhundratalet överdrivet långa. Vid fjortonhundratalets slut gå spetsarne bort, och nu bli skorna trubbiga, platta i tårna som mulen på ett nöt, och kallas mulskor; stundom utskäras de såsom kläderna. Men samtidigt med dessa låga skor gå stövlar med skaft uppåt vaden, och halvstövlar icke högre än våra resårskor samt uppskurna i sidorna.

Digitized by Google

51. Manshuvudbonader.

Livstycket (= västen) saknade ärmar och träddes över huvudet; tröjan (= rocken), närmast under rocken, smög sig efter kroppen.

Rocken eller kjortelen (= överrocken), först lång, sedan kort såsom tysk jacka, slutligen uthuggen och uppgående i den uthackade eller s. k. spanska dräkten, vilken härskar som mod under hela femtonhundratalet.

Kappan hängdes över axlarne utanpå dräkten;

Digitized by Google

ursprungligen lång, blev den sedan kortare och fodrades med skinn, tills den slutligen i spanska dräkten kryper upp mellan axlarne. Samtidigt med den korta kappan gick dock den långa bredvid såsom fält-, regn- eller reskappa.

Huvudbonaden: karpus, luva eller mössa, hatt. Karpus var halsduk och mössa i ett stycke och liknade vår tids baschlick; karpus eller kapuschong brukades i fult väder av jägare, fiskare och sådane, som måste vara ute i ur och skur. Den förekommer ofta på narrarne, då försedd med öron, stundom med en lång svans bak. Uppgives hava först tillkommit under den starka kölden 1306. Luvan eller mössan var oftast rund och av skinn. Hatten är i bruk hela medeltiden i många former och av många ämnen.

Handskar och vantar av skinn brukades mot kölden.

Rustningen eller stridsdräkten utgjordes under hela äldre medeltiden av en fullständig dräkt av järnmaskor, över vilken träddes en ärmlös rock av silke eller ylle, närmast liknande ett fruntimmers linne. Omkring livet sammanhölls denna av ett starkt bälte av läder. Huvudet betäcktes av en stålhuva, vilken småningom utvecklades till hjälm med rörligt visir, vilket senare ursprungligen varit en plåt, som skyddade näsa och mun. Handskar av stål följde med. Mot medeltidens slut utbyttes järnmaskorna av järn- eller stålplåtar; benen och armarne skyddades av skenor, som med remmar och söljor spändes fast.

Borgarens och bondens dräkter voro, såsom i inledningen till detta arbete visats, ett eller ett par åldrar efter de förnämes; så att vid medeltidens början dessa ännu gingo i hednadräkten och vid

Digitized by Google

medeltidens slut i den äldre medeltidens dräkter. Ett undantag gjorde dock det förnämare borgerskapet, särdeles borgmästare och rådmän, vilka snart anlade långa tyska talarer som högtidskläder och gärna begagnade mössor med pälsbräm.

*

Kvinnodräkten är i allmänhet svårare att följa i dess utvecklingsstadier; men man kan dock skilja mellan den tidigare medeltiden, den senare och slutet av medeltiden.

Den äldsta medeltidsdräkten (intill 1300) för kvinnor kan angivas såsom havande varit en slät höghalsad klänning, med liv och kjol i ett stycke, sammanhållen om livet med ett bälte. Huvudbonaden var ett tygstycke lagt som huckle och sedan virat om halsen. Den yngre dräkten bestod av en något i fyrkant urringad klänning, uppfästad i sidan med underklänning; den yngsta i slutet av 1400-talet, med puffar över axlar och armbågar uthackade som den manliga dräkten, var hög i halsen och försedd med halsfräs. Vid denna tid synes livet hava antagit korsettform och snöres framtill över bröstet halvöppet, så att linnet synes igenom. Förnäma damer buro en tid ett slags talar, med utskurna långt nerhängande ärmar slutande i snibbar samt bebrämade med pälsverk. Överplagget var kappa, i kåpform, snäv och rynkad, stundom försedd med en halvkrage, som slutade på halva ryggen. Änkor skilde sig i dräkten genom vitt dok, vit eller grå kjortel och svart kåpa.

Huvudbonaden bestod, utom av hucklet, av en mössa, liknande våra bondkvinnors bindmössa och morakullornas huvudbonader. Senare steg huvud-

Digitized by Google

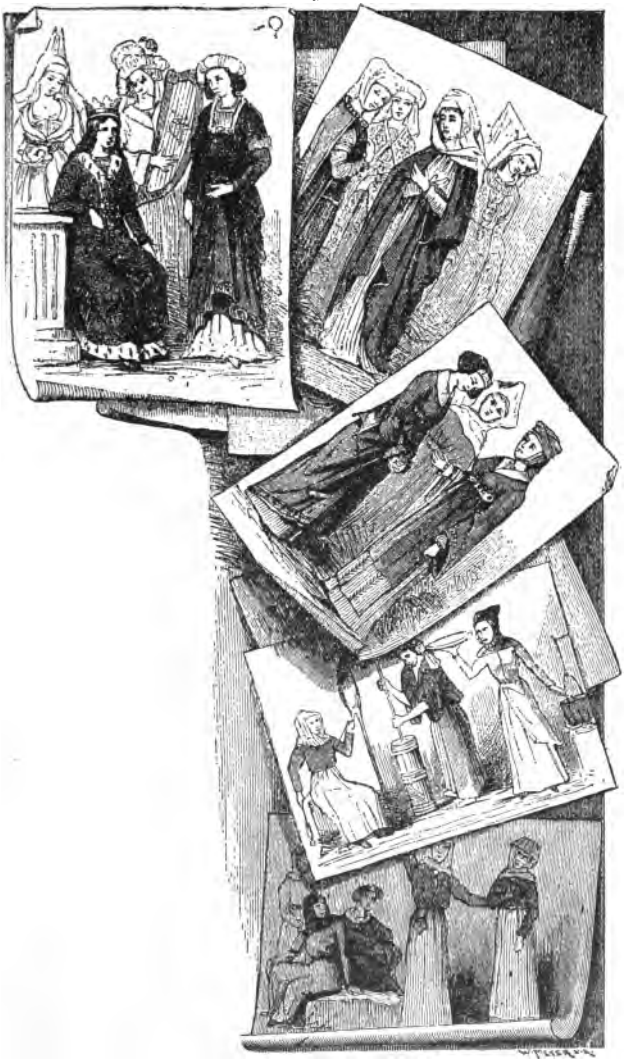

52. Kvinnodräkter.

Digitized by Google

bonaden i en överdriven höjd och blev mycket spetsig samt försedd med från spetsen nedhängande slöja. Bondkvinnorna höllo sig till huckle, liknande senare tiders kråka; ogifta gingo mest med obetäckt huvud.

Tyger, pälsverk, smycken, lyx. De tygsorter, som brukades under medeltiden, voro baldakin (silke), med invävt guld, blyant (plys) och sindal

53. Spänne eller sölja av silver.

(taft). Kläden togos från England, Brabant och Nederländerna m. fl. ställen. Sammet eller flöjel kom först mot slutet av medeltiden och räknades som stor lyx. Folket klädde sig i vadmal och skinn. I konung Magni privilegier för Stora Kopparberget 1347 omtalas bl. a. följande tyger: yperskt, kortriskt, pöpirskt, thorniskt, markiskt. Färgerna voro i allmänhet hela: grönt, blått, rött, gult. Av pälsverk voro sobel, mård och blåräv de dyraste, därnäst gråverk, d. v. s. ekorrskinn. Utter och björn, varg och räv tillhörde folket och brukades till mössor och tröjor.

Digitized by Google

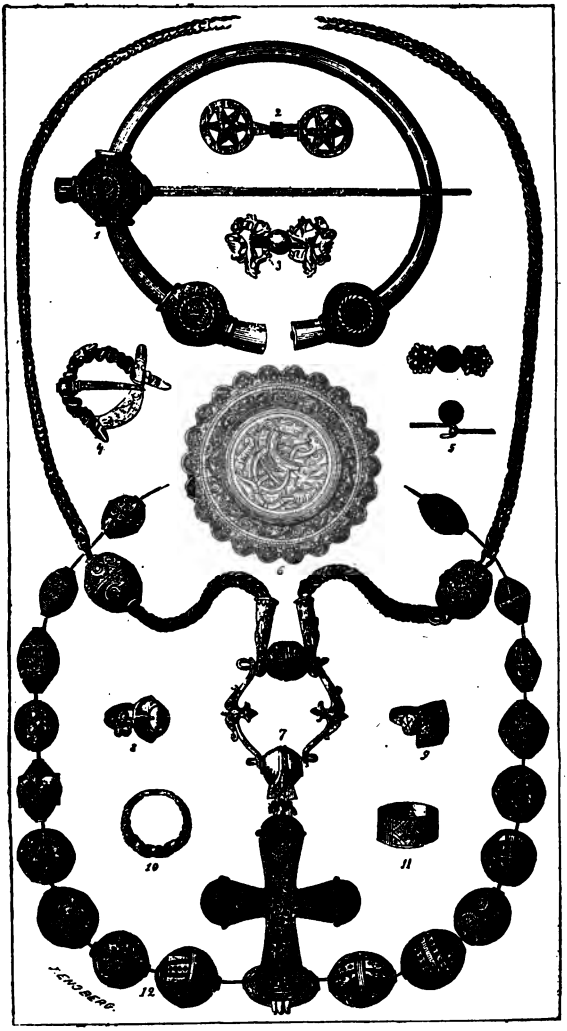

54. Medeltids-smycken:

Söljor (1, 4), Häktor (2, 3, 5), Spänne (6), Relikkors med kedja (7), Ringar (8—11), Pärlor (12). N:o 9 guld, de andra silver eller förgylt silver.

Digitized by Google

Smycken brukades av alla klasser och utgjorde en del av det rörliga kapitalet, som då ej kunde placeras på ränta. De bestodo mest i spännen eller broscher, att fasthålla klänningen eller kappan över bröstet, söljor i bältet; hyskor och hakar, häktor, knappar, ströningar eller små plåtar, som syddes fast på kläderna, passement eller guld- och silvergaloner;

55. Bälte med hängsmycken av silver.

armringar, fingerringar, örhängen, små kronor, som buros på huvudet av de förnäma, vid högtidliga tillfällen, kedjor och halsband av silver och guld, pärlor, bärnsten eller glas. De dyrbara stenar, som brukades i detta tidevarv, voro saphir, calcedon, bufonit, eller paddsten, krysolit, turkos m. fl.

Lyxförordningar. Klagomål över modegalenskapen hava förekommit i alla tider. År 1329 klagades att man gick med korta och snäva kläder, stora hattar, spetsiga ärmar liksom horn och fransar.

På mötet i Söderköping 1441 förbjödos de andliga att bruka fyrkantiga hattar. I Carl Knutsons stadga 1450 utsattes priser på kläden: en aln amsterdamskt en mark, en aln engelskt sex öre, en aln

Digitized by Google

busniskt fem öre, en aln mimiskt tre öre, en aln lybskt två öre, en aln vadmal ett halvt öre; för en mans- och kvinnokjortel med trettio knappar utgick i skräddarlön ett öre.

År 1489 klagar Sten Sture och riksens råd över den tilltagande högfärden och det stigande överflödet i kläder, särdeles de uthackade: Gudi till stor vanheder och riket till fördärv.

56. Smycke av silver.

57. Armband av guld.

58. Häkta av silver.

För övrigt innehålla lagar och stadgar bestämmelser om brudgåvor och bröllops firande. En förordning av 1345 bestämmer, att en adelsman ej fick giva sin fästmö utom morgongåvan mer än en gångare, sadel, betsel, armkappa och hätta, men icke några dyrbara smycken, och brudparet fick icke utdela mer än sexton bröllopsklänningar, åtta på brudgummens och åtta på brudens sida; alla de, som inom tredje led voro i skyldskap och svågerlag med brudgummen eller bruden, borde bjudas till bröllop; de övriga gästernas antal av mankönet fick

Digitized by Google

ej gå över 83 personer, nämligen biskop, 4 domherrar, 8 riddare, 40 väpnare, 10 präster och 20 bönder.

Enligt Gottlandslagens stadganden äro guld- och silkesband samt andra slingade band förbjudna; förgyllt käril och gammalt bälte är lovgivet att bruka, sådant som det är och ingen tillökning därpå; två marker guld skall hemgift vara och icke mera; lärft med blått är avlagt, och dyrbart kläde må icke följa hemgift. Skarlakan är förbjudet; silverband och prydnader på kjortel äro förbjudna; borgen mellan grannar är förbjuden, och ingen får köpa för mer än han strax kan betala.

Digitized by Google

KAP. 13.

Mat och dryck.

Mat. Brödet var väl den fattiges förnämsta föda, innan potatisen kommit från Amerika. Det hålles i stor vördnad, och en bakning på landet avlöper än i dag såsom en viktig tilldragelse, vid vilken man icke får försumma att giva grannarne smakbulla. När barnen tappat bröd på golvet och taga upp det, skola de kyssa detsamma och säga: »Gud välsigne Guds gåvor».

Sovlet bestod av fisk, fläsk och kött, rökt, torkat, saltat eller färskt. Smör och ost frambragtes rikligt; särdeles berömda voro Västergötlands ostar för sin storlek. Ärter med själspäck ansågs icke dåligt för bönder.

Om bruket av ärter eller kål och fläsk på torsdagen, vilket även råder över större delen av Tyskland och Schweiz, har en nyare forskare uttalat den gissning, att det skulle stå i något sammanhang med en Tors-kult. Svinet var, som bekant, helgat åt Frey, varav minnet ännu kvarlever i julgalten, och synes härav icke någon anledning vara att sätta fläsket i sammanhang med Tor. Månne icke den starka fläskmaten på torsdagen har sitt ursprung ur den enklare anledningen, att fredagen var fastedag, och att man därför ville bereda sig till densamma på lämpligaste sätt?

De förnäma hade rätt stor omväxling i rätterna

Digitized by Google

och förstodo sig på både soppor och efterrätter. De hade vinsoppa, risvälling, hirsgröt, äppelmos, klenät, gorån, struvor, buljong, hirsvälling, geléer. Russin och mandel är en medeltidsrätt, likaså frukt och gammal ost. Påfåglar uppföddes på herregårdarne; de stektes och serverades hela på bordet med utslagen stjärt samt voro en mycket eftersökt bordsprydnad långt fram i tiderna.

För att avsluta medeltidens kokhistoria meddela vi några matsedlar från biskopens i Linköping hov, fullständigande vad vi förut anfört i kapitlet Biskop, präst och klockare.

Rätter på julafton. Färsk spikelax. Stekt sill och ål med senap. Stockfisk med russin och mandel. Skånsk sill och små sill, kokad. Färsk fisk med spad. Långor med olja eller bergenfisk. Saltvattenfisk. Finska gäddor eller annan torrfisk. Stekt fisk. Bottenlax. Äpplen och nötter.

Juldagen, middag. Förstek. Oxhare. Skinka. Pastejer eller (och) buljong. Små stek (biffstekar eller kotletter). Äggost eller smörmos. En bakad rätt klenäte. Äpplen, päron och gammal ost.

Juldagen, afton. Oxkött. Villebråd med sås. Nystekt unghöns eller kramsfågel. Galantin på tungor med russin och mandel. Färsk fisk. Rådjursstek. Klenät och gammal ost.

Fjärdedag jul, middag. Stekt och kokt sill. Stockfisk i mjölk. Bergens fisk. Färsk fisk. En bakad rätt pastejer. Torsk med brödskivor i flott, eller rimsaltad fisk. Stekt fisk. Salt laxöring. Nötter och ost.

Samma dag, afton. Gröt. Rökt sill, färsk eller nysaltad, eller siklöjor. Rockor och flundror.

Digitized by Google

Färsk fisk med salt spad. Kokta magar (?). Bakad små fisk. Kall lax. Ost och frukt.

Påskdagen. Förstek. Vinsoppa. Oxstek. Ägg. Oxhare. Färsk fisk. En bakad rätt. Små stek. Ost och frukt.

Övriga nämnda rätter voro: skinka, bringa, rökt får, rökta köttkorvar, stekt hare, hjärpar, gås, tjäder, orre, svinstek och duvor; torkad gädda, gös eller braxen; rovor, spettfisk med lök, kål.

Fasterätter voro bröd, stekt i olja och honung, samt grönsaker, fisk, gelé, kakor, stämplade i åtskilliga figurer, frukter.

Medeltiden kände de flesta av våra kryddor, naturligtvis dem undantagna, som förbindelsen med Kina och Amerika införde i Europa: saffran, kummin, ingefära, paradiskorn, kanel, peppar, anis, galanga, socker, muskotblomma, nejlikor.

Grönsaker infördes från Tyskland. Rotsaker och kål voro inhemska.

Konfekter voro kända och bereddes av kobeber, koriander, anis, kardemumma och kanel; infördes från Danzig och Thorn. Russin, mandel och fikon togos in från Nederländerna.

Av inhemska frukter voro äpplen och körsbär de tidigaste; äpplen anses hava funnits vilda i landet och förekomma tidigt i trädgårdarne, särdeles omkring klostren.

Tysk frukt, torkad eller färsk, infördes i stor myckenhet; en inhemsk frukt utfördes, och det var hasselnötter.

Om klosterfolkets mathållning se kap. 4.

Om hantverksskråens frukostar se kap. 5.

Digitized by Google

Dryck: Ölet bryggdes hemma av malt och humle; tidigare av pors och skvattram, vilka vilda växter voro skyddade av lagen.

Öl infördes i stor myckenhet; det togs först och mest från Bremen, tills Hamburg år 1373 lärde konsten att brygga och därefter tog loven av Bremen. Hamburgerölet bryggdes av vete, Danzigerölet av råg och korn. En läst Hamburgeröl kostade år 1438 14 preussiska mark eller 112 kronor nu gällande mynt. Dessutom inköptes Eimbecker, Rostocker och Lybskt öl, till vilka sorter begagnades bömisk humle; vidare Magdeburger och Pernauer öl. Enligt stadslagen kostade ett stop gottländskt öl 2 penningar, tramneöl 3, passevalk 4.

Braunschweigermumma, ett finare och starkare öl, uppfanns av en borgare, Mumme, i Braunschweig 1492.

Mjödet började vika för ölet och vinet.

Vin infördes även, i stor myckenhet av hanseaterna. De vanligaste slagen voro rött och vitt franskt, samt rhenskt och spanskt. Det franska fördes från La Rochelle, Poitou och Nantes. Bordeauxvin kallades klaret. På 1300-talet kostade ett fat rhenskt 8 mark, ett fat rochelle 12 mark och ett fat vitt 4 mark.

Spanska viner begagnades också; de fördes ända upp till Norrland.

Att tro det berusning först uppkommit med brännvinets uppfinnande är otvivelaktigt ett misstag, ty våra förfäders porsblandade öl ägde i hög grad förmågan att rusa, och man kan gärna lämna åt sitt värde deras mening, som hålla före, att flugsvampen var begagnad till att framkalla det tillstånd av ursinne, i vilket bärsärkarne skola hava befunnit sig. Fram-

Digitized by Google

ställningen av sprit var länge känd på de kemiska laboratorierna, och råmaterialet var vin; man tror att italienarne överförde konsten från araberna, vilka voro stora kemister. Under medeltiden ägde utspädd sprit, eller brännvin, användning i medicinen, emot pesten och andra smittosamma sjukdomar, vilka t. ex. under 1400-talet voro lika gängse som koppor och mässling i senaste tider. Men det är icke såsom sådant vi första gången råka på brännvinet i dess svenska historia, utan i helt främmande ändamål eller i kruttillverkningen. Stockholms stad hade på 1460-talet en pulvermakare, vid namn Mäster Berend, och uti stadens räkenskapsbok för 1469 och 1470 anträffar Johan Murberg (som skrivit brännvinets äldsta historia i Sverige) en utgift på fyra örtugar, som denne Mäster Berend fått för brändvyn till krut. Detta visar, att brännvin fanns till salu i Stockholm vid denna tidpunkt, och att det tillverkades därstädes, är troligt, emedan redan år 1494 man kan påvisa tre personer, som idkade brännvinsbränning. I februari detta år uppkallades nämligen Tydeke Pulvermakare, Hans Pansarmakare och en hustru Anna Ketken, vilka blevo på riksföreståndarens befallning allvarligen förbjudne att bränna eller sälja något brännvin i staden. De skulle väl äga frihet att bränna hela tunnor till krut, men annars skulle de icke bränna och sälja, vid 12 markers vite.

Detta är det första kända brännvinsförbud i Sverige, vilket utvisar att drycken redan blivit begärlig och i sina verkningar måtte ha visat sig mindre hälsosam. Att den redan nu tagit fart och givit anledning till missbruk, bekräftas av ett fyra år därefter utfärdat uteslutande privilegium för Cort Flaskedra-

Digitized by Google

ger. Denne hade under sista kriget råkat få en fordran på staden, för arbete som han gjort; denna kvittas nu, mot det att han ensam fick frihet att hålla och skänka bränt vin, dock med villkor att han skulle förse stadens krutkvarn. Kämnärerne fingo tillika befallning att noga tillse, det ingen i staden, utom denne Cort, måtte skänka eller bränna vin; och tillika förbjöds en var av dem, som härtills det brukat och uppehållit, att vidare sälja eller skänka brännvin, vid vardera 3 markers vite. Men nu tyckes också brännvinsbegagnandet vara rotfästat hos svenska folket, ty stadsböckerna komma snart med processer mot dem, som brände och sålde, tills de alldeles tystna av, vilket torde antyda styrelsens vanmakt gent emot brännvinsfloden. Och det är först i nästa tidevarv man återigen får ljus över brännvinshistorien, då den store rikshushållaren Gustav I, efter ett missväxtår, fann sig föranlåten att varna för överflöd i starka drycker och förbjuda allt brännvinsbrännande.

Likör antages hava kommit in från Tyskland; åtminstone misstänkes en sort kallad eau de Danzig. Men likörerna voro under de senare århundradena lemonader och icke spritdrycker.

Körsedrank var måhända ett slags likör eller körsbärsbrännvin (Kirs).

Om lyxen i mat och dryck se även under rubriken Bröllop och begravning.

*

I köket kokas i grytor av ler eller järn och stekes på spett.

De fattiga äta på trä, de förmögnare på tenn och de rika på silver.

Digitized by Google

Kniv är känd, gaffeln är sällsynt och brukas mest som förskäraregaffel. Silverskeden är rund i bladet och har smalt skaft; trä- eller hornskeden är liknande.

Korgar med grepe och träkärl, bunkar, baljor, kar, tunnor och såar äro kända.

Dryckeskärlen äro av horn eller trä: stånkor, kosor, bägare och pipkannor. Bägare av silver förekomma. Glas brukas sparsamt, emedan de lätt gå sönder; hämtas dock i början av 1500-talet från Tyskland och äro gröna. Om venetianska glas kommit till norden under medeltiden är ej avgjort. Dessa voro mest kalkformiga, liknande senare tiders pokaler, av vitt eller ljusblått, mycket tunt gods. Bergkristall, infattad i guld eller silver med ädla stenar, begagnas av furstliga personer och skattas högt.

59. Sked.

Om medeltidens kokkonst, sådan den övades i norden, äga vi få underrättelser, och av dem vi äga giva vi här nedan några prov från 1200-talet.

Mandelpastej. Man gör en tjock mjölk av mandelkärnor, och gör en gryta av deg. I den slår man mjölk och täcker över med samma deg. Man saltar på och bakar i en het ugn.

Sylta. Man tager kryddnejlikor, muskot, kardemumma, peppar, ingefära, lika mycket av varje och

Digitized by Google

därtill kanel, så mycket som de andra kryddorna tillsammans; dessa stötas ihop med två stekta bröd och stark ättika och slås i ett träkärl. I detta kan man sedan inlägga vad köttslag man vill, till sylta.

Ett annat lag till sylta är senap och honung med ättika. Olja och ättika begagnas att lägga in fisk uti.

Ål och nejonöga syltas i peppar och lök, med ättika och salt.

Gås, fläsk och nötkött syltas i lök, med russin och salt.

Vitmos. Sötmjölk, vetebröd, ägg och saffran kokas till en tjock deg. Sedan slås den upp och tillsättes med smör och beströs med kanel.

Stekt höns. Skär ett ungt höns itu och insvep det i ett salvieblad. Sätt i fläsk och salt och hölj i deg, samt låt steka i en ugn.

Klimpar och höns. Koka ett gammalt höns helt; tag ett annat höns rått och skär det sönder smått och sätt därtill fläsk, skuret som ärter, och malen kummin, saffran, vin och svinister, med salt och en äggula.

Digitized by Google

KAP. 14.

Nöjen, fester och högtidligheter.

Om de adliga nöjena jakt, tornej, dust och bohord hava vi ordat i kap. 3. Den större jakten blev småningom en adelns förmånsrätt, vilken nu är avskaffad, men vars minne lever i den jägaren, som står bak på vissa excellensers vagnar. Eljest roade man sig med schack- och brädspel, tärning och kort.

Schack var bekant under den äldsta medeltiden; spelet antages vara uppfunnet i Österlandet; pjäserna voro i det närmaste desamma som nu. Schackspel av elfenben förekomma ofta i våra medeltidstestamenten både efter andlige och världslige.

Brädspelet i dess nuvarande form synes vara av hög ålder, dock icke från hednatiden, ty tavla kallades allt, som speltes på bord eller skiva. Termerna voro på 1400-talet äss, dus, troja, quatuor, cink och sex.

Tärning och kort räknades till dobbel, om vilket lagarne ägde bestämmelser. Vad gårdsrätten stadgade hava vi sett på annat ställe. Knape eller skytt böte med sju nätters häktelse, om han dobblar efter det kungen sagt god natt, småsven hudstrykes, mindre man ligge i stocken eller kistan i sju nätter; dobbel på borgen är ogill. I Gottlandslagen förbjudes dobbel helt och hållet vid 3 öres böter.

Kort synas hava blivit uppfunna samtidigt på flera ställen och äro urgamla i Orienten. De i

Digitized by Google

Sverige ännu brukliga tros hava blivit framställda i Frankrike av en Jacquemin Gringonneur för att nöta bort tiden för den svagsinte Carl VI (1380—1422), åtminstone tillverkade samme mannen kort åt denna konung. De fyra färgerna äro fyra kvadriljer, med sina fyra vapenmärken: rutan, hjärtat, lansen (spader) och trebladet (klöver). Ässet, av romerska as, betyder pengar och går därför över både kungen och andra matadorer, visande uppfinnarens kännedom om de mänskliga förhållandena. Klöver dam heter Argine (anagram av Regina); eljest figurera konung David såsom spader kung, Helena (Judit) såsom hjärter dam, Charles (Carl VI) såsom hjärter kung.

Att kort brukades i Sverige på 1400-talet, det veta vi, men att de gjordes här är icke troligt; de infördes nog från Tyskland som mycket annat. De tyska korten voro olika de franska. Korten målades med schablon och trycktes sedan med trästampar, vilket blev träsnittets begynnelse.

Kortspel hade år 1450 trängt så djupt ner bland folket, att det begagnades ute vid de stora fisklägena och där blev förbjudet i hamnskråret.

De spel av ännu brukliga slag, som kunna ha förekommit i Sverige under medeltiden, äro lansquenet (landsknekt), piquet och mariage, emedan dessa voro brukliga i Frankrike, vars moder i klädedräkten just då vunno insteg i vårt land.

Huru ordens- och klubbväsendet bland de borgerliga klasserna var högt utvecklat under medeltiden hava vi ovan antytt. För att fullständiga skildringen meddela vi här i sin helhet statuterna för den orden, som i medlet av 1400-talet blomstrade i Uppsala under namnet:

Digitized by Google

Riddar Sancte Örians (Görans) Gille.

Jesu Kristi frid och miskund vare med alla bröder och systrar, som detta brödraskap på Riddar Sancte Örians gille vilja hålla och styrka och gömma med sämja och kärlek var till annan inbördes, Gudi till lov och heder.

1.

Först då åldermannen skall väljas, då skall han väljas i alla brödernas närvaro, och vilken som tillsatt är och vald bliver och säger nej, give gillet 1 tunna öl och ½ pund vax, och skall han ändock sitta bisittare eller ålderman nästa året.

2.

Då någon vill bliva gillebroder, då skall åldermannen tillfråga alla bröder om han är skäligen och hövisk och oberyktad för någon odygd, och den som skall bliva gillebroder skall säga så:

3.

Jag lovar det på god tro och sanning att jag skall hålla och fullkomna allt det skrån utvisar och befordra och främja alla mina gillebröder efter min makt, så hjälpe mig Gud och riddar Sancte Örian.

4.

Var och en, som inför gillebroder, skall svara för hans inträde, gärd och skott (tillskott) i den drycken.

5.

Var som begiver sig på detta gille han skall för sitt inträde giva 3 öre penningar och 4 penningar åt skråprästen och 2 penningar åt gillesvennen, och det betalas in nästa drickning, om han ej förmår det strax utgiva. Vilken som det försummar böte ½ mark penningar och göre sedan full ingång och gärd då han skall.

6.

Då gillet är inringt, då nämne åldermannen 4 bröder i källaren till att smaka ölet, och det som de gilla skall

Digitized by Google

vara gillat av alla bröder och systrar; vem som det sedan lastar give till gillet 5 marker vax.

7.

Vilken ej håller sin gärd, då åldermannen låter honom utnämna, böte gillet 1 mark penningar och 1 tunna öl och hålle då gärd vid nästa drickning utan han haver förfall. Och då må han med allas lov anmoda en annan för sig i sitt ställe, som skänker för honom, så är han kvitt.

8.

Nu kan gillesbroder spörja då Sancte Örians gille drickes och han sitter hemma med treskhet eller snålhet eller gör sig ärende eller ock försummar och vill ej till gilles komma, gälde halvt tillskott såsom om han druckit har och böte gillet 2 marker vax för sin treskhet.

9.

Går någon gillesbroder i stan och dricker öl på krogen, då gille drickes, give ut fullt tillskott och böte gillet ½ mark penningar för sin olydnad.

10.

Spiller någon öl på golvet mer än han kan skyla med sin fot, böte 1 örtug, släpper han bägare böte 2 örtug.

11.

Släpper han minnesbägare (bägare då skål drickes) eller spiller, böte 1 öre. Bryter han bägare sönder med vilja, böte ½ pund vax och lagar bägaren. Slår han öl i annans bägare, böte 1 öre.

12.

Vilken som slår och hårdrager kvinna på gilles bänk, böte 2 öre, gör han det på golvet böte 1 ½ öre, gör han det i farstugan, böte 1 öre, gör han det på gilles gård, böte ½ öre, gör han det på gilles väg på gatan, böte 1 mark utan all nåd.

13.

Den som kastar sitt vatten i gillestugan eller på gilles väg, böte 2 öre.

Digitized by Google

14.

Sover någon vid gillesbord, böte ½ öre, sover han under det skål drickes, böte 1 öre, lägger han sig ned på bänk, böte 2 öre. Äro alla gärdemännen (sysslomän, värdar) ute på en gång, böte vardera ½ tunna öl.

De som gärd skola hålla, dem tillhör att tillreda gillestus med kläden, löv och gräs; stop, horn och handdukar.

15.

Nu kan broder sjuk vara då gille drickes och är ej kyrkoför (så sjuk att han ej orkar färdas till kyrka), det skall ålderman spörjas för var som sjuk ligger; då skall ålderman nämna 2 bröder, som skola bära en kanna öl till honom första kvällen; de andra kvällarne, så länge gille drickes, låte han själv hämta om han vill.

16.

Ligger gillesbroder sjuk, då skall åldermannen nämna bröder i tur att vaka över honom så länge han får antingen bot eller död; vilken ej vakar, då han har sin tur, böte 1 öre varje gång. Bliver ock gillesbroder död, då skola alla gillesbröder eller gillessystrar honom eller henne till kyrka och mässa för hans själ låta sjunga och till samma mässa var broder en penning offra. Och alla skola närvara då han jordas; vilken som detta försummar, böte till gillet 1 öre penningar, ty alla skola gillesbroder och syster så död som levande hjälpa.

17.

Vilken som talar (sjunger) i gillestugan utan allas lov och lov är givet tala, böte 1 öre.

Vilken som talar för skål med hatt eller huva på, böte 1 öre.

18.

Vilken som svär dyr ed om Vår Herres fem sår Gudi till vanheder, böte 2 mark vax utan all nåd.

Vilken som sitter med svärd, yxa, långkniv eller dolk, böte 1 mark vax, eller haver dolt under sina kläder, böte samma.

Digitized by Google

19.

Om tisdagen om aftonen då skola vigilier (nattsånger) hållas och alla gillesbröder skola närvara. Och om onsdagen själamässor; då skola alla bröder offra; strax efter mässan skola alla bröder och systrar i gillestugan stämmas och åldermannen med bröder och systrar hålla stämma.

20.

Om tisdags afton skall själaminne skänkas, då skola alla bröder och systrar närvara. Då högsta minnet är skänkt (skålen är drucken), då skall klockaren bära rökelse och vigvatten för bröder och systrar, och därför skall klockaren hava 1 öre.

21.

Minnesbägare skola vara nio. Först Vår Herres minne, Vårfruminne och riddar Sancte Örians minne, vilka äro de högsta minnen (skålar) och skola skänkas särdeles med horn och handkläde och gillesbloss; och alla gillesbröder skola uppstå och sjunga, då den skålen drickes; då skola sysslomännen med horn och handkläde sjunga utanför dörren och giva de fattiga öl, som de hava i horn eller kannor.

En liten stund därefter skola sysslomännen skänka Helga kors minne, Sankt Eriks minne och Sankt Olofs minne.

En liten stund efter skola de skänka alla helgons minne, Sankt Gertrud och Sankt Bengt.

Och då åldermannen giver dem orlov, som hava skänkt, så säger åldermannen att Sankt Bengt haver så mycket betyda som orlov och god natt.

Ej förty att källaren är riker
och bröderna hälften rikare,
dricken och gören eder glad,
var som haver goda gäster göre dem glade,
av goda gäster bliva goda bröder,
signe både gäster och bröder.

Digitized by Google

22.

Vilken som skjuter pappegojan, förrän skyttmästaren haver skjutit 3 skott, böte 2 mark vax och 1 tunna öl.*

23.

Vilken som ej uppstår då högsta minne skänkes eller sätter sig förrän han druckit, böte ½ öre.

24.

Vilken som ej vill slå i, då skaffaren eller sysslomannen tillsäger honom, böte ½ öre.

25.

Vilken som kallar annan med okvädinsord, då gille dric-kes, böte 2 öre.

Den som drager svärd eller kniv åt annan med vrede, böte ½ tunna öl, om också ingen skada göres.

26.

Vilken som bjuder den gäst, som ord haver uppå sig och beryktad är, böte 5 mark vax.

27.

Vilken som omakar sin gillesbroder så att han flyr undan sin plats, böte 1 öre.

28.

Vilka bröder som ovänner äro de skola förlikas om första aftonen; vilja de ej förlikas, då vises han av gillet och räknas ej för broder som envis är.

29.

Den som ej kommer till stämma, när åldermannen har tillsagt, böte ½ öre; sedan bäres dit (på hästrygg), om han är ung, och böte så 1 örtug för hästen; men sitter han hemma med treskhet, böte ½ tunna öl utan all nåd.

* Målskjutning på en konstgjord fågel, kallad pappegoja, utgjorde ett av gillets nöjen.

Digitized by Google

30.

Vilken som ej är tyst när åldermannen ringer eller talar, böte 2 mark vax.

31.

Den som sitter på annans plats, böte ½ öre och 1 tunna öl. (Om skråpräst och bisittare vare samma lag.)

32.

Är det så att någon broder bryter och vill ej bliva vid gilles lag och ej böta efter bröders samtycke, då skall han sättas på en tunna och visas av gillet avig, och svare så ingen broder varken till lycka eller rätt.

Vilken som dricker över borden, förrän skål är skänkt, böte 1 öre.

*

Barnens nöjen voro dockor och käpphäst; de äldre gossarne sköto med båge, kastade sten, lyfte tyngder, sprungo och summo i kapp, byggde snöfästningar, kastade snöboll, åkte på islägg. Om de hoppade hage veta vi icke, men spelet var redan i bruk i Frankrike, där det kallades merelles.

*

Bland årets högtider var ingen så ägnad åt nöjet som fastlagen. Den var en rad av förlustelser, omväxlande med religiösa föreställningar, varför jag icke dragit i betänkande hänföra den under fester.

Påsk var den kristna kyrkans största fest, liksom jul varit hedendomens. Hedningarne firade julen, såsom midvintersfest, vid nyåret, då solen började stiga och ljuset återkom efter det långa höstmörkret. De kristne döpte midvinterfesten till Kristi födelse och förlade sin största kyrkofest till våren, då de firade både döden och uppståndelsen på en gång.

Digitized by Google

Borgarne och hantverkarne kläda ut sig så gott de kunna, bära masker av grovt tillhugget trä, oxhuvuden, bockhorn, samt skria och grymta efter råd och lägenhet. De unga gesällerna bilda sällskap och stryka kring gatorna för att hos bekanta tränga in och uppföra så kallade fastlagsspel, små dramatiska tillfällighetsstycken, stundom av allra betänkligaste art, stundom oskyldigare. Vi äga blott ett sådant svenskt stycke i behåll, och det kallas: Huru jul och fasta trätte. Vi tänka oss en lång mager gesäll, mager som fastan, den han skall föreställa, och utstyrd med attributer, som riset eller dylikt, jämte en liten välfödd kamrat, inbryta i ett hem, där man icke alls var oförberedd på dylika besök, båda företrädda av en härold, som på ett lämpligt instrument först äskar ljud och sedan i korthet redogör för styckets innehåll och mening.

Då stiger Fastan fram och säger ungefär så:

Jag är den, som heter Fasta,
jag är van att vakta på synder och laster.
Den som vet sig vara brottslig
honom är rådligt komma till mig.

Därpå svarar Julen ungefär följande:

Jag är hon som heter Jul,
jag kryper ej för Fastan i skjul.

Fastan uppmanar Julen att ej sitta längre vid bord och skålar, utan gå och höra litet gudsord, men Julen vill just sitta vid den sköna maten och tömma sina horn. Hon hånar också Fastan för hennes bleka och magra utseende och framkastar tvivel om, att en sådan stackare skall kunna komma till himlen.

Digitized by Google

»Det är din syssla», menar Julen, »att sitta i kyrkan och höra skriftermål; kommer jag till dig om långfredagsnatten, så kommer jag tids nog.» Fastan anspelar då på bruket att slå barnen med ris på långfredagsmorgonen (varav vårt bruk med fastlagsrisen) och säger:

Då kommer en som heter spak.
Han skall svepas om din bak,
du kan då icke undan fly't,
du gläder då både gammalt och nytt!

Med ett genmäle av den ståndaktiga Julen avslutas det enkla stycket, som nog kryddades med några mustigare tillägg, dem upptecknaren ej medtagit.

Men prästerskapet och munkarne hade även tillstånd att roa sig på sitt sätt, och det var icke det minsta. Reformatorerna beklagade sig över de grymma gyckel, som uppfördes i kyrkorna, och vi äro fullt berättigade att tro, det därmed icke kunde menas de verkligt gripande och sköna kyrkobruk, som föreskrevos i kyrkans handböcker och vilka länge fingo kvarstå samt än delvis begagnas i den reformerade kyrkan. Nej, härmed måste väl menas sådana upptåg av grövsta och mest hädiska slag, om vilka man har bestämda underrättelser från alla andra katolska länder. Folket är samlat i kyrkan; prästen står för altaret; han öppnar boken och man väntar med spänd uppmärksamhet få höra honom läsa. Men han förblir tyst; nu öppnar han munnen: en basunstöt skallar i detsamma från predikstolen, där en narr synes i full dräkt, prästen smäller igen boken och springer ut, ropande april! april! Församlingen

Digitized by Google

brister i skratt. Annandag jul firades narrfesten med en förlöjligande gudstjänst i kyrkan, som skulle vara ett begabbande av den hedniska gudstjänsten; man åt, drack och spelade tärning på altaret, brände skosulor i rökelsekaren, och flera andra otroliga saker. Vid åsnefesten leddes en till präst utklädd åsna upp till altaret, där en skämtsam mässa avsjöngs.

Men nu vid påsken hade man allvarsammare saker att tänka på. Den 2 februari, kyndelsmässan, vigdes ljusen, som skulle begagnas till kyrkobruk. Den 11 februari inföll askonsdag, då man strödde aska i sitt hår, ett tecken till sorg, och nu började fastan. Palmsöndagen vigdes palmer, rökelse, salt och vigvatten. Därpå inföll dymmelveckan, så kallad emedan klockorna nu på onsdagen dämdes därigenom att man fastband kläppen eller ock utbytte den mot en av trä. Skärtorsdagen skulle alla bikta, vilka ville begå nattvarden om påsken. Långfredagen fingo barnen ris. Ett stort krucifix bars i procession kring gatorna, och härtill användes bärareskrået. I kyrkan ställdes en likkista på korets golv, och i den nedlades en bild av Kristus. Prästerna voro under dessa dagar och under hela fastan klädda i violett, kyrkan kläddes i svart, alla fanor, vapen och målningar övertäcktes. Påskdagen upplyftes den begravne Kristusbilden ur kistan, kyrkan är klädd med fanor, alla ljus tändas, hostian står åter på högaltaret och alla klockor ringas. »Allt gläder sig påskdagen. Solen är klarare och upprullar snabbare än andre dagar. Hon hade höljt sig med dok på korsfästelsedagen; vi skulle hon ej fröjdas på uppståndelsens? Jorden, som bävade under korset, si nu börjar hon blomstra, och alla fåglar sjunga av glädje över hennes grönska

Digitized by Google

och värme. Och då elementerna uppstå under den vårliga påskfesten, skulle vi icke däri se en bild av vår egen uppståndelse?» Så läser man i en skånsk postilla från medeltiden.

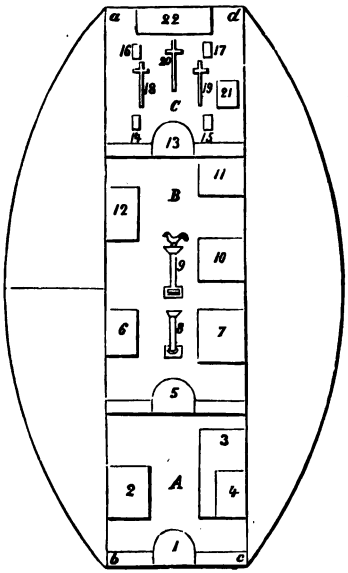

60. Plan av Mysterteatern.

Mera i folkets smak och verkligen såsom nöjen betraktade voro de kyrkliga passionsspelen, vilka vi veta hava varit uppförda i vårt land, fastän vi ej äga något större i behåll. Småningom hade dessa utvecklat sig ur den kyrkliga ritualens mera dramatiska element. Vi nämnde nyss den pantomin, som uppfördes långfredag och påskdag med Kristi gravläggning och upptagning. Härjämte plägade man även uppläsa Kristi lidandes historia, på så sätt att evangelistens berättelse föredrogs recitativartat, under det att Kristi och Pilati roller sjöngos. Sattes nu detta i handling och utfördes i kostym, så var passionsspelet färdigt. Teatern uppslogs först i kyrkan, senare mot kyrkoväggen på kyrkogården, utanför stadsmuren, på ett torg, på en gård eller en gata, som avstängdes. Stundom byggdes scenen i tre våningar, då den översta föreställde himlen, den mellersta jorden och den understa helvetet. Oftare var teatern inrättad som en manege eller arena och hade då ovanstående utseende: A, B och C äro scenens

Digitized by Google

tre avdelningar, 22 är himlen, 2 är helvetet, 1 är första porten, 3 örtagården i Getsemane, 4 oljoberget, 5 andra porten, 6 Herodes' hus, 7 Pilati hus, 8 pålen vid vilken Jesus gisslas, 9 pålen på vilken hanen sitter och ropar ut dagen, 10 Kaifas' hus, 11 Hannas' hus, 12 det hus i vilket nattvarden hölls, 13 tredje porten, 14, 15, 16, 17 gravar, 18, 19 de båda rövarenas kors, 20 Kristi kors, 21 den heliga graven. Åskådarne sutto eller stodo på båda sidor om scenen. Skådespelarne utgjordes av präster, borgare och hantverkare. Man kunde hava ända till 500 statister i rörelse. Större stycken räckte i flere dagar.

Det svenska mysterium, vi äga kvar från medeltiden, behandlar icke Kristi lidande, utan måste vi därför begagna ett antagande, nämligen att de många tyskar, som översvämmade Sverige under de tyska regenterna, uppfört sina passionsspel, om vilka vi äga fullständiga upplysningar, som här kunna begagnas. Spelet hade stundom en uvertyr, stundom utropade en härold att stycket skulle begynna, och företräddes han härvid av trumpetare. Ofta inleddes akten med att hela församlingen sjöng: Veni sancte spiritus. Skådespelarne sutto synliga inne på scenen och stego upp när vars och ens tur inträffade. Med rekvisita var ej så noga. Simons gästabud antyddes med bröd och fisk, till nattvarden tjänade ett lamm; berget, där Jesus frestas av djävulen, föreställes av en upprest tunna. Kulisser begagnades ej, utan husen föreställdes av fyra stolpar med tak, ofta av fyra väggar, varvid åskådarne på ena sidan intet fingo se och därvid åstadkommo buller, att de måste nedtystas med ropet s i l e t e! När man skulle ha

Digitized by Google

åska avsköt man en bössa; fottvagningen företogs ordentligt. När djävulen skulle fara in i Judas, måste denne hålla en svart fågel framför munnen. Djävulen hänger Judas in effigie; tarmarne falla ut ur kläderna, och en svart fågel flyger ur hans mun. Själarne av de avlidne i skärselden, vilka skulle vara nakna, voro klädda i skjortor, men de oskyldiga barnen lära stundom ha varit alldeles avklädda. Att olyckshändelser inträffat med de korsfäste, vet man, till och med att någon måst släppa till livet.

Vi måste nu nöja oss med dessa allmänna antydningar, tills vi komma in i nästa tidevarv, där vi kunna meddela ett svenskt Passionale med musik, vilken form var en fortsättning av mysteriet och början till oratoriet.

•

Bröllop och begravning.

Lyxen vid detta slags tillställningar var ganska stor och stadgar mot överdrifterna utfärdades, som vi ovan sett, flerfaldiga gånger. Men det fanns även positiva förordningar huru bröllop rätteligen skulle hållas. En sådan utförlig stadga finnes i Gottlandslagen och lyder så:

Om bröllopsvagnafärder, när de ske, då må icke flera åka på var vagn än tvenne personer. Men det ridande, som mågskapet plägat öva därjämte, är avlagd. Där skall brudmässa sjungas som brudgummen är och bröllop skall drickas. Brudgumme sänder tre män emot sin brud och brudmännen (hovridare, som bruden skola leda) bida där som brudmässa sjunges och bröllop drickes. Men bröllop

Digitized by Google

skall drickas om två dagar med allt bröllopsfolket, och brudgåvor give vem som vill efter sitt behag. Men förningar äro avlagde, som man till bröllop plägar hava. På tredje dagen haver ungbonden själv makt att bjuda igen husvärdarne, skaffarne och nästa fränder. Skålarne skänkas, så många som husbonden vill, förrän S. Mariæ skål drickes. Men sedan Mariæ skål är drucken, då haver man hemlov, och öl bäres icke längre in i gästabudstugan än till den tiden. Den, som objuden kommer till bröllop eller annat gästabud, böte 3 öre.

Om ett kungligt bröllop meddelar stora rimkrönikan beskrivning, nämligen om konung Birgers. Det hölls i Stockholm. Bröllopskläderna voro av baldakin och blyant, och spelmännen samt aktörerna fingo brudens kläder i lekarelön. Vid bröllopet uppträdde som förlustare starka karlar, som slogos med vapen, samt pipare, trumpetare och trumslagare; där uppfördes tornering och bohord, och mången blev där illa riden. Efter en halv dags sådana nöjen gingo herrarne till bords; kosten var präktig och man drack mjöd, öl och kirsedrank, som ädlingar buro fram. Om natten inkvarterades var och en i anvisade härbärgen; somliga drucko, andra gingo att sova, men »på gatorna slogos de bovar». Dagen efter fortsattes i samma anda, men skildringen är svävande och odetaljerad.

Dess mera upplysande om tidens seder är den utförda redogörelsen för anstalterna till Tyge Brahes bröllop med jungfru Magdalena Krogenos, som hölls år 1500 på Bollerup i Skåne, samt förteckningen på utstyrselpersedlarne.

Brudparet erhöll av brudens fader till bröl-

Digitized by Google

lopskläder och smycken samt annat till bröllopet hörande:

9 aln. gyllensammet för omkr. 82 ½ gyllen (= ungef. 650 kronor). 10 aln. röd sammet à 6 mark alnen. 16 aln. svart sammet à 6 mark. 2 timmer hermelin à 10 mark stycket. 8 aln. gult damask à 3 mark aln. 7 ½ aln. svart sammet à 6 mark aln. 10 aln. grönt engelskt (kläde) à 3 m. 4 sk. aln. Fodret till det engelska 16 mark. 17 alnar rött engelskt (kläde) à 3 m. 4 sk. Fodret, underkjorteln och kåpan 26 m. 5½ aln. gult damask à 3 m. aln. 6 aln. till en grön kjortel à 3 m. 4 sk. 6 aln. till en annan grön kjortel à 3 m. 4 sk. 5 aln. till en röd kjortel med hermelin à 4 sk. aln. 4 aln. grönt lundest till en underkjortel à 3 m. 4 sk. 5 aln. sammet à 4½ m. aln. 1 huvudguld till 200 gyllen. 1 kedja till 60 gyllen. 1 halsband till 30 gyllen. 1 spänne till 60 gyllen. 28 alnar sindal à 6 sk. aln. Utom pärlor till Magdalenas kjortel, 27 alnar pärlor till hennes pärlehuva och Brahes halskragar 60 m. Till Tönnes pärlestickare för arbetet på huvan 12 m. För arbetet på skjortkragarne 8 m. 32 dockor guldtråd 99 ½ m. Till Tönnes pärlestickare för varje skjortkrage på de 15 skjortorna 4 sk. 6 dockor pärlor (på trådar) till Magdalenas pärlekjortel 172 m. För arbetet på samma 36 m. 6 lod förgyllt silver à 3 m. lodet. 6 aln. kläde till pärlekjorteln à 26 sk. aln. 2 dockor pärlor på Magdalenas Böijelle och Byndicke 56 m. För arbetet på samma 9 m. 10 aln. lärft till brudgumsskjortor à 2 m. aln. 40 aln. till 8 skjortor à 18 sk. aln. 25 aln. till 5 skjortor à 14 sk. aln. 30 aln. till 6 skjortor à 5 sk. aln. 1½ pund silke 15 m. 1 stycke Leydens kläde till Magdalenas vagn och dräng och piga 30 m. 4 aln. rött Leydens kläde à 24 sk. aln. För Magdalenas vagn 2 sidor fläsk och 20 m. Till smeden 2 sidor fläsk och 16 m. Till sadelmakaren 20 m. Till smedspojkarne 6 sk. Till frakt för vagnen 1 m. Knapparna på vagnen 9 m. Två gråa hästar för vagnen.

Fru Magdalenas hemgift var denna:

3 herresängar. 3 par holländska lärftslakan. 2 flamska sängkläden (täcken). 1 engelskt sängkläde. Lärftslakan.

Digitized by Google

3 stora bolsterdynor. 3 huvuddynor. 1 par silkessparlakan. 1 röd dansk huvuddyna, stickad med guld. 1 par silkelakan till en säng. 2 röda kuddar av damask, stickade med guld. 2 röda och blå drätter (vävda tapeter), att hänga omkring hennes frustuga, stickade med guldskinn. 1 sydd bonad (väggbeklädnad) till borgstugan. 4 bänkdynor. 12 nya flamska hyenden och bänkakläden omkring hennes frustuga. 1 bänkakläde till borgstugan. 1 silkessydd duk. 2 silkessydda handkläden. 1 blått, sytt handkläde. 3 stora herretapeter (vävda). 11 par svennelakan och 17 nya svennelakan (till tjänstefolket). 3 långa vita dukar. 10 grytor. 1 stor mortel. 2 stora ljusstakar. 1 stort handfat.

Till bröllopet åtgick i förtäring och kostnad:

6 läster tyskt öl. 4 åmar rhenskt vin. 5 åmar Frengsvin. 2 fat Emstöl. 3 fat d:o, sämre. 3 fat Pryssing. 2 tunnor Hamburgeröl. 12 tunnor mjöd. 8 pund mjöl i småbröd. 3 pund vete. Till mästerkocken 20 m. Till de andra kockarna 10 m. Till baksvennerna 20 m. Till trumslagaren 6 m. Till Hans Wast för det han blandade klareten 10 m. Till Tönnes pärlestickare för rätterna han gjorde och för bloss och andra småting samt för fönstret han gjorde på salen 10 m. Till Olof Lewerberg för vetebröd, pepparkakor och lök 10 m. Av densamme 2 tunnor Begher. 2 tunnor Begher av Morten Krämare i Malmö. 4 tunnor ättika. ½ tunna skirad honung. 5 pund vax. 2 läster malt. 6 pund mjöl. 2 tunnor öl. 40 flockar fläsk. 6 pund mjöl till smått bröd och kakor. 4 rökta kokroppar. 40 rökta får. 10 oxar till färsk mat och rimsaltad. 40 lamm. 2 tunnor sill. 4 tunnor torsk. 3 tunnor smör. 3 d:o till köket. 8 worder kabeljou. 5 worder långor. 12 worder kullmal. Flundror för 12 mark. 2,000 spett fisk. 1 tunna lax.

De främmandes hästar erhöllo:

900 skeppor havre (= 180 tunnor).

Hela bröllopet kostade 1,598 skånska mark, förutom 3 pund vete, 22 pund mjöl, 2 läster och 4 pund malt, 900 skeppor havre, 40 flockar fläsk, 10 oxar, 4 kor, 40 får och 40 lamm.

Digitized by Google

Omkostnaderna motsvarade sålunda vad det stora herregodset Vittskövle 26 år senare betalades med.

Giftermålets gång var i allmänhet följande. Flickan var myndig vid tolv år; förlovningarne voro icke långa, högst ett år; bröllopet hölls antingen i fästmannens eller fästmöns hem; fästmön fördes upp i brudbänken, varpå giftomannen fullbordade giftermålet med följande tal: »Jag gifter dig till heder och husfru, till halv säng, till lås och nycklar och till var tredje penning i ägen och äga fån i lösören och till all den rätt, som Sveriges lag är och den helge konung Erik gav, i namn faders, sons och den helige andes!» Detta var giftermålet; därpå följde vigseln i kyrkan, dit man red eller åkte; då brudparet stannat utanför kyrkan gick prästen emot dem, läste välsignelsen över ringen och bestänkte paret med vigvatten. Sedan sätta prästen och brudgummen tillsamman ringen först på brudens tumme, sedan på pekfingret och sist på långfingret av hennes högra hand. Efter en bön och Fader vår hölls ett nytt tal. Därpå fördes paret i kyrkan under sång och bön; varpå hölls mässa, då brudparet föll på knä under pellen. Efter förmaningarne beröktes paret och sista bönerna lästes. Brudkrona eller krans fick begagnas av dem, som hade gott rykte. Ringen, av guld, var icke slät, utan ofta prydd med en sten.

Därpå stod bröllopskalaset, och morgonen efter natten gavs morgongåvan.

•

Begravningarne kunde också vara både lysande och kostsamma, och att sorgen dränktes i både vin och mat framgår av de räkenskaper, som finnas kvar

Digitized by Google

efter fru Birgittas faders, herr lagman Birger Perssons gravöl. Hela kostnaden uppgick visserligen endast till en sjättedel av Tyge Brahes bröllop, men gravölet hölls också nära 200 år tidigare eller år 1328.

Mässor, almosor och hö åt gästernas hästar kostade 40 mark.

Kryddor, som begagnades till kosten, voro: 1½ skålpund saffran, 12 skålp. kummin, 2½ skålp. ingefära, 1½ skålp. paradiskorn, 1 skålp. kanel, 6 skålp. peppar, 3 skålp. anis, 3 skålp. galanga (en indisk rot), 2 skålp. gingiber, 90 skålp. mandel, 105 skålp. ris, 40 skålp. olja; humla, pors och socker för 31 mark.

Viner: 1 fat vitt, 1 fat rött Rochelle, 1 fat Rhenskt, 1 fat Alecium (?).

Övriga uppgivna omkostnader röra endast småsaker; tyvärr saknas uppgifter om själva rätterna, som begagnades vid gravölet, men man kan av kryddorna döma om deras mängd och myckenhet.

Småposterna röra bårkläden, mattor, baneret; till skolgossar som stöpte vaxljus; för härbärgen åt gästerna; åt Thomas målare; åt kockspojkarne; åt präster och klockare.

Vad själva begravningsceremonierna i allmänhet beträffar, voro de ungefär desamma, som ännu brukas i katolska kyrkan.

När en människa låg för döden skickades efter prästen, vilken skriftade; i själva dödens ögonblick erhöll den döende den sista smörjelsen, det vill säga ögon, öron, näsa, läppar och fötter smordes med vigd olja under det prästen uttalade välsignande ord.

När döden kommit lades händerna samman till bön och i dem sattes ett brinnande ljus. Vigilier

Digitized by Google

eller nattvakor vid ljus höllos alltid över den döde. Det ännu rådande bruket att taga ut lik genom fönstret och icke genom dörren förekom under medeltiden, då liket ansågs orent, och var detta en kvarleva från hedendomen.

Kistan var först av sten, byggd nere i graven, sedan av trä, och densamma bars till graven på stänger eller bår, täckt med bårklädet. Före kistan buros kors och ljus, och vid ankomsten till kyrkogården ringdes i klocka. Över graven uppkastades en kulle eller hög.

Om kors begagnats på graven veta vi ej, men de förmögnare hade gravstenar eller hällar av koppar med inskrifter och bilder.

Norra sidan av kyrkogården ansågs ohelig och på den begrovos endast självspillingar och odöpta barn.

Digitized by Google

Bildning och samhällsliv.

KAP. 1.

Musik.

Det egendomligt svenska i våra folkvisor, som några trott sig ha funnit och vilket bland annat skulle yttra sig i de sköna brytningar från dur till moll, som ofta återkomma, är icke något som uteslutande tillhör de svenska folkvisorna. Man jämföre endast den sköna melodien till Den bergtagna och den gamla skotska visan My boy Tammy för att se huru därmed förhåller sig.

My boy Tammy.
(Skotsk.)

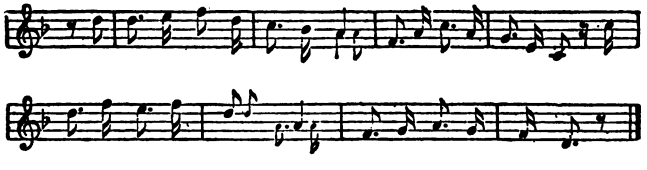

Man får icke heller tro, att våra folkvisemelodier äro några uteslutande nationaltillhörigheter, ty många av dem äro gemensamma för de germaniska stammarne, om de också undergått smärre förändringar.

Digitized by Google

Vi kunna sålunda som exempel på släktskap jämföra Näckens polska och en nederländsk visa.

De Kadulletjes.
(Nederländsk).

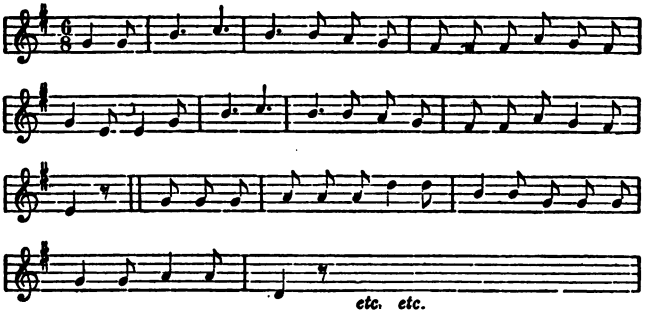

Vilken melodi, som äger förstfödlorätten, kan icke avgöras på forskningens närvarande ståndpunkt, vilken på grund av doktrinens hämmande inflytande bredvid en otidig patriotism ännu är ganska låg.

För övrigt får man vara mycket försiktig med sina älsklingsteorier särskilt rörande melodiers ålder. Här må blott i förväg nämnas, att den bekanta barnkammarvisan Katten och killingen tagit sin melodi från 1600-talets mest bekanta dans Folie d'Espagne och att den så kallade Narvamarschen (Marsch bussar) är komponerad av nederländaren H. Aldegonde 1568 till en sång med titel Wilhelmus von Nassouwe, samt att Stenbocks marsch är ett motiv från den irländska folkvisan The song of Fionnuala. (Se Berggren: Folkesange og melodier, där jämförelser kunna anställas.)

Om folkvisans musik uttalade vi oss redan i inledningen och påpekade hurusom vi antogo, att den-

Digitized by Google

samma icke blivit uppfunnen i skogen och sedan stigit upp till salarne; vi funno då densamma antingen vara införd eller ock av yrkesmusikanter självständigt uppfunnen eller härledd ur den gängse kyrkomusiken. Detta senare antagande vinner stöd av en bland de äldsta bevisligen svenska folkmelodier, som vi från vår medeltid äga kvar, nämligen Gottlandsvisan, vilken melodi var mycket brukad att sätta ord till, ett förhållande, som antyder att folkvisorna kunde diktas, liksom våra dagars kupletter, till kända melodier. För minnes skull meddela vi densamma:

Gottlandsvisan.

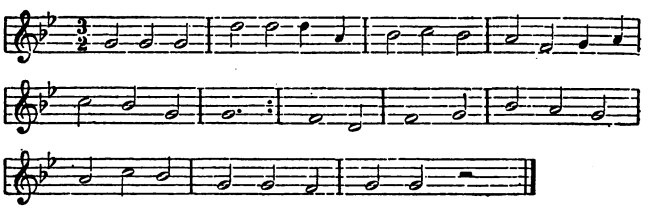

Den, som tagit någon kännedom om svenska medeltidens kyrkosång, skall finna släktskapen.

Vi anförde även i inledningen några exempel på den verkliga folkmusiken, uppfunnen av bonden, vallhjonet eller fiskaren, och vilka konstlösa melodier vi ansågo betingade av instrumentets tonomfång och egen förmåga. Dit räknade vi vallåtarne. I senaste tid har en av våra forskare i folkmusiken upptecknat en melodi, om vilkens ursprung icke lär finnas något tvivel. Om den icke hörer till Sveriges medeltid, så må den här upptagas, emedan den fullständigar exemplen på folkmusikens obetydliga förmåga att

Digitized by Google

alstra och emedan den kan vara lika gammal som dess första uppfinnare eller — alfågeln. Denna musikaliska sjöfågel, som om vårarne i islossningen förekommer i stor myckenhet vid våra kuster, fanns också där under medeltiden och beskrives av Olaus Magni. Denne angiver hans läte med a l l e, a l l e. Skärgårdsfolket i Södermanlands skärgård återgiver det a-a-allot, vilket ligger närmare nuvarande förhållande. Alfågelns sång förvånar och tjusar mest därför att han äger en skala, som överensstämmer med vår vanliga, under det att de flesta andra fåglar sjunga i kvartstoner och tredjedelstoner, så att deras sång är omöjlig att uppteckna med våra nuvarande noter. Den alfågels läte vi hört i Södermanlands skärgård skulle kunna uppteckna så:

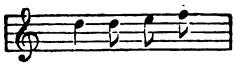

Denna går i moll. På Gottland åter har en spelman av samma fågellåt gjort en vals, som kallas allvalsen; den går i dur och har följande utseende.

A l l v a l s e n,

efter alfågelns läte komponerad av en gottländsk spelman.

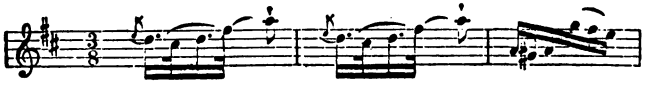

Den är enkel och konstlös och kan giva en föreställning om huru en ursprunglig folkmusik kunnat uppstå ur fåglalåt.

Den kyrkomusik, som begagnades i katolska gudstjänsten, var införd från utlandet och reglemen-

Digitized by Google

terad i gradualet eller stora sångboken, som låg på gradus eller pulpeten vid altaret, och i missalet eller mässboken. Men när svenska helgon upptogos i romerska kyrkan uppkommo hymner (lovsånger) och seqvenser (sånger) till deras ära. Vi äga i gradualet sådana till Birgitta, Helige Erik och alla Sveriges skyddshelgon m. fl. Vi tveka icke att anföra följande såsom svenska, då de icke finnas i de utländska kyrkohandböckerna.

Ur Sekvensen till Erik den Helige.

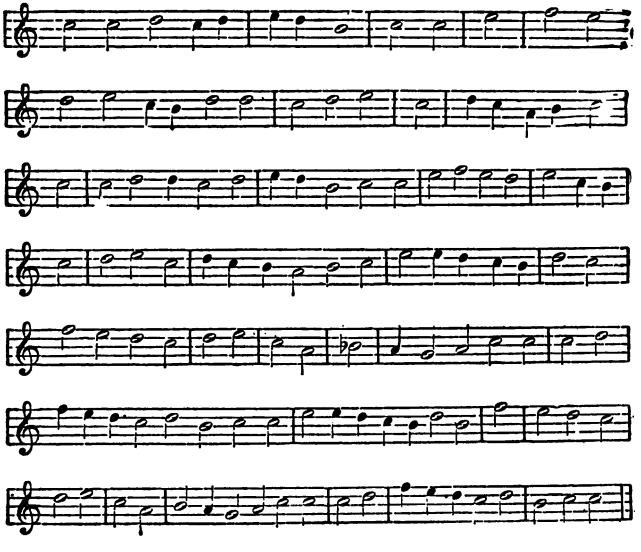

Ur Sekvensen
Till alla Sveriges skyddspatroner.

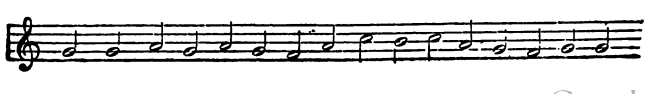

Digitized by Google

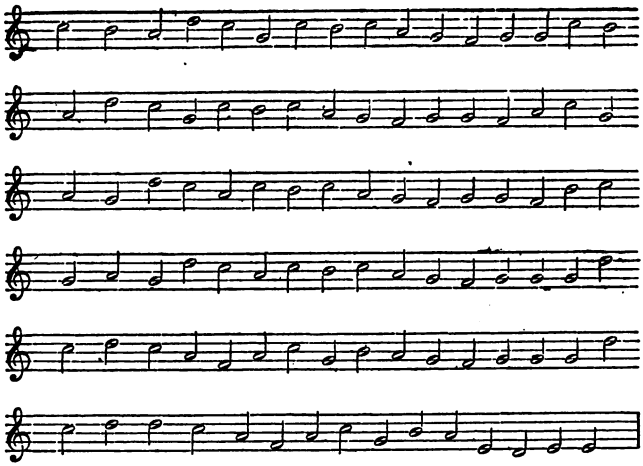

Den mest populära av alla kyrkans sånger under svenska medeltiden var Ave Maris Stella, vilken några anse vara författad av Venantius Fortunatus, biskop i Poitiers, död i början av 600-talet. Svaga ekon av denna vackra sång finnas i svenska lutherska mässan. (Se Hæffners koralbok.)

Äresång till Jungfru Maria.

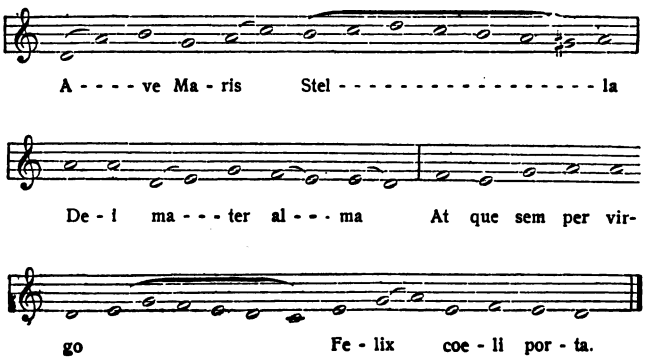

Digitized by Google

Till Svenska sånger från Medeltiden räkna vi de av Petrus Nylandensis år 1582 tryckta Piæ Cantiones, av vilka några ännu sjöngos på 1700-talets slut av gymnasisterna i Växjö, då de drogo omkring på socknegång att samla medel till studiernas bedrivande.*

Julsång.

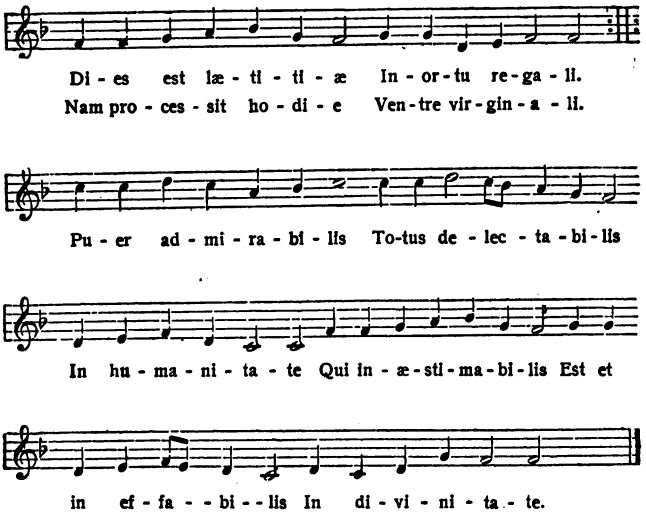

* Samuel Ödmans hågkomster: »Därefter sjöngo vi en Latinsk Cantilena, dock blott i de bättre bondhusen. Dessa Cantilener voro från katolska tiden per traditionem överflyttade till Växjö skola, där de årligen efter givet lov av rektor under hela adventstiden sjöngos, medan lärarne samlades och samspråkade i förstugan... Deras melodier, vilka jag senare närmare studerat, voro högst förträffliga och till en del av den oefterhärmliga grekiska musiken, utan semitoner, merendels i moll med sköna brytningar.

Digitized by Google

I 1536 års Svenske songer eller visor är antecknat under sången En jungfru fött ett barn i dag: »En song under de noter Dies est lætitiæ den om julatid tjenar». Meningarne om författare och kompositör äro många, men att de båda levde under medeltiden är avgjort.

Skolsånger I.

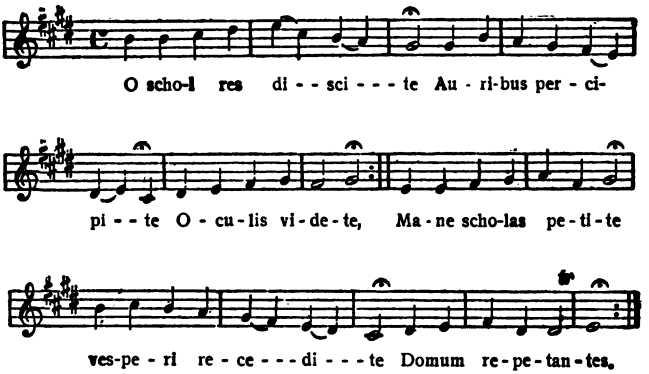

II.

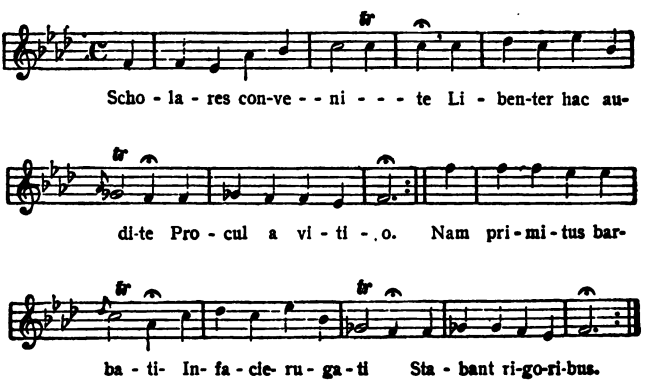

Digitized by Google

Vårsång.

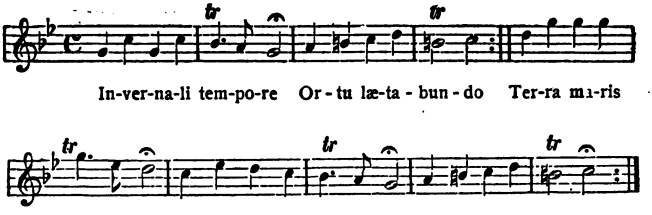

Dessa tre anses av P. Wieselgren tillhöra medeltiden, varför de här återgivas, dock i modern dräkt efter 1776 års redaktion. Beckman i sin psalmhistoria framkastar tvivel om åldern, dock utan att giva skäl, nog starka att häva utgivarens (av 1582 års upplaga) egen utsaga i företalet.

Dansmusik.

Svensk dansmusik från medeltiden är svår att uppvisa, men den musik som begagnas till den brukliga svärdsdansen hade detta utseende. Dansen beledsagades både av sång och musik.

Ur Svärdsdansen.

Som dansas i Fastan.

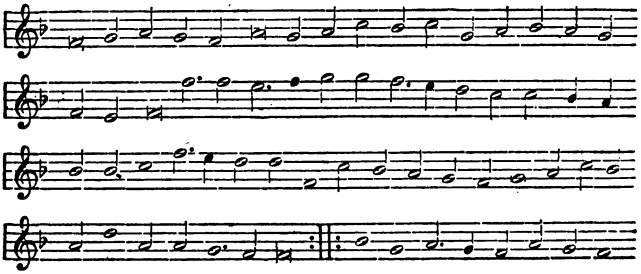

Digitized by Google

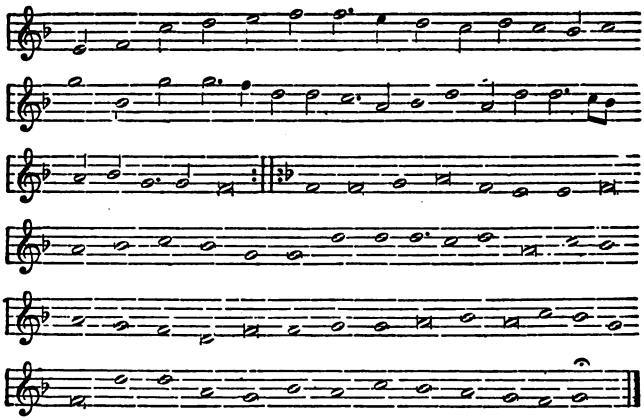

Den tjugufemte januari gör fastlagen sitt inträde. Då skall man med glada fester bereda sig till den långa fasta, som föregår Kristi lidandes högtid. Varje folkklass roar sig på sitt sätt. De rikare hålla karnevalsupptåg; klädda i masker av siden med hål för ögon, näsa och mun, utstyra de sig i kostymer av sällsam form och tala med ändrad stämma. Gästabud avlösa varandra, och det är under denna tid man dansar svärdsdansen. Den förnäma ungdomen har redan i åtta dagar övat sig i denna så ryktbara dans, vilken höll sig i bruk ända långt in i 1600-talet. Under beledsagande av sång eller musik, av trumma och pipa eller båda delarna, gruppera sig de dansande, med dragna svärd, omkring den så kallade konungen och bilda sedan under dansens gång smakfulla figurer, av vilka en sexsidig kallades rosen. Och så sjöngs:

Viola, Viola, Rosa
Viola, Viola, Rosa, si fan credenza.
Viola, Viola dansa si fan, si fan, si fan credenza.

Digitized by Google

eller ock

Trippi laridey, laridey, laridey,
Drinche laridey, Dum, Dum, Das,
Trippi lari Dum, Dum, Das!

Fackeldansen, som redan på 1300-talet var bruklig i Frankrike och kommit in i Sverige under medeltiden, begagnades hela århundradena igenom såsom bröllopsdans hos adeln och de kungliga och dansades ännu på Carl XV:s kröning. Utom en melodi, som av Bellman användes till »Movitz valthornet proberar» och sedan blivit slagdänga (Känner du bakelse-Jeana) äga vi icke någon äldre uppteckning.

Folket dansade till säckpipa och sång. Att hänföra nyligen upptecknade danslekar till medeltiden, våga vi ej på forskningens nuvarande ståndpunkt. Rydqvist vill härleda några danslekar från romerska karnevalsupptåg. Ringdansen synes, efter de avbildningar vi äga kvar, hava varit bland de äldsta.

Medeltidens musikaliska instrument voro följande:

Gigan (tyska Geige), ett stränginstrument som trakterades med stråke, hade ursprungligen lutans, men sedan fiolens äldre form (se vinjetten) samt tre strängar, ljudhål och stall; bottnen var välvd och skiftade i utseende. Med fjortonhundratalet förfärdigades den av olika storlekar med olika tonhöjd, så att de kunde utgöra en kvartett, och de fyra instrumentens lösa strängar hade detta omfång:

Discant.

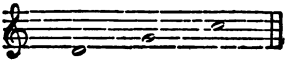

Digitized by Google

Alt.

Tenor.

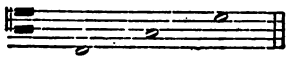

Bas.

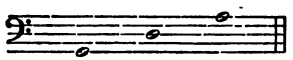

Fidlan eller fiolen skilde sig från den äldre gigan genom att den ägde greppband och var utskuren i sidorna, där stråken skulle gå fram. Den hade tre eller fyra strängar och gjordes även i olika storlekar med olika tonhöjd. Den treströngade diskantfiolen hade sina lösa strängar så stämda:

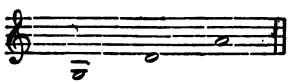

Lutan, ett orientaliskt, över Italien eller Spanien kommande instrument, liknade gigan men hade vanligen fyra strängar och ett runt ljudhål; saknade stall samt hade halsen bruten bakåt i stället för snäcka. Den fyrströngade var sålunda stämd:

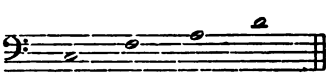

Harpan blir under detta tidevarv mindre och får skiftande antal strängar.

Liran eller nyckelharpan kan icke av oss bevisas hava varit brukad i Sverige under medeltiden. Den hade emellertid i Tyskland fiolens skrov och tre strängar, som anslogos av ett roterande hjul;

Digitized by Google

greppen skedde genom tryckning på åtta knappar, och den trakterades med stråke.

Pipan var ett trärör med en tunga, som satte luftpelaren i rörelse. Hade tre hål för fingrarne, ett bak och två fram utan klaffar; spelades med en hand, under det spelmannen med den andra oftast skötte en liten trumma. Omfånget var två och en fjärdedels oktav. Vid lägre toner modererades blåsningen, vid stigande ansträngdes den. Omfånget uttryckes så:

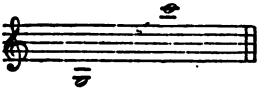

De större städerna höllo sig en särskild pipare på stat och lön, troligen för att blåsa i vård eller tjänstgöra vid avrättningar, processioner och fester. Senare tillkom trumslagare.

Flöjten hade åtta hål utan klaffar och blåstes som nu på tvären (à travers); förekom i tre tonhöjder. Den högsta hade omfånget:

Skalmejan, ett rakt rör med embouchure som vår klarinett, hade nio hål, sju fram och två vid sidan. Omfång:

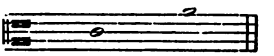

Säckpipan, ett urgammalt instrument, känt av assyrier och hebréer, uppgives av Olaus Magni hava varit särskilt begagnat av herdar för att hålla djuren muntra; synes också hålla sig längst hos herdefolk, såsom skottar, schweizare och tyrolare. En lädersäck

Digitized by Google

fylldes med luft och försåg tvenne rör, av vilka det ena höll melodien, det andra den vilande basen. Omfång:

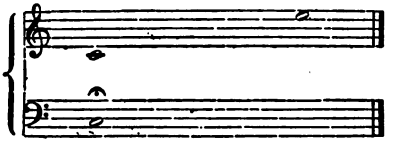

Trumpeten och basunen (eller Thurnerhorn) äro de mässings- (eller koppar-) instrument man känner från svenska medeltiden. Den förra liknade något så när vår trumpet, men var längre och smalare samt hade rakt klockstycke. Basunen gjorde en dubbel krök i motsatta riktningar, och dess form kvarlever ännu i ett bondinstrument i Norrland. Trumpeten var älskad av krigsfolket och begagnades vid alla ridderliga fester och tillfällen. Den hade icke många toner, men en väckande upplivande klangfärg. Dess omfång:

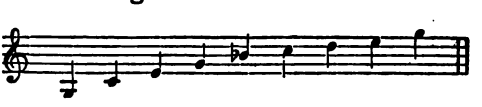

Orgeln fanns redan på 1100-talet i Skara och i Linköping. Den sköttes med handbälgar och hade ringa omfång. Dessa instrument torde hava varit tillverkade utomlands; en fackman har uppgivit att orglar först byggdes i Sverige under Carl XI.

Trumman kunde väl hava sin upprinnelse från den tomma tunnan, vars ihåliga ljud är slående. (Vi minnas att fogden på Huvudskär hemkallade de fiskande medelst signal på en tunna.)

Den lilla trumman hängde om halsen på pipblåsaren och slogs med en pinne. Den större liknade våra och trakterades på samma sätt.

Digitized by Google

KAP. 2.

Litteratur.

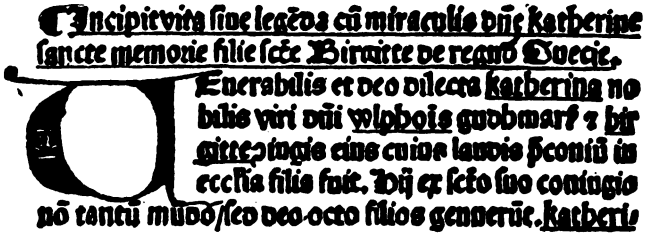

61. De första raderna av Vita Catharinæ.

Som läsekonsten icke var vidare spridd utom de andliges kretsar, blev behovet av böcker icke heller så stort. De store och förnäme läto sig föreläsas riddarromaner eller föresjungas romanser och visor; folket tog sedan vad det kom över och kunde fasthålla i minnet, varför också de så kallade folkvisorna kommit till eftervärlden i ett vanställt skick, vilket sedermera fått gälla såsom ledande bevis för deras ursprunglighet.

Riddarromanerna eller Eufemia-visorna blevo omkring år 1300 översatta till svenska på den norska drottningen Eufemias föranstaltande. De äro närmast att räkna till lektyr; handla om betydelselösa saker, vilka kunna hava tilldragit sig när som helst, och äro varken bättre eller sämre än våra tiders

Digitized by Google

poesier, när dessa handla om ingenting; men äga dock den förtjänsten att icke uppträda med andra anspråk än som tidsfördriv, varför också författarne skämts att sätta ut sina namn. De tre Eufemia-visorna äro kända under titlarne: Ivan och Gavian, Hertig Fredrik av Normandie samt Flores och Blanzeflor. Den sistnämnda är den mest njutbara; den handlar om huru Flores uppsöker sin bortrövade Blanzeflor och finner henne hos kungen. För att giva en föreställning om skrivsättet meddela vi utdrag ur själva huvudscenen, då de finna varandra efter en sökning genom ett tusen fyra hundra och tretton vers.

Blanzeflor och Flores gingo till samman
i ett annat hus; de fingo där gamman;
det var allt där dragit inne (beklätt)
med blyant och baldakinne;
det gamman de driva då
är mig ej lovat säga ifrån.
Då de en stund hade varit samman
de kalasade mycket och gjorde sig gamman.
Flores sade: jag haver för dig
ofta farit vådelig;
och vet det Gud jag var ej glad
förrän nu i denna stad
sedan första gången jag det fra (fick veta)
det du var mig stulen fra.
»Säg nu mig min hjärta kär,
huru är du kommen här
eller är mig gjord av gärning svik,
så att är du annan Flores lik.
— — — — — — — — — —

Kungen blir misstänksam och skickar Klares, en väninna, till Blanzeflor för att forska, men utan resultat:

Digitized by Google

Konungen tänker med sig:
Blanzeflor hon gör mig svik;
han bad en sven så hemmelig:
'Kalla Blanzeflor hit till mig'.
Svennen gjorde som han bad,
gick sig dädan genast å stad...
Då han dem sovande ligga såg,
han tänkte det var jungfrur två;
ty att han hade ej skägg på sig,
den vänaste jungfru då var han lik.
Då han såg dem sova så sötelig,
han gick dädan så skötelik (hastelig)
till det härbärge kungen i låg.
'I mina dagar jag aldrig såg,
sådan hjärtelig kär amur
som Klares haver och Blanzeflor;
De ligga och sova så sötelig,
i annars arm var ligger sig,
att man tycker illt att väcka dem
eller göra någon onåd åt dem.'

Men kungen är av annan mening och infinner sig på platsen: det blir en brytning och så lagas det! Som man ser var man icke besvärad av rimnöd, när man rimmade dem med dem och fra med fra.

De svenska folkvisornas öde har varit att först under långa tider ringaktas och sedan återupptäckas och överskattas. När man nu med lugn och oväld går igenom den Geijer-Afzelianska normalsamlingen, upptäcker man lätt, att största delen av visorna äro utlänningar och att dessa äro delvis obetydliga, evigt återkommande till huvudmotivet: förhållanden mellan könen, tillåtna och otillåtna. Kommer man så från dessa vackra poem till bokens slut, hittar man några äkta juveler, och man finner med glädje att de äro svenska. Bland de bästa sätta vi Gottlandsvisan,

Digitized by Google

vilkens klangfulla tongångar och uttrycksfulla metrar giva ett alltigenom svenskt intryck, än klagande över ärans och trons undergång i striden mot samvetslöshet och svek, än mäktigt varnande, manande, än praktfullt skildrande.

Wi klage det alle
för herrar och welle
och för utländske städer,
vad Sverige är skedd
med svek och falskhet,
som Daner fara med.
Svenske män
I akte det än
när I hören det kvädas.

*

Bättre är dö
i elden röda
än ärelös leva.
Tron satte sig pant,
de sade icke sant;
slikt pläga Daner bedriva.
Svenske män
I vakten eder än
för brev de skriva.

Tord Bondes mord, Slaget vid Brunkeberg, Slaget vid Brännkyrka, Kung Gösta och dalkarlarne äro sådana stycken, över vilka vi med fullt skäl kunna vara stolta.

Kung Gösta och dalkarlarne är ett historiskt minne av stor betydenhet och är skrivet med sådan kraft och skärpa i språket, att man liksom känner tyrannhatet pulsera i versens böjningar.

Digitized by Google

De dalekarlar började vanka
allt in för Stockholms by.
Fast flera voro de dalepilar
än hagel faller av sky.

De dalekarlar begynte att skjuta,
de sköto och all en man.
Tjockare rökte de dalepilar
än sanden på sjöastrand.

De dalekarlar månde så skämta
och pilarne hava sin gång.
Två jutar buro den tredje
uppå sin spetsestång.

Ut kommer en mölnare hustru
allt vid det samma sin:
»De säckar äro malne,
vi dragen I dem här in?»

»Det är icke mäldesäckar,
fast I nu sägen så;
det är den yppersta jute,
som stod på malmen i går.»

Juten klagar:

»Jag haver så ont i huvud,
jag gitter ej lemmar rört;
jag haver druckit det starka porsöl,
som är ifrån Dalarne fört.

»Det värker ock i min sida,
jag gitter mig icke vänt;
jag haver smakat den härske strömming
som är ifrån Dalarne sänd.»

Ut kommer man av huse
på Stockholms gatu lång;
det var stor lust att skåda
hur juten från hättan språng.

Digitized by Google

Det var en ryttar Erik,
så skria han som fler:
»Herre Gud nåde oss jutar,
vi se ej Jutland mer.»

Konung Göstav rider på högan häst
i fältet av och an:
»Tacka vill jag mine dalekarlar,
för eder trohet sann.

I haven med mig ståndit
som trogne svenske män;
vill Gud mig livet unna,
jag gör eder gott igen.»

En skald har vår medeltid omnämnt, och den är ock värd att minnas; det är biskop Thomas i Strängnäs († 1443). Han har besjungit en sådan personlighet som Engelbrekt och en sådan sak som friheten.

Om Engelbrekt sjunger han:

O, ädla svensk, du statt nu fast,
och bättra det som förra brast.
Du lät dig ej omvända;
du våga din hals och så din hand
att frälsa ditt eget färdernesland.
Gud må dig tröst väl sända.

En fågel han värjer sin egen bur,
så gör ock all villena djur,
nu märk vad dig bör göra:
Gud haver dig givit sinne och själ,
var heller fri än annans träl,
så länge du kan dig röra.

Och om friheten sjunger han som om han varit född fyra hundra år senare:

Digitized by Google

Frihet är det bästa ting
som sökas kan all världen omkring,
den frihet väl kan bära,
vill du vara dig själver huld,
du älske frihet mer än guld,
ty frihet följer ära.

Men han har också sjungit om Erik Puke och vid betraktandet av dennes öde kommit på tankar, som man har trott vara en senare tids uppfinning:

Det märke med sig
så fattig som rik
eho som vill,
han sighle och ro,
han finner ej tro
i världene till.

Om den icke alltför rika satiriska diktningen se ovan kap. 4.

Birgittas skrifter äga stundom värde som poesi, men detta är endast tillfälligt; de höra hellre hän under den andliga och någon gång den politiska litteraturen.

Vackrare och framför allt sannare än romanerna är Vadstenanunnan Ingrid Persdotters brev till sin käraste Axel Nilsson Roos. Dess äkthet har utan bevis blivit ifrågasatt. Vi tveka icke att giva några stycken såsom prov dels på brevstil, dels på arten av de känslor, som kunde röra sig inom en nunnas bröst för 400 år sedan.

»Min ganska kärliga hälsning av allt mitt bedrövade hjärta, till min allrakäraste hjärtans glädje, försänt med vårom Herre.

Efter vårt senaste kärliga samtal och omgång

Digitized by Google

Sancte Barbara afton må jag icke förgäta dig hjärtans vän, några ord tillskriva hjärteligen. Gud give jag kunde utvisa dig på detta papperet mitt trofasta hjärta, som med dig skall i döden ganska kärligen vara förknippad så länge jag lever i denna usla världen fast det ännu vore 5,000 år; jag tackar dig mitt allrakäraste hjärta för den kärliga skrivelsen och sändning, som du mig sände med Johan Andersson till övermåttan hugnelse, Gud unne mig livet, jag skulle unna dig gott igen, du vet själv mitt tillstånd i detta fängelset, att jag icke får försända sådant, som jag gärna ville, dock om jag intet annat hade i mitt våld, vet jag ingen annan, som jag ville förunna mig själv hellre än mitt kärliga hjärta så länge jag lever; framdeles, min endaste glädje, ville jag gärna hava igen det lilla gyllene belätet och de andra smyckena, som du tog senast, och mitt lilla skrin, och sade att du älskade dem i världen, och att du ville dö därföre, jag vill sända dig igen en virkad hätta, som jag själv haver förfärdigat, Syster Kjerstin Anders dotter haver gjort och sänt en till bror Bertell; när hon såg att jag blandade något gullband och gyllentråd, sade hon jag måste hava någon käraste; aldrig så svarade jag, här i klostret lärer väl märka sig, om någon av bröderna hava sådant på sig och till en världslig person dristar jag mig aldrig sådant försända, av kärleksfullt hjärta; jag vill sömma henne åt Axel Nilsson. — — — Mina föräldrar hava väl min kropp i detta fängelse insatt, men hjärtat kan intet så snart från världen återkallas, jag är en människa av kött och blod, det kvinnliga könet är svagt och bräckligt som St. Paulus säger, ibland alla världsliga ting, tyckes mig intet så svårt gå tillsammans, som det

Digitized by Google

jag med dig min skatt intet får leva och dö; du lärer väl komma ihåg, vad jag sade när jag första gången talade med dig här i klostret, att mig varken gott eller ont kunde vederfaras, för den bedrövelse och hjärtans pina som din frånvarelse hos mig förorsakat.

— — —

Under dessa vita kläder ligger förborgat ett kolsvart hjärta, fullt med bedrövelse till dess det i svarta mullen nedlägges, men så ofta jag tänker på dig allra käraste hjärtans glädje, får jag en innerlig hugsvalelse, menar mig vara i det fängelse hos dig i famn och lunden där du lekte för mig på harpan, det haver jag sedan med många tårar och suckar betänkt, de kärliga sånger som du sang, minns du vad du sjungde: fågeln sjunger så ljuvligt i skogen, men sitter så bedrövad i buren. — — — — Än minns jag huru du sade när jag satt på ditt knä och du lekte på harpan, att förr skulle hjärtat sönderbrista och förflyga i så många stycken som jag såg löven på trän i lunden, än det skulle mot mig förkolnas, allrakäraste hjärta, så ofta jag går i trädgården in och skådar på trän, betraktar jag de härliga ord oss emellan, jag kan intet mer skriva, pennan darrar i min hand, hjärtat flyger uti mitt bröst — — — — — — Tvivla aldrig om min trohet, så sant mig vår kära moder och St. Britta hjälper skall jag in i döden vara trogen, Gud haver intet skapat två tungor i munnen, men dock vet han att jag är förtänkt med dig allrakäraste hjärtans gläjde leva och dö.

Till min allrakäraste hjärtans glädje försänt, skrivit i Vadstena kloster 1498.

Syster Ingrid Pärs dotter
till välborne Axel Nilsson Roos.»

Digitized by Google

Det är en tämligen allmän föreställning, att man icke predikade i de katolska kyrkorna före reformationen, och framför allt att man icke talade på svenska. Vi hava tvärtom rätt många postillor kvar från medeltiden, och vi finna att skillnaden mellan dem och vår tids icke är så stor, som man skulle vara böjd att tro. Ur en predikan på tredje söndagen i fastan lämnas här ett prov. Texten är: »Huru Jesus utdriver en djävul».

— — — »Ty, säger Isidorus, dryckenskapen föder glömska, av överflödigt drickande; dryckenskapen borttager Guds nåd och inleder synd; han är en blid djävul, söt etter, söt synd; vilken dryckenskapen haver, han gör ej allenast synd, utan han är hel och hållen synd, och, säger Augustinus, dryckenskapen borttager minnet, sönderstinger sinnet, skändar förståndet, uppväcker skör lusta, gör talande tunga, vanmäktar allt gott, röter blodet, nedsätter sinnet och fördärvar all hälsa. Denna onda ande utvräks med fasta och återhållsamhetsande, och med gudeliga böner, och detta djävlaslaget, som vår Herre säger (Mat. XVII), utvräks på intet annat sätt. Sjunde är skörlevnads ande, av vilken skrivet är: skörlevnaden är stundens lusta som ett ögonblick, och förskyllar evig beskhet; han hatar ljuset, åstundar mörkret, rensar alla människors sinne från dygden, av vilken alla goda tankar förslöas, själen förmörkas och förståndet skändas. Andra synder smitta själen, skörlevnaden smittar både själ och kropp och förtappar och dräper själen såsom Holofernes (Judit XIII).»

Som synes är anden just icke lågande, men orden, många och upprepade, späckas med anföran-

Digitized by Google

den; djävulen är i stark rörelse. För övrigt voro järtecknen en stående och genom sin anekdotform uppfriskande beståndsdel av dessa tiders predikningar.

Boktryckerikonsten övades under sina första tider här i Sverige av resande tyskar. Av kvarvarande tryckta böcker från denna tid anser man den ovan i kap. 4 (sid 113) nämnda Vita sive legenda Catharinæ vara älst, och gissas tryckåret vara omkring 1474.* Från 1495 har man det äldsta kända tryck på svenska språket: en översättning av Gersons skrift om djävulens frestelser.

* Man får väl icke kalla Vita Catharinæ den första i Sverige tryckta bok, då uppgiften om »den första» helt och hållet saknas.

Digitized by Google

KAP. 3.

Byggnadskonst, målning, bildhuggeri.

62. Kyrka från romanska perioden (Vårnbs socken, Västergötland).

De sköna konsterna växla former såsom kläder, husgeråd och dylikt och äro lika mycket som dessa underkastade modets ändringar, men man talar dock icke om moder i konsten, utan om stilar. Medeltidens konst är i stort taget underkastad två härskande smakriktningar, den äldre medeltidens rundbågstil och den yngres spetsbågstil. Den förra be-

Digitized by Google

gagnar rundbågen i valv, dörrar och fönster, samt dekorerar även med sådana. Sverige fick tidigt denna konst, som även kallas den romanska, utifrån och tillämpade den nästan uteslutande på kyrkobyggnaden. Den romanska kyrkan är icke någon utveckling av de första kristnas landskyrkor, vilka tros varit en fortsättning av hedendomens offerhus, eller av träkyrkan, som var ett större boningshus eller stuga; den kommer utifrån som ett nytt mod. Dess plananläggning var i regeln denna: treskeppigt långhus, kvadratiskt kor slutande åt öster med en halvrund nisch, mellan skeppet och koret ligger ett fyrkantigt rum, den så kallade mittkvadraten, vilken är högre än skeppet och tillsammans med tvenne sidokvadrater utgör tvärskeppet; de två östligaste pelarne i långskeppet uppbära en rundbåge, triumfbågen, vilken bildar ingången till koret. Taket ini kyrkan var ursprungligen av trä, men blev sedan tunnvalv. Pelarne, som bära murarne, äro oftast fyrkantiga, mera sällan runda och vila antingen omedelbart på golvet eller på en plint, upptill begränsad av en list; den runda fristående pelaren har svällande bas, bestående av två dynor skilda av en urhålkning och vilande på en plint. Tomrummen mellan den fyrkantiga plintens hörn och den runda basen utfylldes med ornament liknande knölar eller blad. Övre delen, kapitälen, var tärning- eller kalkformig, stundom prydd med rankornament ur växtriket eller ock med figurer av djur eller människor.

Tornet stod ursprungligen för sig som klockstapel; senare och på de större kyrkorna sattes ett eller två torn i västra ändan av långskeppen.

Denna stils prydnadsformer äro flätverk av blad

Digitized by Google

och band, sicksack-, schackspels- och fjällornament. Sveriges förnämsta representant av rundbågskyrkor är Lunds domkyrka.

Från byggnadskonsten överfördes rundbågstilen

63. Kyrka från gotiska perioden (Söderköping).

med dess ornamentik på bohagstingen, och man finner långt senare soffor, stolar och vaggor, hos vilka rundbågen i dess användning tyckes vara direkt tagen från den romanska träbyggnaden, vars förnämsta uttryck var stavkyrkan, som den kallas i Norge, men av vilken vi i Sverige icke äga några kvarlevor.

*

Spetsbågstilen eller den gotiska stilen, som anses hava sin upprinnelse i norra Frankrike, utmärkes av den bågform, av vilken stilen har sitt namn.

Digitized by Google

Skönast tog den sitt uttryck i kyrkan. Denna är i sin anläggning tre- eller femskeppig med kortare tvärskepp; valven äro spetsbågskorsvalv; mittkvadraten saknas och koret omgives stundom med en av särskilda valv bildad omgång, bakom vilken ligger en krans av kapell. Utanför stödas murarne av strävpelare, vilka äro en fortsättning av de inre pelarne

64. Träkyrka från medeltiden (Råda socken, Värmland).

och från vilka strävbågar kasta sig över att stöda mittskeppets höga murar. Pelarne bestå av knippen från vilka valvstrålarne springa upp i valven. Kapitälen äro kalkformiga påhäng på strålarne och lämna det fantastiska, som härskade i föregående tidevarvets stil, samt taga sina motiv direkt från verkligheten, avbildande ofta blad av ek, murgrön o. s. v. Socklarne äro mångkantiga.

Ornamenten i denna stil äro: korsblomman, krabban (en bladknöl), fiskblåsan samt realistiska växtformer.

Sveriges förnämsta representant av den gotiska kyrkobyggnadsstilen är Uppsala domkyrka.

Att våra landskyrkor icke strängt kunde hålla

Digitized by Google

65. Allegorisk målning: Lyckans hjul.

fast vid de stora katedralernas grundplan berodde på fattigdomen, men själva huvudmotivet, rundbågen och spetsbågen, kunna vi återfinna, ehuru icke alltid det heller. (Se figurerna här ovan.) Bland våra bibehållna träkyrkor från medeltiden är Råda kyrka i Värmland den märkvärdigaste, mest kanske genom sina takmålningar.

Man har talat om en övergångsstil, som mest återfinnes i gottländska kyrkor och även stundom annorstädes, men denna uppkom troligen därav, att kyrkorna stodo så länge under byggnad, att smaken förändrades under tiden.

*

Bland våra medeltidsborgar äro Bergkvara och Wiks hus de bästa bibehållna, vilka oaktat ombyggnader kunna giva någon föreställning om stilen. Någon spetsbågstil kan dock icke här skönjas, utan dessa byggnader utvecklade sig av ren nödvändighet

Digitized by Google

ur ändamålet och underkastades icke modet. (Se kap. 3.)

Rådhuset, som i de övriga europeiska städerna var föremål för byggmästarens stora omtanke, måste även i Sverige hava varit en monumental byggnad. Vi äga dock inga underrättelser eller avbildningar kvar av sådana, om icke Visby rådhus, sådant det

66. Genremålning: Kristi födelse.

synes i Dahlbergs utsikt av Visby, kan vara det gamla från medeltiden. Det omgives av en öppen pelargång, där de rättsökande promenerade; har spetsigt tak med höga gavelrösten. Stockholms rådhus, som låg vid Stortorget, hade en utbyggnad kallad burspråk, varifrån talades till folket.

Om prästgården se kap. 4 (sid. 124).

De enskildes bostäder utgjorde icke gärna föremål för arkitektens verksamhet såsom konstnär, varföre beskrivning på desamma lämnats ovan i kapitlet Bostäder och flerestädes.

Digitized by Google

Vår medeltids målarkonst är lika osjälvständig och utländsk som byggnadskonsten; att den mestadels går i kyrkans tjänst är naturligt, ty kyrkan föreställde bildningen. De viktigaste och vackraste lämningarne av denna konst äga vi i taken på några av våra äldre kyrkor; de röja delvis fransyskt, italienskt och nederländskt ursprung.

Stockholm var vid medeltidens slut sätet för en utländsk målarkoloni, och desse artister lämnade icke sina namn åt eftervärlden, men väl ryktet om liderligt levnadssätt.

De äldsta minnen vi äga av inhemskt måleri, ehuru av franska cisterciensmunkar, voro de i Vrigstads och Hjälmseryds nu rivna kyrkor i Småland, från 11- och 1200-talen, samt kyrkomålningarna i Råda kyrka i Värmland från 1300-talets början.

Bland namnen på svenskar, som övat konsten under medeltiden, torde man få nämna Albert, målare från Stockholm, som utfört de ryktbara målningarna i Kumla kyrka i Västmanland omkring år 1482, samt Amund, vilken år 1494 målat skeppet i Råda. Om dessa målningar kan man få närmare begrepp och underrättelser i Mandelgrens högst förtjänstfulla arbete »Monuments Scandinaves.»

En annan gren av måleriet var det så kallade miniaturmåleriet, eller konsten att utsira begynnelsebokstäverna i handskrifter. Ett särdeles vackert prov lämnar Vadstenaboken Jungfru Mariæ Örtegård.

Ett enstaka försök till porträttmåleri visar försitsbladet till murarskrået från 1400-talet, där dåvarande åldermannen Tord murarmästare är av-

Digitized by Google

bildad i full verksamhet. Om det äger någon likhet med originalet kunna vi naturligtvis icke avgöra.

Glasmålning övades också, ehuru troligen av utlänningar, och synes på det rika Gottland hava varit mera vanlig än på fastlandet.

Till målarkonsten kunna vi, från denna tids ståndpunkt, även räkna de broderier eller bildvävnader, som förekomma på kyrkkläder och mässreden.

•

De äldsta bildhuggningsförsök vi äga framvisas av de runstenar, vilka datera sig från början av vår kristna tid. De visa inflytande från både Italien, Frankrike och mest kanske Irland, ty drakslingorna äro gemensamma för detta land och den Skandinaviska norden, och vi få därför icke kalla den stilen för särskild nordisk, ty någon sådan har man ännu icke funnit.

Gravhällar och dopfuntar bliva även föremål för denna konst.

Under spetsbågsperioden uppträder bildhuggarkonsten på sin höjd i helgonbilder, krucifix och förnämligast i altarskåpen. Dessa senare äro mest gjorda av tyskar, i Lybeck och Hamburg, någon gång dock hemma. Vid medeltidens slut blomstrar en nederländsk skola härstädes.

Det ryktbaraste altarskåpet är Österåkers, gjort i Lybeck 1468; det mest berömda nederländska är det från Bruxelles, i Strängnäs domkyrka.

Även elfenben snidades. Statens historiska museum äger ett jakthorn från 1100-talet, vilket troligen icke är förfärdigat i Sverige.

Digitized by Google

Sigillgraveringskonsten blomstrade från medeltidens början intill mitten av 1300-talet, då den förfaller, men höjer sig åter under 1400-talets senare del.

67. Sigill.

Digitized by Google

KAP. 4.

Vetenskaperna.

Det är inom klostrens tysta murar, där den störande verkligheten, med dagsljuset, endast sparsamt insläppes, som vetenskaperna hava sökt sin tillflyktsort, och det är huvudsakligen från klostren vi ännu äga i avskrifter de få vetenskapliga verk vår medeltid lämnat. De äro tyvärr till största delen översättningar, men lämna i alla händelser en föreställning om vetenskaperna i vårt land, den tid då intet bättre fanns.

Mineralogi, botanik och zoologi stå ännu på en ganska ovetenskaplig ståndpunkt och äro blandade med vidskepelse. De få avhandlingar, som finnas i behåll, gå vanligen under namnet örtebok. Den berömdaste av dessa är den, som kommit i handskrift från Nådendals kloster och som är översatt från latinet.

Kemien eller alkemien söker tingens urväsen och tror sig finna detta i den genom destillation framställda qvinta essentia eller livsens vatten. Detta kunde utdragas ur rött vin, människoblod, allehanda djurs kött, av ägg o. s. v. Det förlänger människans liv. De fyra elementen äro vattnet, vädret, elden, jorden; kropparnes egenskaper äro därför fyra och sjukdomarnes antal lika många, nämligen: våta torra, heta, kalla.

Digitized by Google

Medicin. Läkekonsten var urgammal och övades stundom med signerier av gamla kvinnor. Man använde mestadels runor, trollrunor, kraftrunor, och höll sig till de enkla läkemedel, som kunde hämtas ur växtriket. Men det fanns även vetenskapligt bildade läkare bland klosterfolket, och de hava lämnat skrifter i läkekonsten efter sig. Nådendals Örtebok innehåller recepter och avhandlingar om växternas medicinska nytta, och vi se av dem hurusom läkarne hade sina favoriter bland läkemedlen. Så till exempel ägnas ett längre anförande åt den välbekanta malört, som kallas absinthium på latin: hon är het och torr av naturen; antingen man äter henne eller dricker, så styrker hon magen, dock är hon bäst om man kokar henne i regnvatten och skär henne sedan samt låter henne avkylas en dag, förrän man dricker henne; sålunda beredd kan hon hjälpa många onda sjukdomar, som många få i magen. Även ältar hon bort spolmaskar. Stampar man henne med ättika och smörjer sig med henne, då fly loppor och löss och flugor. Blandar man henne med dill och temprar, då duger hon för gulsot. Blandar man ättika med malört och dricker, hjälper det njurarne. Malört är god mot sår, om hon stampas och lägges på. Hon duger ock för klåda, om man smörjer sig i hennes spad. Man blir ej sjösjuk på havet, om man dricker henne före med annan dryck. Lägger man malört nära sin säng, så duger hon för sömn. Lägges malört i kläder, hjälper hon för mott; samma nytta gör pors. Stampar man malört med honung duger hon för tungbölder; för blånad om ögonen och för öronsusning hjälper hon med oxgalla. Råttor äta ej de böcker, som skrivas med bläck blandat med

Digitized by Google

malört. Romarne anse malört bevara mannens hälsa och prisa henne till läkedom mer än guld och silver.

Även Vadstenamunken Peder Månsson har från medeltidens slut lämnat en svensk bearbetning av en läkarebok, skriven på latin av Johannes de Rupe Scissa, vilken i sin ordning byggt på Raymundus Lullus, medeltidens förnämste naturvetenskapsman.

Ekonomi. Biskop Brasks sekreterare Spiegelberg uppsatte i början av 1500-talet en ekonomisk kalender, av vilken utdrag finnas tryckta flerestädes och som är i detta arbete begagnad på ett par ställen.

Matematik. Astronomi. Runstavarne böra räknas hit, såsom varande almanackor. Almanackor i Sverige trycktes först i början av 1500-talet. Kalendarier finnas i de flesta liturgiska böcker och även särskilda. Även i Peder Månssons samlingsband finnas uppsatser i dessa ämnen.

Historia. Runstenarne lämna knapphändiga bidrag till historien, men dock några. Kalendarier med historiska anteckningar finnas många.

Ericus Olai är den förste, som sammanskrivit en svensk historia, vilken går fram till 1462 och är författad på latin. Hans källor voro huvudsakligen: den gamla prosaiska krönikan till 1448 och rimkrönikorna samt kungalängder, kronologier, annaler, diarier, kalendarier och nekrologier, vilka numera äro till största delen utgivna i samlingen Scriptores rerum svecicarum medii ævi eller källor till medeltidens historia, ett arbete, som började utgivas i Uppsala 1818 och ännu fortfar.

Johannes Magni skriver senare i Venedig 1537 sin historia, som utkommer i Rom 1554.

Olaus' Magni stora arbete Historia Gentium

Digitized by Google

Septentrionalium, som trycktes i Rom 1555 första gången, får också räknas hit, emedan författaren lämnade Sverige före 1530 och han sedan skildrar ur minnet och efter anteckningar. Arbetet är översatt på alla levande språk utom svenska.

Teologi och kyrkohistoria. Dessa vetenskaper tillhöra medeltiden företrädesvis.

Legender (Fornsvenskt Legendarium), klosterläsning, Birgittas skrifter torde utom de liturgiska böckerna vara de förnämsta representanterna av denna litteratur.

Geografi. Hit höra uppgifter i Västgötalagen om allmänningsskogar, berg och vatten; ävenså jordeböcker, fastebrev, testamenten. Den äldsta utförligare kartan över Sverige är tryckt i Venedig 1539, utgiven av Olaus Magni.

Språkkunskap. Latinet var de bildade klassernas tal- och skrivspråk. Hebreiskan var ovanlig. Grekiskan blomstrade ej, emedan man redde sig med den allmänt antagna latinöversättningen av bibeln, Versio vulgata. Italienskan lärdes av en och annan Rom-farare. Franskan studerades av våra studenter i Paris. Tyskan talades under våra tyska regenter tämligen allmänt och skrevs av en och annan.

Undervisning. De äldsta abc-böcker torde vara runrader, som finnas på stenar vid vägar, på smycken och i kyrkor. Donaten (så kallad efter författaren Donatus i 4:de seklet), den första läroboken på latin, trycktes i Uppsala 1515 och är kanske vår äldsta tryckta abc-bok.

Filosofi. Hit räknas, bland inhemska filosofiska skrifter, främst Birgittas uppenbarelser, vilka spekulera över de yttersta tingen.

Digitized by Google

Politik. Om konunga- och hövdingastyrelse heter en sannolikt på 1300-talet skriven bok, som är en lovsång över konungamakten men icke saknar goda oförskräckta råd, vilka visserligen icke synas haft något annat än goda råds vanliga öde. »Konungen skall lyda Gud och bäva för att göra det ont är; han skall styra lagligt och rätt efter gamla lagar och veta att folket nog kan pröva om han rädes Gud eller ej, att det blott rädes honom om han rädes Gud, och att han annars anses ovärdig att styra och snart skall se sin makt försvinna. Ty Gud tillåter ofta folken störta sina regenter.» Om ministerombyte eller parlamentarism yttrar sig den okände författaren i en liknelse: »En sårad man låg vid vägen och flugor fyllde hans sår. Kom där gångandes en annan man, som av varkunsamhet ville bortjaga dem. Då sade den sårade mannen: nej, nu äro de mätta; jagas de bort, bliver det blott för att lämna hungriga platsen.»

Tyrannen skildras som en, vilken hatar och försmår vittra och rättvisa män, de där styrka allmogen med ord och råd till att motsäga uppenbara olagligheter och alla våldsgärningar.

Digitized by Google

KAP. 5.

Yrken, handel, näringar, samfärdselns medel.

Yrken. De flesta nu brukliga yrken utövades redan under medeltiden och troligen av inhemska arbetare, även om många lärdomar hämtades från Tyskland.

Följande överblick över de svenska hantverkeriernas uppkomst är av E. M. Fant från källor i gamla antikvitetsarkivet uppgjord i förra århundradet, men kan nog komma att påökas och bättras i en snar framtid. Anno 1433 slottsbagare. — 1436 remsnidare i Vadstena. — 1417 blymästare. — 1483 Barth. Gothan. boktryckare i Stockholm. — 1346 bryggare. — 1472 byggmästare. — 1449 glasmästare i Nådendahl. — 1421 grytgjutare. — 1298 gullsmed i Sigtuna. — 1419 humlemånglare i Söderköping. — 1410 kanngjutare i Uppsala. — 1384 klockegjutare. — 1347 kopparslagare i Lindköping. — 1390 kyrkobyggare och stenhuggare. — 1509 köttmånglare. — 1495 kökemästare. — 1359 låsasmed i Stockholm. — 1434 murmästare i Lindköping. — 1460 målare i Norrköping. — 1473 orgomästare (orgelnist?) i Stockholm. — 1440 pergamentsmakare i Skövde. — 1484 pärlestickare i Uppsala. — 1298 sadlamakare. — 1504 skeppsmästare i Nådendahl. — 1298 garvare. — 1404 skomakare i Stockholm. — 1298 skräddare. — 1487 skärmare i Uppsala. — 1440 smed, knivasmed i

Digitized by Google

Lindköping. — 1480 smältare i Arboga. — 1408 snickare. — 1421 sporrsmed i Strängnäs. — 1433 stolmakare i Uppsala. — 1359 svärdslipare i Lindköping. — 1370 överskärare i Lindköping.

Om hantverksskråen hava vi yttrat oss ovan, (Människorna och levnadssättet, kap. 5).

Vi skola nu ur samma skråordningar för huvudstaden hämta några upplysningar om arbetssättet, verktygen och råmaterialen, så långt de sparsamma uppgifterna medgiva.

Skomakare. Mästerstycket skall vara ett par mansskor, ett par kvinnoskor med »länkä laska» och ett par innanbundna (vända?) skor samt ett par höga stövlar.

Slaktare. Mästersvennerna skola vara förnumstiga i sina köp, så att de ej köpa svin, nöt, får, getter eller vad helst det är, som är med dynt, skabb eller blodsot, eller de nöt, som gå bärande (dräktiga). Ingen slaktare får slakta på öppen gata.

Smeder. Varje mästare skall sätta sitt märke på sitt arbete. Vilken smed, som mera förbränner av ett skeppund gott smidesjärn än fem lispund, uppfylle åt ägaren, som smida låter, det som fattas efter värderingsmäns ord. För en klippare med 6 stampeskor (?) kostar skoningen 1 öre, för en häst om 8 stampeskor halvtannat öre, för en häst »om 40 mark» med hans egna skor och söm 6 öre, för en häst om 16 mark med egna söm en halv mark, för en liten klippare med egna skor och söm 3 öre. För ett fat järn i smide betalas 5 mark; för ett skeppund stångjärn i grovt smide, vad som helst, halvtredje mark.

Bagare. När en läst råg och vete gäller tyra

Digitized by Google

och tjugo mark, då skall ett spisebröd väga trettio lod, ett vetebröd tjugu lod. När ett spann vete gäller 3 öre, då skall vart vetebröd väga 16 lod. När ett spann vete gäller en halv mark, då skall vart vetebröd väga 11 lod. Alla skola baka bröd av lika vikt.

Två män av rådet skola hålla uppsyn över bagarnes arbete.

Murare. Ingen murare får taga mer än 6 öre för vart tusen tegel.

För reparationer äger muraren taga 2 öre om dagen med mat och öl in till mickelsmässan (september) och sedan framdeles över hösten fyra örtugar med mat och öl.

Skräddare. Skräddarmästare skall skära till mästerstycke: en kvinnokåpa, en kvinnokjortel, en prästhätta med en timp (mössa) och ett par »hosor med forfötter» (byxor).

Överskärares stycke skall vara åtta alnar leydiskt krympt kläde, och det skall han skära på 6 timmar.

Ingen skräddare får åtaga sig mera arbete än han kan lämna från sig på överenskommen tid. Gör han det, tage åldermannen från honom och lämne åt annan.

Guldsmeder. Mästerstycke är fyra stycken: en guldring med en sten, ett smycke och två knivsholkar. Guldsmedernas vikter skola justeras en gång om året i Stockholm. Ingen guldsmed får bruka pompelrut (?) på något förgyllt silver.

Bärare. Ingen bärare får taga mer än fyra örtugar för att bära en messz (?) koppar. Ingen i dragareämbetet får inslå mer än fyra skeppund i »meesan». För att bära en tunna tillsprundat öl inom stadens portar fås sex penningar; på malmarna

Digitized by Google

och Riddarholmen en örtug. Ingen bärare får hålla bryggestol till att sälja öl utom gård.

Bärarne skola hålla brandvakar på isar. Isfogden skall för varje dag efterse huru stark isen är. Bärarne skola hava vakt om söder bro, Kornhamn, Kaggehamn och vid östra bron, att ingen orenlighet, stenar, granris och spånor utkastas i hamnen.

Då löst Baij-salt kommer till staden skola kopparbärarne bära det.

För varje läst Baij-salt betalas 3 öre omkring Järntorget; västan mur (Västerlånggatan) till Vattubrinken (Tyska brinken) söder om Skomakargatan 10 örtugar, desslikes östan till intill Skultens gränd, och 3 öre till förre Olof Svartes gränd.

För ett fat vin om sju eller åtta åm fås: kring Järntorget sex öre, till Stortorget och Fiskarstranden (Skeppsbron) en mark, till slottet tolv öre; för ett fat Emskt öl kring Järntorget fem örtugar.

Från Kornhamn får ingen åkare uppföra järn av uppstäders skepp, utan allenast bärare, som skola hålla hamnen ren om sommaren.

Ingen bärare får tillåta att åkare hava deras hästar och kärror stående på torget, där bärarne äro vana att göra rent.

T u n n b i n d a r e. Om någon gör tranfat, ölträ, fat eller tunnor och icke sätter sitt brännmärke på och lämnar ut, böte tre mark.

Mästerstycke är två ölträ och ett vinfat.

Verktygen äro likstock (passare), märkebast, ändmått och brännmärke.

Spilare och laggare kallas de, som göra laggar och stäver, och de få icke göra tunnor, icke ens banda om dem.

Digitized by Google

Gryt- och kanngjutare. Mästerstycke: en mortare, en stekpanna och en gryta. Är han kanngjutare göre han en flaska, ett tennfat och en kanna.

Ingen får uppskura gamla grytor och sälja dem för nya. Ingen får köpa upp gammal koppar eller gammalt tenn att föra ur landet.

Snickare. Mästerstycke: ett utdragsbord av gott ekvirke, översta bladet skall vara tre alnar långt, sju kvarter och två tum brett, höjden sju kvarter två tum och båda bladen tre tum tjocka, och listerna på ändan åtta tum breda, på hörnen väl tillhopafogade så och eljest fliteligen utarbetade. Vidare: en kista med en fot så att hela höjden är fem kvarter, längden halvtredje aln och bredden en aln, och med platta pelare.

Buntmakare. Mästerstycke: en kvinnokjortel (kappa), ett gråskinns foder, en »fyrestickat» skinnkjortel.

Ingen får falla i skinnarämbetet att låta bereda några skinnvaror, som äro uttrar, mårdar, bävrar, hermelin, gråverk eller ock andra skinnvaror.

*

Jordbruket var under hela medeltiden modernäring i södra och mellersta Sverige. Sädesarterna voro desamma som nu. Om dessas ålder, infödingsrätt och inflyttningsdatum äro ännu så många meningar, att det är svårt få några anhängare, om man skulle komma med en egen sådan. Kornet anses allmänt ha varit först i landet, sedan kom vetet, vilket nämnes i några av våra äldsta lagar; rågen vill man däremot hava senare än vetet och havren räknas som den yngsta bland halmfrukterna

Digitized by Google

i vårt land. Några hålla före att alla sädesslagen äro införda från Asien; andra mena att de funnits vilda i landet och förädlats genom odling, varvid alltid de vilda arterna upphöra att finnas, det vill med andra ord säga, den vilda arten förändras så väsentligt genom odling, att den odlade sedermera icke kan igenkännas i den vilda. Rågen anses emellertid vara den halmfrukt, som nästan uteslutande följt germaner och slaver, och har också i Sverige undanträngt kornet, men dock först i senare århundraden, ty den var mycket sällsynt i de norra provinserna ännu under Gustav I.

Bland rotfrukterna nämnes rovan, av vilken flera arter funnits, och äro de gamla namnen, särskilt de latinska, ganska farliga att hantera, ty de beteckna rätt ofta olika arter i olika länder, så att man icke kan veta när det menas rova eller kålrot.

Humlen tros hava varit vild i landet, men före dess odlande och även sedan av de fattige begagnades porsen till att beska och bevara ölet. Både vildhumle och pors skyddades av lagarne. En nyare forskare antager att humlen såsom odlad växt inkommit med cisterciensermunkar från Frankrike på 1100-talet.

Linet synes vara mycket gammalt och odlades på 1100-talet i Hälsingland, där det än i dag anses giva den finaste skörden.

Åkerredskapen stå redan i detta tidevarv på den ungefärliga utvecklingsgrad, som de behållit intill våra dagar, då mera vidlyftiga maskinerier börjat intaga deras plats. Plogen eller årdern var ursprungligen en krokig trädgren, som senare försågs

Digitized by Google

med järnrist eller bill. Harven var en träram med tvärslåar, i vilka pinnar voro inslagna, stundom uppgivna till antalet nio. Sladden och välten torde hava varit i bruk, om man får döma efter Olaus Magnis avbildningar. Gaffeln, spaden, skoveln, slagan, skäran (lien) hade genomgått sina enkla utvecklingsstadier till ändamålsenlighet. Kärra och drög (släda) begagnades här och där till skördens införande.

Trädgårdsskötsel övades tidigt, huvudsakligen dock kring klostren; men även stadslagen nämner apel- och kålgård. Kål och lök samt bönor synas hava varit de viktigaste produkterna.

Boskapsskötseln gick numera mestadels bredvid jordbruket. Alla de större husdjuren voro kända: nötet, fåret, svinet, geten; även de flesta mindre, såsom gäss, höns, ankor(?). Biet hölls som husdjur hela medeltiden igenom och vårdades mera än nu, emedan man behövde vaxet till ljus och honingen i stället för socker. De höllos i kupor av halm, vilka skyddades för vinden genom små överbyggda trätak.

Jakten var ursprungligen ett näringsfång, och den ägde jakt, som ägde jord, men då genom landets uppröjning de matnyttiga djurens antal betydligt minskades, vågade ingen vidare lita på en så oviss bärgningskälla. Stormännen, vilka icke behövde arbeta för sitt bröd, började då anse jakten som ett nöje och inskränkte snart allmogens rätt att jaga. Flera försök till stadganden i denna riktning blevo gjorda, men mottogos naturligtvis med stor ovilja och åtlyddes icke. Först sedermera under Johan III och genom adelsprivilegiernas utfärdande på 1600-

Digitized by Google

talet inskränktes folkets jakträtt, tills den åter måste frigivas under frihetstiden.

Vildbrådet var mest detsamma som nu, men älg och bäver voro mycket allmännare.

Skyddsförordningar utfärdades stundom för högdjuren, men folket trodde icke på någon god avsikt för det vildas skydd, utan sågo häri blott stormännens intressen, vadan t. ex. älgen, som under Magnus Eriksons tid helt och hållet var förbjuden söder om Gästrikland, Dalarne och Värmland, så kunnat utrotas.

Jaktredskapen voro förnämligast båge och pilar, spjut och klubba; men man brukade även giller, snaror, fällor och gropar.

Om falkjakten och jakten som nöje hava vi ordat ovan (Människorna och levnadssättet, kap. 3).

Fisket är avhandlat vidlyftigare ovan (Människorna och levnadssättet, kap. 7). Störst såsom näring och föremål för utförseln var dock sillfisket. Strömming kallades sill i Upplanden, och de berättelser om sillfiske i Östersjön, vi äga, torde röra strömmingen. Det är det skånska sillfisket, om vilket vi måste meddela några korta upplysningar. Saxo Grammaticus, som skrev på 1100-talet, berättar att på hans tid stod sillen så ymnig i Öresund, att den kunde tagas med händerna. I början av 1200-talet var tillgången lika rik; strax voro hanseaterna där och trängde undan de oföretagsamma svenskarne. År 1275 blev fångsten så stor, att ett lass såldes för omkring 50 öre nu gällande mynt. År 1284 oroades skånska fisket av norska flottan, som härjade på Öresunds stränder. Men lybeckarne blevo efter sillens återkomst år 1313 allt

Digitized by Google

djärvare och drevo slutligen bort svenskar, holsteinare och holländare. De slogo sig till och med ner på kusten och byggde för sin själavård små kapell vid Simrishamn och Kivik. Skottarne lära samtidigt fiskat vid bohusländska kusten. Omkring år 1400 avtager sillen i Skåne, men kommer igen år 1415, då Erik av Pommern lät fängsla 400 lybeckare, vilka sökt tillvälla sig uteslutande rätt till detta fiske. Stadgar för fisket utgåvos då och då, men år 1425 försvinner sillen igen och blir borta till omkring år 1469, under vilken tiderymd inga utländska fartyg syntes på kusten. Återigen uppträdde sillen, men sparsamt, men efter 1519 avtog det skånska fisket i hög grad, och efter 1560 lär man knappt mera sett någon sill utanför Skanör och Falsterbo, vilka städer förföllo efter att hava varit stora och mäktiga. Många äro gissningarne om orsaken till sillens försvinnande från skånska kusten; den antagligaste är den om förändringar hos havsfloran, vilkens beskaffenhet är bestämmande för de lägre djurs tillvaro, av vilka sillen lever.

Bergverken voro i detta tidevarv i full gång. Av silvergruvor bearbetades Öster- och Västersilvberget. Det förra var det äldsta; där funnos kungliga ämbetsmän, vilka skulle teckna (kontrollera) silvret och bevaka kronans rättigheter. Sala gruva togs upp i slutet av medeltiden, men var ännu på Svante Stures tid mindre givande.

Kopparberget erhöll förnyade privilegier 1347 av Magnus Erikson, av vilka kan skönjas att denna gruvdrift redan då var högt utvecklad. Berget hade sin egen domstol, bestående av 14 rådmän och 2 borgmästare; tvenne torgdagar skulle vara i veckan,

Digitized by Google

då all tillförsel var tullfri; för att locka arbetare blev berget en fristad för alla biltoga, utom grövre missdådare; på alla varor sattes en taxa för att bergsmännen, vilka naturligtvis icke kunde frambringa sina livsmedel och nödvändighetsartiklar, icke skulle bli skinnade. Verket innehades sannolikt såsom kronoskatte av bergsmän.

Hyttorna voro många och små samt drevos med trampverk och vatten, och först under Gustav I anlades större samfällda hyttverk.

Järnverken voro i gång redan i början av 1300-talet. Norbergs privilegier äro av 1354 och lämnade ganska stora fördelar åt bergsmännen. Värmlands bergslag fick liknande privilegier av Erik av Pommern 1413. Men jämnlöpande med den större gruvdriften gick ännu alltjämt det mindre myrmalmsbruket, vilket övades som husslöjd av gemene man.

Metoden vid järnförädlingen var det s. k. osmundssmidet. Tackjärnet förvandlades genom omsmältning i härd till smidigt järn, som sedan hopslogs i stycken. Årliga utförseln av osmitt järn skall vid medeltidens utgång belupit sig till omkring 16,000 skeppund.

*

Samfärdselns medel. Alla hemmansbrukare ägde gemensam skyldighet att hålla byvägar samt dessutom kyrko- och tingsvägar. I Östergötland hade landsvägarne tio, i Dalarne sex alnars bredd. Lika allmän var förbindelsen att bygga broar, av vilka de, som lågo i kyrkovägar, skulle vara tre alnar men byavägsbroar fem alnar breda. Större broar måste flera härad gemensamt under-

Digitized by Google

hålla. Av sådana till Uppland hörande uppräknas: Öresunds, Östens och Thilesunds; till Västmanland: Uppagha, Härvads, Aros och Sägo; till Norrland: Ljusn, Njurunds, Indals och Ångermanna.

Där ej broar kunde byggas skulle man hava färjor.

Kungsådra i sjöled skulle vara tio alnar bred och fem för båtar.

Fartygen förtöjdes i hamnar eller drogos upp i båthus. I städerna hade bärarne vakt över att intet orent slogs i hamnen, och blevo hamnarne ofta rensade med mudderverk. Bryggor timrades över stenkistor.

Fyrar voro ännu av enklaste slag: bål upptända på berg invid kusten; tvenne bofasta män skulle hålla vakt vid dessa och tända på, när något fientligt fartyg visade sig. De voro i Norrland av tvenne slag: näsivardar nära havet och bergvardar in i landet; i Uppland bötar (varav Est-böte o. s. v.) och strandvardar; i Södermanland utvardar och invardar. Dessutom hade man små kryssare, vilka tjänade som kustbevakning.

Kanaler grävdes, ehuru i mindre skala. Södertälje kanal började grävas av Engelbrekt, men nedlades inom kort. Biskop Brask har äran av att först hava påtänkt Göta kanal.

Inomlands begagnades mest sjöförbindelser, i anseende till vägarnes dåliga beskaffenhet. Man litade ännu mest på åror, och båten hade oftast ännu blott en mast. Köpmansskepp med 3 master och 13 roddarbänkar omtalas i Gottlandslagen. Besättningen kallades hasätar; på vart skepp voro tre förmän. Styrman hade styrmans göromål; stamboen

Digitized by Google

anförde besättningen i framstammen under drabbningar; skiparens syssla bestod i att sköta seglen.

Till lands färdades man mest ridande på häst; varor klövjades eller lades i en påse över hästryggen. Hästarne voro berömda. De svenska hästarne, säger Olaus Magni, springa hela dagen med full fart över berg och dal. De öländska voro helt små, därför brukades de mera för nöjes skull än till arbete. En god häst måste bland annat hava tjock man, kort huvud, starka länder, böjd hals, som icke är upprätt som en hjorts, korta och upprätt stående öron, bred bringa, medelmåttig buk, stor, hårrik svans, som är krusig, raka ben, jämna knän; ådrorna skola synas under huden; hoven skall vara tjock, varken för hög eller för låg. Vid hästköp gjorde man som nu på marknader, skådade tänderna och drog i svansen.

Oxar begagnades som dragare på landsbygden, men hästar synas hava mest blivit använda vid jordbruksarbetet.

Hjuldon och slädar. Vagnar begagnades hela medeltiden, men icke så allmänt. Gottlandslagen omtalar tre slag: brudvagn, korgvagn och kärra.

Förnämt folk, särdeles fruntimmer, åkte i karm, en fyrhjulig, med väv täckt vagn.

Stockholm hade åkare på 1400-talet, vilka lågo i delo med bärarne om uppförandet av varor; dessa begagnade drögar eller små slädar, på vilket slags fordon även lantmännen inkörde sin säd, samt kärror.

Slädarna hade båtens form, troligen för att kunna hålla sig uppe då, vid färder på sjön, isen brast.

Skidor och isläggar (skridskor) voro i bruk.

Digitized by Google

KAP. 6.

Handel, myntvärden, mått, mål och vikt.

68. Olof Skötkonungs mynt.

69. Karl Knutssons örtug.

70. Den s. k. Sture-riksdalern av 1512.

Om rikets handel, hanseförbundet, införsel och utförsel se Människorna och levnadssättet, kap. 6.

Under hednatiden avvägdes guld- och silverstycken såsom betalning, samtidigt med att österländska och västerländska mynt, troligen även efter vikt, voro i omlopp.

Det äldsta svenska mynt är från Olof Skötkonung (omkr. år 1000). Det bär på framsidan en svagt utförd bröstbild av konungen med spira, även-

Digitized by Google

som hans namn och titel på latin, på frånsidan ett kors med bokstäverna c r u x (crux = kors) i vinklarne och däromkring myntmästarens och myntortens namn. Det är präglat i Sigtuna. Man antager att det slogs efter engelska förebilder. Under folkungarne finner man desses vapen, ett lejon över tre strömmar, på ena sidan och på den andra tre kronor med en bokstav; även mynt präglade blott på ena sidan (brakteater) med krona, en bokstav, ett krönt huvud o. s. v. förekomma under denna tid.

Under konung Albrekt går myntkonsten framåt, och man slår örtugar och halvörtugar i Stockholm, Västerås, Kalmar o. fl. s.

Carl Knutssons örtug giver en föreställning om 1400-talets mynt. Det för hans släktvapen (Bonde) = en båt samt tre kronor.

Under Sten Sture den yngre slogs ett större silvermynt, som blivit kallat Sture-riksdalern, vilket för sista gången under medeltiden för saken framåt.

Alla Svenska medeltidsmynt äro av silver; först under Erik XIV slogs guld- och under Gustav II Adolf egentliga kopparmynt.

För övrigt var landet översvämmat av utländska mynt av alla slag.

*

Rörande myntets värde kan man i stort taget säga, att den kölniska silvermarken var normen, ehuru den under tidernas lopp ändrade kurs.

Att förvandla alla vår medeltids mynt i nuvarande, skulle sålunda föra oss långt utom våra trånga gränser; vi få därför nöja oss med en jämförelse mellan Carl Knutssons och vårt kronmynt.

Digitized by Google

1 mark (i örtugar, icke i vikt)	= 4 kronor.
1 öre	= 50 öre.
1 örtug	= 17 öre.
1 penning	= 2 öre.
1 mark (i vikt)	= 32 kronor.
1 öre (2 lod silver)	= 4 kronor.
1 örtug	= 1 kr. 33 öre.
1 penning	= 16 öre.

Men pengar kunde utbytas mot värdören, vilka enligt allmänna landslagen voro: guld, silver, korn, nöt, fläsk, smör, lärft, vadmal, järn, koppar, oskuret kläde.

Vid köp lämnades handpenning eller fästepenning, såsom ännu är bruket vid torghandel. Vid större handel gavs på köpet.

Förfalskning av varor var begagnad. Ärter blandades med vax, och salt med sand. Pälsverken färgades eller sträcktes för att synas större; i packor lades de bästa styckena överst; tunnor med tjära, beck och pottaska förseddes med dubbla bottnar och stäver, vilkas mellanrum fylldes med jord. Mynten klipptes ofta, vilket gav anledning till att de sedan randades i kanten.

Procenteri (även med skälig ränta) ansågs nesligt och kallades ocker.

Alla män, utom konungens råd, riddare och präster, eller de som fara i konungens ärende, kunde bysättas av två byamän, och ville han hava någon borgen, skulle fogaten eller hans sven leda honom upp tre gator eller till den borgen han begär; får han den ej, skall han kastas i järn. Utlänning, som ej kan betala, sitte i fängelse till dess hans gods kommer efter honom, och under tiden give målsägaunden honom två penningar om dagen.

Digitized by Google

Växlar började i slutet av medeltiden komma i bruk. Sjöförsäkringar avslötos av hanseaterna.

Latinet var även handelsspråk.

Mått, mål och vikt.* Lästen var det största sädesrymdmåttet och utgjorde 12 tunnor; varje tunna råg skulle hålla 52 kannor och varje kanna väga 5 mark. Varje tunna utgjorde 6 skäppor och 36 kappar.

Sädesprisen varierade betydligt: enligt Östgötalagen skall kornet hava kostat 1 krona 50 öre tunnan. År 1448 efter missväxten gällde en tunna mjöl 21 kronor 33 öre. Under Carl Knutsson kostade rågen 1 krona 25 öre och kornet 1 krona tunnan.

Smör såldes i mark eller tunna, hudar i decker, fisk räknades i val, läst och kast; tegel, bräder och timmer räknades stycktals; fruset kött och fisk räknades efter ögonmått, att man icke skulle behöva köpa isen med, som man trodde.

De vanligaste vikterna äro: skeppund, lispund och mark. Rymdmåtten: tunna, skeppa, kappe, spann, kanna och stop. Längdmått: aln, fot, sko och spann. Foten var nog uppkommen av fotens ungefärliga längd; måttet spann, som förekommer sällan (i Vadstena klosterreglor, Peder Månssons anteckningsbok och Östgötalagen), var avståndet mellan tummens och pekfingrets ändar, då dessa fingrar voro utspärrade.

* Detta kapitel av medeltidens kulturhistoria väntar ännu på sin forskare — generaldirektören L. B. Falkman, vilkens utredning av frågan snart torde komma i dagen. Till dess måste man nöja sig med ungefärliga och strödda uppgifter.

Digitized by Google

KAP. 7.

Stridskonst och vapen.

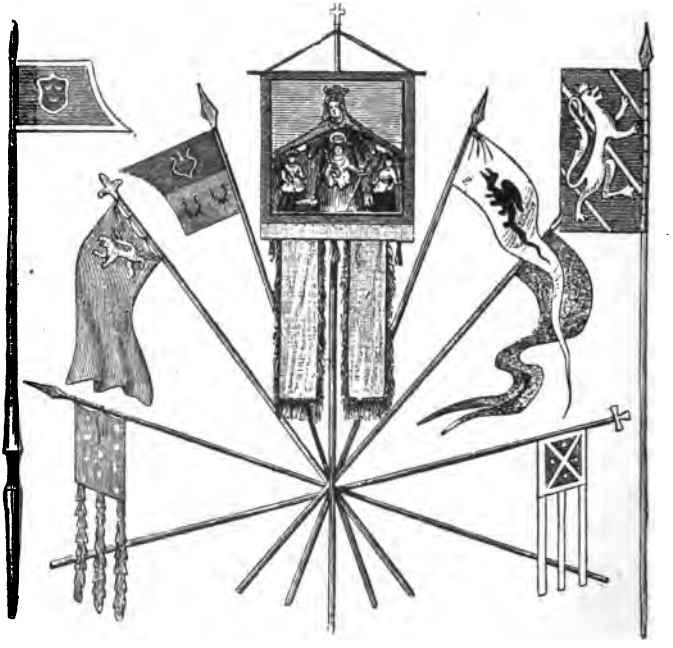

71. Fanor och standar från medeltiden.

Svenska färgerna och Sveriges vapen äro svåra att utfinna till uppkomst och utveckling.

Peringskiöld säger, i sin beskrivning över Erik den heliges altarskåp från 1400-talet (förr i Uppsala domkyrka), att i skåpets andra övre avdelning stodo

Digitized by Google

bakom allmogen tvenne röda fanor, av vilka den ena hade en sköld med riksens vapen tre kronor, och den andra en sköld med några blå och gula bjälkar, såsom Holmgeriske folkungagrenen fordom förde. Svenska fanan skulle således hava varit röd, samt blått och gult ursprungligen tillhört folkungarne. På samma skåps övriga avdelningar synes riksbaneret såsom en vimpel på en lans, på ett ställe med en krönt sköld och tre kronor buren av två änglar, samt vimpelns svans med sjöblad; på ett annat ställe är det en fana (en större bredare vimpel) rutad och tvärs över tecknad med tre kronor utan sköld; på ett tredje förekommer skölden med tre kronor på en flagg (rektangulär vimpel), vilken är tecknad med ett ljust kors.

Att någon stadgad form eller färg ännu ej var antagen framgår av skildringen här nedan.

I visan om kung Gösta och dalkarlarne talas om hans blå fana, och först under Johan III omnämnas blå och gula fanor.

Krigsförklaring och krigs förande skildras i gamla rimkrönikan, då Carl Knutsson skall hålla sitt tåg mot Skåne.

När kriget var beslutat sände konungen sitt förvarningsbrev till konungen i Danmark. Han lät tillika utgå härbud, genom brev och budkavle, till ständerna att utgöra den krigstjänst, som de riket voro skyldiga, nämligen ridderskapet, länsherrar och menige frälset med full rustning till häst, samt städernas manskap och det som menige allmogen ställde i fält. Utom dessa funnos även soldenärer eller legotrupper. Hela hären steg till sextio tusen man, och skulle de på viss dag samlas vid gränsen,

Digitized by Google

där mötesplatsen var utsatt på fientlig botten, på det eget land måtte skonas.

Uppställning: Förtravet bestod av skyrännare (lätt rytteri) och rännebaneret, varuti St. Görans beläte var målat; sedan kom skyttebaneret, uti vilket syntes St. Erik och St. Olof. Därnäst red konungen själv med två hundra välrustade hovmän eller drabanter (i järn från huvud till fot) omkring och efter sig, varpå fältartilleriet följde, bestående av ungefär tjugu kärrebössor med pulver och stenar, som fördes från Sverige på slädar. Därnäst kom huvudbaneret, varuti jungfru Maria med barnet på armen syntes med gloria. Framför samma baner voro tjugutre led, omkring och efter redo alla de andra riddarne och svenner till några tusen; sedan kommo väpnade köpstadsmän under sina baner, fördelade såsom den andra allmogen (med svärd eller yxa, järnhatt, sköld, brynja och båge), till fyrtio tusen man, under många baner, varandes en del försedde med häst och harnesk, såsom andra hovmän eller ryttare. Sist kommo två hundra riddare och svenner såsom eftertrupp.

Konungen anförde hären, och i hans frånvaro marsken. En mindre trupp kallades skara och rota eller kompani.

Vapen. Skölden ändrade mycket form och storlek. Ett litet slag i gamla tider kallades buklare. De, som i rimkrönikorna omtalas under namn av plåtar, voro av järn eller koppar, men sedan hade ridderskapet dem mest av trä; sådane voro de krokköldar, som brukades i slaget vid Brunkeberg; de voro av lätt trä, urhålkade och med läder överdragna, bakpå försedda med två starka läderremmar.

Digitized by Google

Skölden var under den äldre medeltiden hög och spetsig, under senare mera rund och tvär.

Hjälmen, som täckte huvud och hals, fick med all sin prydnad endast bäras av riddare och veder-

72, 73. Rustningar från medeltiden.
Äldre. Yngre.

likar. Den var ursprungligen en huva med näsplåt och utvecklade sig småningom till en huvudet och halsen fullständigt omslutande betäckning med rörligt visir.

Fotfolket och skyttarne samt lätta rytteriet hade stålhuvor och järnhattar.

Kettilhatten var ofantligt stor och nyttjades som skydd vid belägringar.

Digitized by Google

Brynjor, pansar, harnesk voro av åtskilliga slag: spångbrynjor och ringbrynjor, av ringar eller flätad ståltråd, eller ock små plåtar fästade vid varandra som fjäll. Därunder hade man vapentröja, pansarskjorta eller särk, och utöver alltsammans en vapenmantel, kjortel eller jacka.

Sporrar voro hos ryttarne under hednatiden en vass enkvist, sedan en järnspets; blevo under senare medeltiden försedda med en stor kringla och voro mycket långa. De minskades i slutet av medeltiden.

Järnstövlar, med nedböjd spets, och handskar fullbordade riddarens vapendräkt.

Glaven eller lans var ett riddarvapen, som hade ett handtag i tjockare ändan, och som pryddes i spetsen med en liten fana, vimpel eller tofs.

Svärden. Hovmännen brukade stora tvåeggade slagsvärd med så långt fäste att de kunde föras med bägge händerna. Ett slags sådana plitar eller huggpampar med tvär udd och ofta så långa som karlen kallades spakar. Raper eller stingvärja var lika lång, men smal med spetsig udd. Sådan var ock stukaten eller stickametz. Enbak eller kort värja lärer dock under senare medeltiden ha varit bruklig bland menige krigsfolket; den kallades slaghök eller hökanäv.

Dolk eller dart brukades i handgemäng av riddare; därtill begagnades även en enkel bälteskniv eller snebak med vriden eller nedböjd egg.

Bågen gjordes av trä, horn eller stål; armborsten voro starkare och spändes med ett hjullås eller trissa, under det att bågen spändes med armen eller mot foten. Armborsten hade stock med hand-

Digitized by Google

slag, sikte och tryckpinne. Senebågar infördes från Tyskland och Nederland.

Pilar och kolvar voro med tvenne eller trenne hullingar; några hade smal udd med tre vassa kanter. Gustav Vasa lärde sitt folk smida med »sneda lindor och icke alldeles så lång udd, som tillförene var bruklig». Med fyrpilar sköts eld i hus och fästningar. Skäktan var större och bredare än pilen. Pilarne skötos helst snett upp i luften och fingo sedan falla ner som regn. I Carl Knutssons skånska tåg skulle var bonde medföra åtta tolfter pilar.

Pålyxan var försedd med åtskilliga egg; bladet var kortare och bredare än på vanliga handyxor; bladets rygg var försedd med en järnpigg. Skaftet var antingen långt, som ett spjut, eller kortare, och kallades vapnet då handyxa. Bredyxan hade egg på två sidor.

Pålyxan utvecklades sedan till hillebard och bardisan.

Spjuten voro av flera slag: handspjut, snarspjut (att kasta) och knävelsspjut.

Stridshammaren, en klubba med järntaggar (morgonstjärna) och kedjelod (en järnstång med en vidkedjad slät eller taggig järnkula), var brukad i handgemäng.

Eldvapen brukades i Sverige på 1300-talet. Kanonen eller byssan är äldre än handgeväret eller röret. Innan man fann på att gjuta dessa med tappar, hade de en mindre skruv i ändan, varmed de fästades i en ekplanka. Skytt eller kanoner funnos av åtta slag. Scharfmesser slungade hundra punds kulor, kallades på italienska matsicana och i rimkrönikan därav stora moysan; basilisk eller rana

Digitized by Google

(groda) slungade sjuttiofem punds, näktergal eller sångerska femtio punds, qvartan eller munk tjugufem punds kulor. Carthov eller notslanga sköt sexton och aderton punds; helslanga kastade åtta, halvslanga eller falkon fyra eller fem punds kulor; falkonett sköt tvåpundiga blykulor.

Orgelbyssan (kulspruta) hade flera pipor eller handrör fästade utmed varandra i rader såsom

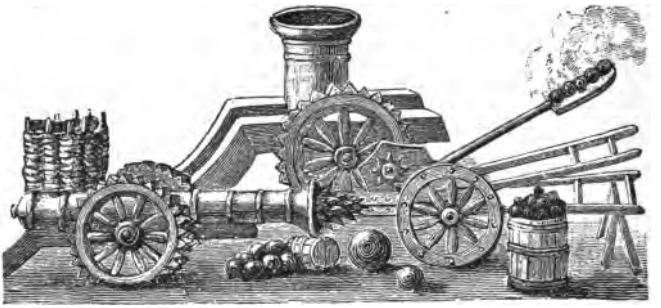

74. Kanoner och slungor.

orgelpipor; de lossades merendels det ena efter det andra, så att salvan räckte en stund.

Bland mindre skytt räknades skerpentinen eller bäckebyssan, sex eller sju fot lång, vilken sköt en halvpundskula.

Dubbel hake sköt blykula om ett fjärdedels pund, var ungefär fyra fot lång; kunde väl bäras av en man och var därför stockad, men stötte dock så hårt att man måste stödja henne på en bock.

Haken eller hakebyssan var försedd med stock och lunta.

Handrör eller halvhake hade kulor, som gingo till tjugo på ett pund.

Att Barthold Schwartz, munken från Freiburg,

Digitized by Google

varit krutets uppfinnare önskade ännu tyskarne att tro, då de 1853 uppreste en minnesvård åt honom, ehuru man långt förut hade uppdagat, att kineserna begagnade det omkring 200 år före Kristi födelse, och att de asiatiska folken under den tidigare medeltiden haft det till krigsbruk. Ja, man har senare funnit uppgifter i tideböckerna, att redan Alexander skall hava stött på folkslag borta i Indien, vilka kände »åskan» såsom krigsmaskin, och man tror att den grekiska elden, som användes i slutet av 600-talet, icke varit annat än krutblandning, såvida det icke varit kalium eller natrium, eftersom de tändes i vattnet, vilket dock är mindre antagligt, då dessa ämnen äro mycket dyra att framställa.

I Europa skola eldvapen hava låtit höra sig första gången på 1300-talet i Italien, varifrån de gingo över till Frankrike och förekomma i statsräkenskaperna åren 1335—45. Fältartilleri skall första gången hava varit använt i slaget vid Crecy 1346. Och ändå tillskrives Barthold Schwartz äran av uppfinningen på slutet av 1370-talet.

På 1360-talet var kruttillverkningen i gång hos lybeckarne och året därpå begagnades eldvapen i ett sjöslag, som de hade med danskarne. I Ribe såldes krut 1372.

I Sverige omtalas krut första gången i Stockholms stads räkenskaper av år 1431, då här fanns icke allenast kanoner och krut, utan även bössemästare och bössegjutare på stat. Nämnda år hade borgmästarne av pengar, som de för något bytegods uppburit av Hans van Stendeln, utgivit 22 mark 7 ören till Helmick Bösseskytt att köpa bössekrut med, samt vid andra tillfällen utbetalat 7 ören för bösse-

Digitized by Google

stenar. Här bör anmärkas, att mörsaren, som slungade stenar, varit det äldsta skjutvapen och att stenar såldes i skock för 6 mark skocken. En dylik sten hittades i nyare tider i Norrström och bevaras nu i Statens historiska museum såsom ett förmodat minne från en medeltidsbelägring av Stockholm.

Som huvudstaden redan 1430 haft styckgjuteri, har man ansett sig berättigad antaga att här även samtidigt funnits krutkvarnar; att krutet varit känt och infört i Sverige redan på 1300-talet, kan man hava anledning tro av föregående uppgift, att lybeckarne utförde krut på Danmark, då ju även Sverige stod i allra intimaste förbindelse med lybeckarne. I slutet av 1400-talet hade Stockholm sitt Byssehus, som stod under magistratens vård, samt krutmakare på stat. År 1478 tillsade Anders pulvermakare staden sin tjänst till följande pingst för 24 mark och fri kost; och 1488 blev Michel pulvermakare på följande villkor därtill antagen: att han skulle årligen njuta 30 mark reda penningar och därtill 10 alnar leydskt kläde samt bo fritt i stadens torn västan mur nedom Kåkbrinken; och om så hände, att han i stadens tjänst finge skada till liv eller lemmar, lovades honom på stadens vägnar bröd till döddagar (!).

Krutbehovet blev allt större då även handelsfartyg förde kanoner; sålunda finner man att en skeppare Olof Michelsson 1492 fick låna av staden 4 stenbyssor, att därmed bevära sitt skepp på en resa till Lybeck.

Befästningskonst. Fältläger förskansades med skärmar, plank eller gravar. Skogar fälldes och bråtar anlades.

En fästning överraskades sålunda: anfallet

Digitized by Google

började med skjutning av bössor och bågar, varunder manskapet ryckte närmare, de främsta under betäckning av vasar och skragor samt risknippor (faskiner) varmed graven fylldes, och de efterste med stegar och trappor. Ett slags stormstegar voro med gångjärn fästade i ändan av en bro, som låg på tvenne hjul och framsköts över graven emot vallen. Vid kringflutna orter brukades flottor; för simning över gravar brukades riskärvor eller lädersäckar, som uppblåstes med väder.

Barfrid voro rörliga träton, som kunde rullas på hjul. Belägringsskytte voro blidor, slungor och vippor. Blidan utgjordes av en vågbalk mellan tvenne upprättstående stockar, vilken i ena ändan hade någon stor tyngd och i den andra, som nedvägdes då man ville skjuta, en håv eller säck av två eller tre oxhudar och rep, i vilken lades stora stenar, kulor eller påsar med småsten.*

Skantskorgar voro kända; minor omtalas i rimkrönikan: »elden i jorden gick». Eldkastning var omtyckt och utfördes med glödgade järnkulor, fyrbollar, fyrkulor, tjärkransar.

Fästningar försvarades med värn, vallar, murar och torn. På murarnes svaga punkter uthängdes fjälar eller uppstoppade säckar, och upptimrades flokar eller planksvängjul. Barfrid upprestes på vallen. Om vintern östes vatten på vallen, så att han blev isbeklädd.

* Då Kalmar i konung Hanses tid belägrades, hade en gumma satt sig att vila på en laddad blida; hon råkade vidröra tåget och blev kastad in i staden, där hon nedföll oskadad på en höstack. Hon förvarades och underhölls sedan länge i Kalmar såsom en märkvärdighet.

Digitized by Google

Sjöförsvaret. Svenska medeltidens krigsfartyg antagas hava varit stora handelsfartyg, som voro värade; de kallades: barser, kreyare, koggar, kraveller, holkar. Svenska flottan var ganska mäktig under hanseattiden men förföll under Kalmar-unionen

De största skeppen voro märsskepp, några med tre master och försedda med kanoner och hakar; skottportar brukades ännu icke, utan bestyckade kasteller för och akter; bösseskyttar sutto i märsarne.

Pråmar voro lika våra, gingo två till fyra fot djupt och förde grova kanoner; de hade stundom ett på båda sidor sluttande tak av grova plankor, och för styckeportarne hängde duk, som upplyftes då man skulle skjuta.

Under Sten Sture den äldre bestod svenska flottan av icke mindre än 130 seglare. Där funnos 3 kraveller, av vilka chefsfartyget förde 300 skerpentiner.

Digitized by Google

KAP. 8.

Lagar, lagskipning, straff, straffredskap.

75. Straffredskap.

Västgötalagen anses vara den äldsta av våra landskapslagar* och från hednatiden hopsatt, efter hävdvunna stadgar, av lagman Lumb, sedan omredigerad av Eskil lagman på 1200-talet. Landskapslagarne gällde över landsbygden och för sina särskilda landskap, intill dess Magnus Erikssons allmänna Landslag blev antagen för landet och Stadslagen för städerna. Dessa lagar blevo sedan gällande med vissa förändringar ända fram till 1734, då nuvarande lag blev antagen.

* Landskapslagarne sammanarbetades första gången till en gemensam landslag under Magnus Eriksson med namnet efter denne regent. Men under Kristofer av Bajern förseddes Magnus Erikssons landslag med smärre tillägg och

Digitized by Google

En gammal stadslag var Bjärköa-rätten från mycket avlägsen, ehuru ännu obestämd tid.

Enviget och järnbörden avskaffades av Birger Jarl, och edsgärdsmän infördes i stället, vilka i händelse av bristande bevisning skulle svära: att de ej visste sannare vara än det deras huvudman svor.

Domstolarne på landet voro trenne: häradsting, lagmansting och räfst- samt rättare- eller landsting.

På häradstinget dömde häradshövdingen med den utsedda nämnden. Den äldste i nämnden kallades häradsdomare. Tingen voro trenne: det första från tjugondedag jul till midfasta; det andra från valborgsmässa till midsommarsdag; det tredje från mickelsmässa (september) till advent. På lagmanstinget dömde lagman med nämnd; detta hölls åtminstone en gång om året i vart härad. På rättartinget dömde konungen eller dess domhavande med tolv bönder av häradet; (räfst- eller) rättartinget skulle hållas minst en gång om året i var lagsaga.

Då konungen ej var närvarande, skulle biskopen med två kaniker samt lagmannen med tvenne av riksens råd eller andra friborna män hava makt att döma konungs dom; dessa domare hade till bisittare konungens högsta nämnd, eller tolv män i varje lagsaga. Emot denna domstols utslag fanns intet vad.

förändringar samt med det nya namnet K. Kristofers landslag. Förändringarne voro så obetydliga, att man långt fram i tiden begagnade båda bredvid varandra, och lagläsare hade svårt att skilja dem. Det är därföre icke utan avsikt och grund jag påstått, att Magnus Erikssons landslag med vissa förändringar fortfor att gälla intill »1734 års lag» blev antagen. (Jämf. Schlyter: Om den i några äldre handlingar förekommande benämningen: Medleste Lagen. Vitterh., Hist. och Ant. Akad. Hdlr 18: 198.)

Digitized by Google

I städerna dömde rådstuga och konungens fogat. Om gårdsrätter se Människorna och levnadssättet, kap. 3.

»En häradshövding hade lov att erkänna sin okunnighet på tinget, utan att sådant räknades honom varken till skam eller last. En sådan invändning hos domaren var ett laga skäl till uppskov i saken, på det, säger lagen, han måtte hava tid att hugsa sig om till nästa ting.»

»Liksom domaren kunde skjuta saken ifrån sig i brist på lagvett, kunde ock nämnden göra sin vitulös ed, att de ej förstodo om den anklagade var skyldig eller ej, det är om de borde fria eller fälla. I detta fall gick saken, likasom i det förra, till överdomstolen att där rannsakas och sedan dömas.»

»Ed gjordes med finger å bok, som var den Heliga Skrift, samt helgonens avlevor i hand, och man svor vid Gud, S. Erik och jungfru Maria.»

Lagarnes anda var i allmänhet och dömd från vår synpunkt ganska ädel. Nidingsverk och tjuvnad ansågos vara de värsta förseelser. Dråp kunde försonas med böter eller förlikning; mellan dråp och vårt mord var skillnaden mindre än nu. Dubbelt hor och blodskam belades ej överallt med dödsstraff. Vissa sedliga förbrytelser föllo under andlig domvärjo.

S t r a f f e n. Hängas i galge var vanligt för mordbrännare och tjuvar.

Brännas å båle gällde för den, som förgjorde folk, brände by och bonde eller begick tidelag.

Stenas var i synnerhet kvinnostraff; därmed straffades hustru, som drap sin man med vilja, moder,

Digitized by Google

som mördade sitt barn, kvinna, som begick mord, trolldom eller tjuveri.

Levande begravas (sättas kvick i jord) var ett vidrigt straff, som drabbade kvinna, vilken stal; hustru, som mördade sin man, och tidelagare.

Halshuggning och stegling brukades på kyrkofridsbrytare, mördare, män, som dräpte hustru, och så vidare.

Lemmars stympande brukades i förvandlingsstraff för böter, för små stölder och nidingsverk. Hudstrykning: för mycket små stölder, på trälar och äreskändare. Brännmärkning: för små stölder. Landsflykt: för äreskändare och horkarlar; även för edsöresbrott (brott mot edsöreslagarne). Att bära stadens stenar och av bödeln visas ur staden var ett sedlighetsstraff.

Få brott voro så grova, att de ej kunde försonas med böter. Lagen stadgade, att ingen skulle gälda liv för liv eller lem för lem, som orkade bot eller ställa borgen. I brist på böter fick kroppen släppas till: plikte den med kropp, som ej äger ko.

Böter delades vanligen treskiftes mellan målsäganden, konungen och häradet.

Straff, som ådömdes av andliga domstolar, voro fasta (vatten och bröd), allmosor och böner.

Straffredskap. Galgen torde ursprungligen ha varit en bjälke, vilande på två stolpar; blev sedan en låg, trekantig sten- eller träbyggning med tre sammanbundna galgar ovanpå. Vid kåken eller pålen sutto halsjärn och kedjor, vid vilka den brottslige hudströks med gissel eller risknippor.

Halshuggning skedde med yxa och för bättre folk med svärd. Stegling bestod i kroppens styckande

Digitized by Google

efter döden och stumparnas uppsättande på stakar (stegel). Sättas på hjul torde vara en uppfinning från medeltidens slut; kroppen sträcktes levande på ett liggande hjul och styckades.

Tortyr har jag icke funnit begagnad under Sveriges medeltid och kan icke heller upptäcka den förrän under Erik XIV; den blomstrade särskilt under Carl XII och avskaffades av Gustav III. Biskop Brask beskylles för att hava velat införa inkvisitionsdomstolar, alltså tortyr.

Digitized by Google

Återblick på utvecklingens första skeden.

Den svenska jordens utseende var, som vi sett, för ett tusen år sedan vida skilt från vad det nu är. Skogar av en utsträckning och en täthet, som man numera ej kan påträffa ens i de svåraste obygder, voro allestädes att finna; sjöar, kärr och moras, havsvikar, sund och fjärdar, som sedan försvunnit, funnos då. Där trivdes och frodades en djurvärld, rik som den blott kan vara i de trakter, där människan med sin civilisation och sitt förstörelsebegär ännu ej hunnit intaga sin plats som naturens prisade härskare.

Ty människans makt var vid denna tid ringa, vilket vill säga att »djurens behärskare» ännu ej lyckats uppfinna de fullkomligare mordvapen, som äro av nöden till att utrota ett ursprungligt djurliv. Dock hade ett viktigt steg i denna riktning tagits genom järnets upptäckande, ty den metallen var, som vi veta, redan känd, då vi begynte följa den svenska kulturens gång vid den tid, som man kallar den yngre järnåldern.

Den tid, från vilken man daterar de äldsta spåren av människor i Sverige, kallas numera stenåldern. Av vad ras eller stam dessa människor varit, är en fråga, varpå man, trots trägen forskning, ej med visshet kan svara. De dokument, som i

Digitized by Google

denna del borde vara mest vittnesgilla, jag menar de huvudskålar, som man framletar ur gravarne från denna period, hava ännu icke givit andra än motsägande svar. Med stenålderns folk, deras ursprung må varit vilket som helst, gick det så, att de antingen fördrevos och efterträddes av ett annat, som hade företrädet av en något högre bildning och av kännedom om en av de lättast framställda och bearbetade metallerne, bronsen, eller måhända själva så småningom stego i odling; det skulle då varit samma stam, som byggde i Sverige under stenåldern och den närmast följande bronsåldern. Visst är, att under denna bronsålder den bebodda delen av vårt land mycket vunnit i omfång, därpå hava vi säkra vittnesbörd i de öppnade gravar, som förtälja det lilla vi känna om denna tidens förhållanden.

Så kom järnåldern, den yngre och den äldre. Ej heller här veta vi säkert, om en invandring ägt rum eller ej; på ett eller annat sätt hava emellertid vårt lands innebyggare fått kännedom om den ena av de metaller, som styra världen, nämligen järnet. Det är ej osannolikt att guldet, den andra världsmakten, vid samma tid kommit till deras kunskap.

Under denna tid var det, som vi följde Ansgarius och brodern Witmar på deras resa i Sverige. Vi sågo dem slutligen landa i köpstaden Birka, och vi funno huru folket på tinget gav sitt bifall, då de genom konungen begärde att få förkunna den kristna läran. Det inbördes maktförhållandet mellan folket och konungen var då ännu ett ursprungligt och naturligt; konungen var översteprästen, krigshövdingen, överdomaren, men det var han genom folkets val och han var det ej längre än han skötte sin

Digitized by Google

syssla till det suveräna folkets belåtenhet. Men så skulle det ej länge fortfara. Under den period av vårt lands historia, av vilken vi sökt att från en mindre hävdvunnen synpunkt giva en bild, blev ställningen en helt annan. Förtryck och rofferi gjorde av den forne odalbonden en storman, som måste sluta sig till den mäktigaste stormannen, det var numera konungen. Det folkvälde, som utmärkte vårt urgamla samhällsskick och som tog ett vackert uttryck i konungavalet och eriksgatan, försvann och lämnade rum för en till envälde nära gränsande konungamakt, sedan för ett aristokratvälde, som nu för den första, men ej den sista gången i vårt lands hävder möter oss, och vilket nu, liksom alla de följande gångerna det framträtt, blir till en förbannelse för riket. I Stockholms blodbad kan man se, huru aristokratien så att säga faller på sina gärningar. Ty de hade, desse aristokrater, lyckats att röva folkets gamla rätt att välja sin konung. Den valrätt, de sålunda tillskansat sig, begagnade de så, att de sökte till konungar få utländske oduglingar, under vilkas skenvälde deras laglöshet och deras godtyckliga förtryck fritt kunde frodas; men de misstogo sig en gång, det var då de biträdde Kristian II att taga Sveriges krona, ty vad denne man var, icke var han en svag odugling, det fingo hans svenske vänner snart veta.

Detta är summan av vår medeltids politiska historia: aristokratien och konungen förtrycka folket, sedan förtrycker aristokratien konungen och till sist är det konungen, som förtrycker båda.

Digitized by Google

Folket hade redan vid den tidpunkt, då våra skildringar begynna, börjat att ägna sig åt den näring, åkerbruket, som under mera än tusen år varit och ännu är deras huvudsakliga. Ej under då, att denna gamla tids enda politiska makt var bondeståndet. Men arbetsdelningen hade tidigt inträtt, den hade, som den alltid gör, bragt mycket till större utveckling och fullkomning, men den hade också banat väg för det förtryck vi nyss pekade på. När yrkena delas, när var och en familj ej längre kan sörja för sina behov, blir det en nödvändig sak att även ett yrke uppstår, som heter krigarens. Stormansväldet får sin bekräftelse, då särskilda förmåner stadgas för den, som vill göra krigstjänsten till yrke. Och när väl ett krigarstånd finnes, skulle det ju vara onaturligt, om det icke skulle bliva krig också. Dessutom är det tydligt, att detta krigarstånd genom sin natur är hänvisat till att stödja konungen och de store, vilka ha råd och lust att underhålla dem, då intet krig ger dem tillfälle att söka sitt uppehälle med plundring och brandskattande; och det är givet att de, som en gång smakat det djuriska nöjet att mörda, plundra och förstöra samt därutav lärt sig känna vällusten att äga makten, näppeligen skola kunna annat än anse sig även under freden vara den klass, som bör härska över de andra. De andra erkänna också deras överhärskap, i början motvilligt, sedan genom ärvda meningar, gammal vana och undseende för den överhet, som alltid gynnar det stånd, vilket är grundpelaren för dess tron; det har alltid varit så.

Men detta var ej den enda bittra frukten av arbetets delning. Den orsakade på alla områden en

Digitized by Google

minskning i oberoende. Det måste gå på det sättet; familjen, som besatt sin jordlott och ej behövde någon annans hjälp för sitt uppehälle, var ännu självständig; då genom yrkens och handels införande den vana uppkommit, att man endast behövde tillfredsställa en del av sina behov genom eget arbete, men kunde tillbyta sig vad man i övrigt tarvade, hade man dels satt sig i beroende av andra, då det gällde att få sina andra behov tillfredsställda, dels öppnat vägen för otaliga nya. Den, som är van att nöja sig med vad han från egen jord kan erhålla, är fri från alla de frestelser till lyx, som möta den, som tager varor från köpmannen. Ty köpmannen är en naturnödvändig produkt av arbetsdelningen. Men han är ej den enda, även köpstaden få vi söka ur samma grund. Och det gick på det sättet, att när köpstaden väl uppkommit, blev den härden för alla de yrken, som den oupphörligt stegrade arbetsdelningen betingade. Men det var ej nog med, att sakernas naturliga gång ledde därhän att göra städerna till handelns och det industriella arbetets härdar; den styrande makten har alltid varit angelägen att stärka den ställning, staden sålunda erhöll, och sålunda komma vi till den skarpt begränsade skillnad mellan lands- och stadsintressen, vilken visar sig på nästan alla tidpunkter i vår historia, ej minst under medeltiden. Denna skillnad i intressen kunde nog också urarta till fiendskap, vartill väl även bidrog den omständigheten, att våra förnämligare köpstäders befolkning, som vi veta, till god del bestod av främlingar, särskilt tyskar, och därför voro städerna ofta nog rätt villiga att giva sig under främmande herrars välde.

Digitized by Google

För folket i land och stad är dock det gemensamt, att de under medeltiden äro förtryckta. De arbeta, och med sitt arbete skola de underhålla ej endast sig själva, utan även en kolossal hov-, stat- och kyrkolyx, och ej nog med detta, bonden, vilken nu en gång synes bestämd att överallt draga de tyngsta bördorna och få skam till tack, denne bonde skulle dessutom förtryckas utav dem, vilka det behagade konungen att sätta till hans länsherrar.

Det svenska folket är tåligt, men det hände en och annan gång, att det bröt sina bojor och lärde konung och adel vad deras frid tillhörde. Låtom oss aldrig glömma, att vår medeltids största minne heter Engelbrekt och att han med sina själsfränder visade de mäktiga, hurusom man kunde gå för långt även i att förtrycka. Lönen för sitt verk fick han av en svensk ädling.

Något bättre än bönderne hade stadsborna det, vilket ju ej var så underligt; dels hade de att åberopa sitt landsmanskap med de utländska herrarne, dels var det lantgodsen, icke städerna, som i allmänhet förpantades.

•

Sådan var den allmänna karaktären av historien om konung, adel och folk under Sveriges medeltid; det återstår en klass att tala om, det är prästerna. Det är ovisst, hurudan den rådande religionen egentligen var, då kristendomen först predikades i Sverige. Många hava trott och tro ännu, att man ur Eddor och andra isländska sägner kan få upplysningar i denna del. Emellertid är detta lindrigast sagt tvivelaktigt, nu då nyaste forskningar med styrka göra

Digitized by Google

den åsikt gällande, att den asalära, Eddorna m. fl. urkunder meddela, är uppblandad med, kanske ibland hopsatt av kristendom och grekisk mytologi. Att det för alla ariska stammar ursprungligen gemensamma soldyrkandet haft sitt tillbörliga rum, kunna vi sluta oss till genom vissa ännu hos folket levande föreställningar. Emellertid, hurudan läran nu må varit, visst är dock att kristendomens införande ej förmådde utränga henne. Det är nog alltid så, att när en ny religion predikas kan den visserligen bliva officiellt antagen, men bland det verkliga folket går det icke för sig att genom något maktspråk utrota ett en gång fastvuxet åskådningssätt. Det nya upptages delvis och assimileras med det gamla; det är detta gamla, vid sidan av en ny tro kvarlevande, som vi finna bland annat i de så olika förklarade häxprocesserna, om vilka längre fram skall ordas. Så mycket må redan nu nämnas, att man är fullt berättigad att hänföra dessa långt efter reformationen uppträdande företeelser till kvarlevor av hedniska föreställningssätt, som fått en kristen färg genom djävulens uppträdande som huvudperson. Och ej ens i vår tid har hedendomen sett sitt slut; mångfaldiga saker, vilka vi kalla skrock och vidskepelse, äro ej annat än minnen av den ursprungliga tron, vilka inga påbud, inga predikningar eller katekeser någonsin lyckats att utrota; något som kan bero därpå, att människans medfödda kärlek till naturen fordrar dess upptagande som väsentlig faktor även i religionen.

Emellertid, kristet blev Sverige så till vida som att den katolska religionen blev den av myndigheterna erkända. Det var den katolska kristendomen

Digitized by Google

med sina fordringar på makt, makt över både folk och konungar. Och den slog här ut sina blommor, dels i en allvarlig och from religiös tro, men dels även i den prästerskapets strävan till världsligt välde, vilken vi se på sin höjdpunkt under det århundrade, som slutar vår medeltid. Då äro prelaterne överens med de rent världslige stormännen i deras härsklystna planer, då träder Uppsalabispen för altaret i svärd och brynja, då rida desse Kristi tjänare över land och rike med en liten här av väpnade män, och konungen och folket frukta dem och böja sig ej mindre för det biskopliga svärdet än för den påvliga bannstrålen.

Klostren blevo också en följd av denna romerska religion. Där fanns både sedlighet och osedlighet, både okunnighet och lärdom. Från klostren och prästerna härstammar den torftiga litteratur, som denna tid har att framvisa; en litteratur, som i allmänhet ej har någon egentlig betydelse eller värde, om man undantager sådana alster som biskop Tomas' sång om Engelbrekt och i viss mån boken om konunga- och hövdingastyrelse.

•

Så hava vi då kastat en blick på vad som under medeltiden är det karaktäristiska för de olika ståndeu, folket, och deras förhållanden till konungamakten. Vi stå nu vid gränsen till vad man kallar nyare eller nya tiden. Vad är det då, som kan sägas utmärka en ny tid, om vi nu särskilt vilja betrakta Sveriges historia. Det är en mängd saker, vilka författarne pläga kalla för de samverkande omständigheter, som läto en ny tid födas. Dessa skulle då

Digitized by Google

vara: upptäckandet av en ny världsdel, Amerika, uppfinnandet av boktryckerikonsten, kompassen, krutet.

Men har vårt land av allt detta rönt någon sådan inverkan, att vi på samma gång kunna säga den nya tiden begynna med 1500, eller låt vara 1530, och ändock vidhålla, att den ur dessa omständigheter låter sig härledas? På den frågan våga vi med visshet svara nej, och vi kunna ej bättre styrka svaret än genom att se till i vad mån vårt land vid denna tid var påverkat av dessa upptäckter och uppfinningar.

Om vi börja med Amerikas upptäckande, så kan man väl omöjligen spåra något slags inverkan, som den saken vid den tiden haft på Sverige. Det enda skulle då vara, att under Gustav I skepp utrustades för att segla på Spanien, men att däruti (det skedde för övrigt efter sedan den nya tiden skulle inträtt) finna någonting så epokgörande, det lärer väl ingen på allvar ens vilja försöka.

Kompassen har uträttat lika litet i denna del. Den var ju för övrigt känd i Sverige två hundra år förut!

Boktryckerikonsten var för visso en sak av stor betydelse, men det dröjde mycket länge, innan den i vårt land kom att öva något mera väsentligt inflytande. Under den tid, som skulle bilda övergången till den nya, funnos i vårt land icke många böcker tryckta, och de, som trycktes, trycktes cum gratia et privilegio regis, varförutom ej många funnos, som kunde läsa dem. Det kom nog dagar, då denna konst blev av mera avgörande vikt, men vid det skede i vår utveckling, frågan nu gäller, voro de dagarne ännu mycket avlägsna.

Digitized by Google

Så var det krutet, som skulle hava krossat chevaleriet, befriat folket o. s. v. Men så var icke förhållandet hos oss. Det fanns krut, därom är ej fråga, men det begagnades ej så, att det kan sägas hava utövat väsentligt inflytande på det enda, som verkligen inledde en ny tid.

Detta enda var det befrielsekrig, som anfördes av Gustav Eriksson, och den ändrade politiska maktställning, som därav följde. Men i den striden stred mot ridderskapet allmogen sin segrande kamp med sina gamla vapen, och med de vapnen tog vårt folk för en tid sin frihet tillbaka: det är den nya tidens begynnelse.

Aristokratien, den inhemska nämligen, hade den utländske Kristiern bräckt och försvagat; själv blev han med sina anhängare genom detta befrielsekrig fördriven, den andliga aristokratien fick dödsstöten av den folkvalde konungen Gustav Eriksson och Sveriges till riksdag samlade folk; och ännu en gång såg man i Sverige den nära nog förgätna synen av en inhemsk konung, som besatt tronen i kraft av folkets beslut. Det är detta, mena vi, vilket ger oss rätt att kalla 1500-talet det första århundradet i ett nytt tidevarv.

Digitized by Google

Digitized by Google

1500-TALET.

REFORMATIONSTIDEVARVET. — RENÄSSANSEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Livet och levnadssättet.

KAP. 1.

I staden.

För att i en bild sammanfatta alla de spridda dragen av livet och levnadssättet i städerna under denna rörliga och därför svårskildrade övergångstid, är det fördelaktigast att antaga en diktad tidpunkt, som äger nog töjbarhet för att kunna passa över alla de förhållanden, som här skola belysas; vi kalla den Vasatiden och mena därmed hela 1500-talet efter reformationen, och till skådeplats välja vi huvudstaden, i vilken allt det karaktäristiska för århundradet bäst är på ett ställe sammanfört.

•

Från den högt belägna synpunkten norr om Sturekapellet (i trakten av nuvarande Katarina kyrka), där galgen står och där korna gå och beta, taga vi en morgonstund och öppna våra sinnen från nittonde århundradet för de intryck den 300 år i tiden tillbakaflyttade huvudstaden kan göra.

Den lille rödklädde Matts Pipare går omkring på stadsmuren och blåser ur vård; staden har lov att vakna och elden i spisarne får tändas, icke för att värma kaffepannan, utan mjölk- eller vällingsgrytan. Röken börjar också stiga ur de på vattnet

Digitized by Google

byggda brygghusen nedanför södra bergen, och böljar blandad med doften från de hit ut förvisade själbodarne upp till vår högt belägna ståndpunkt. Staden mellan broarne företer sig som en oredig massa, ungefär en tredjedel mindre än den nuvarande; men ögat särskiljer genast tre höga punkter, som behärska oredan. Högst reser sig det 250 fot höga slottstornet med sin förgyllda ängel och sina glänsande tre kronor: det är staten eller kungen, som ännu äro liktydiga begrepp; den andra höga punkten är kyrkan, Storkyrkan med sin spetsiga tornspira, som numera ser nyvaknad ut efter de friska stormar, som rasat över och inom henne; den tredje är kommunen, staten i staten, representerad av rådhuset, som tecknar sina borgerliga gavlar mot Storkyrkans höga väggar och tak. Runtom löper ringmuren med torn och utomkring denna vattnet, Mälarens söta och Östersjöns salta; men för att försvåra tillträdet äro hamnarne omgärdade med kransar av pålar, vilka öppnas och stängas med bommar. Själva huvudintrycket av staden är något glatt: det finns färg ännu: tegelhusen äro röda av sin naturliga färg, taken, som mestadels äro täckta av torv och näver, visa en högst behaglig grönska, där man icke väntar någon, och där den vita nävern lyser igenom, gör den endast sitt till att stegra intryckets livlighet. Men skuggorna bildas av de dunkelbruna trähusen, vilka äro insådda här och där var de kunna. Storkyrkan är nyss rödstruken, men slottet är kritvitt och dess blytak målat alldeles rött. Efter denna hastiga överblick göra vi oss i ordning att stiga ner från höjden och gå in i staden för att betrakta den och dess liv på närmare håll, ty den förtjänar det.

Digitized by Google

Vi se då i väster, utåt Maria-trakten, där den lilla Maria Magdalena-kyrkan ligger, ett perspektiv med väderkvarnar, som endast väcka vår uppmärksamhet genom sitt lilla format. I Stadsgården är ett nytt skeppsvarv, där man timrar både koggar, jakter, boyorter och till och med århundradets stolthet, tremastade märsskepp. Vid yttre södra tornet bliva vi anhållna av vårdsättaren, vilken, eftersom vi äro resande, skriver upp våra namn och överskickar dem till slottsfogden, vilken jämte borgmästaren bildar stadens polis. Vi bliva genomsläppta, men hindras på bryggan mellan yttre och inre tornet av några mälarskutor, som vindas genom broöppningen, emedan det är uppsjö och sluss ännu icke finnes. Vid inre tornet visiteras ånyo, och där överraskas vi av den nya lyxen: tvenne glaslyktor, första tecknet till en gatbelysning. Några steg föra oss till Järntorget, där det stora våghuset med tullbodar och klädeshus (riksbankens tomt) visar sin höga gavel och sitt tornur, vilket ställes av Brynolf dödgrävare för en årslön av tolv mark. Här är man redan i sysselsättning, och tullskrivarne öppna packorna dem de märka ett stycke längre nedåt sjön utanför packhuset.

På Järntorget ådrager sig bland husen största uppmärksamheten det, som tillhört den förgångne storheten Gorius Holst och som nu begagnas till härbärge åt främmande sändebud; man håller kanske som bäst på att avlämna till de inkvarterade ryssarne de 112 kannor brännvin och de linvekar, som vi funnit upptagna i vissa räkenskaper. En äreport, skönt bemålad av den store nederländaren mäster Dominicus Verwilt, fägnar också ögat. Men här ligger

Digitized by Google

även stadens ena vinkällare (den andra ligger vid Stortorget) och hit ner rullas fat och tunnor, som icke få öppnas eller »stickas upp» förrän de blivit prövade av rådmän. Förbi våghuset går vår väg in på Östra långa eller Allmänningsgatan, och vi stanna framför mynningen till Fru Gunnils gränd, vilken, numera igenlagd, skulle ha gått mitt igenom salen på källaren Freden. Här stå (där klädstånden sedan stodo) några av stadens bodar, vilka voro uthyrda till åtskilliga ändamål och nu särskilt till klädeshus. Uppe i Svartmunka- (Benicke-) brinken synas ruiner av gamla Dominikanerklostret, vars kvarvarande celler hysa konungens salt.

Österlånggatan ger oss en föreställning om gatans utseende på reformationstiden; den är åtta alnar bred, lagd med klappersten och försedd med rännstenar av täljsten; husen äro somliga av tegel med de välkända trappgavlarna, somliga av trä i vanlig ladustil, stundom med, stundom utan framskjutande svale; ett och annat standel- eller korsverkshus synes också, men dessa äro sparsamma. Vi gå framåt några gränder; de äro icke hälften så långa som nu, emedan vattnet går upp ända till nuvarande tomtlinjen vid Skeppsbron. Det är rengöringsdag (man gör nämligen gatan ren två gånger i veckan); ett perspektiv med vattentunnor synes hela gränden nedåt utanför husägarnes dörrar; nu börjar den, som bor högst upp i gränden, att slå ut sin tunna, vars innehåll störtar ner i rännstenen; nummer två slår ut sin, och när dess innehåll kommit jämte ettans ner till trean, ökar denne flodens stridhet med sin, och så vidare, och så är gatan sköljd.

Vi följa strömmen och gå ner genom t. ex. Peder

Digitized by Google

Apollos gränd; komma genom en gammal vattenport, som fordom tjänade till utfart för båtar, men nu ligger på den uppgrundade stranden, ner till Fiskehamnen (Skeppsbron). Här hålla skärgårdsborna på att landa med sina råsegelsbåtar, och fruarne, klädda i kappor och dok (schaletter), stå väntande på stranden, tills de kungliga kockarne tagit konungens tull (de bästa bitarna) ur varje båt. Men sedan börjar rusningen, och ingen fru glömmer att se fisken bakom »öronen», där han skall vara röd, ty levande fisk var mest ont om, emedan man ej förstod sig på att fara med sump. Gäddor, abborrar och strömmingar voro de mest gängse sorterna. Flundror, som äro nu så allmänna i skärgården, voro då mera sällsynta, om man får döma av den omständigheten, att sådan fisk i myckenhet infördes saltad från andra östersjöländer; troligen kunde man ej ännu taga dem på annat sätt än med krok, ty efter en anteckning, vi funnit på Huvudskär, skola flundernät först kommit i bruk därstädes i förra hälften av 1700-talet. Men vi lämna våra fiskköpande fruar och se oss omkring på folkvimlet på bron: brokikare, som hålla reda på att intet skarn vräkes i hamnen, sedermera gående under namnet hamnbusar, vilket av gamle Olof Rudbeck översättes med hamnvakter, och som först i våra dagar fått den fula klang det innehar; bomslutare, som öppna pålkransen för ut- och inkommande båtar och anmäla till rådstun dem, som krångla sig in under bommen; åkare, som ligga i en evig fejd med bärare, ty ännu hava icke åkarne åtagit sig den sedermera så krångliga personbefordringen. Hamnbusarne rensa hamnen med ett mudderverk av ganska enkel konstruk-

Digitized by Google

tion: en ofantlig järnklo, som vindas upp med ett lika ofantligt spel. Gardister, barbenta skottar och råa tyska legoknektar gå och slå dank samt hundsvottera gärna det beskedliga folket. Men den oundgängliga polisen! Den fattas icke heller, ty stadens svenner (stadstjänarne) löpa omkring, rödklädda som bödeln och stadspiparen; men det finns en bättre polis, och det är vakten, som bor på slottet och patrullerar omkring gatorna.

Vi skrida framåt och stiga genom Brunnsgränden uppåt Köpmantorget där Sturehuset gör sig bemärkt och sedan gjorde så ända in på våra dagar, då det störtade in. Mynningen av Köpmangatan är försvarad av Köpmanporten, egentligen ett hus, i vilket rum voro att hyra. Denna port kvarstod ända till 1650-talet, då den revs. Här i hörnet av Köpmangatan, stadens förnämsta gata, bodde Göran Persson i hörnet åt Själagårds- (Skärgårds-) gatan och man kan ännu se den ståtliga trappuppgången, samt ett vackert tak en trappa upp. (Ett inlagt ekgolv revs upp för några år sedan.) Om vi taga en liten avbräck in på Skärgårdsgatan, hava vi straxt på vänster hand ett hus, som ådrager sig vår uppmärksamhet och i vilket vi icke allenast måste göra ett besök, utan även uppehålla oss en stund för att taga kännedom om tidens fattig- och sjukvård. Vi befinna oss nämligen inför Stockholms fattighus och sjukhus. Barmhärtigheten hade nu blivit av officiell natur och föremål för lagstiftning. Sedan man plundrat klostren, blev man översvämmad av tiggare och sjuke, vilka lågo i portar och rännstenar, och dessa måste man nu draga försorg om. Till den ändan organiserades helgeandshusen och hospitalen på ny fot och erhöllo

Digitized by Google

reglementen, tack vare vilka vi kunna få en föreställning om huru samhällets stackare kunde hava det under dessa självviska och hänsynslösa dagar, som följde på trosombytet. Här på Skärgårdsgatan, där sedan trivialskolan höll till ända in på vårt århundrade, hade Stockholm sitt helgeandshus, förutom det hospital på Danviken, vilket ännu i dag behåller sin egenskap av hospital eller sjuk- och fribrödsstuga. Om vi nu behaga dröja på platsen en stund, skola vi, som icke äga tillträde till inrättningen, dock av föreståndaren få tillräcklig kunskap om dessa frågor, som nu för tiden trängt sig fram i förgrunden.

Samtliga hjonen voro antingen fribröder, sjuka eller fattiga.

Fribröder skulle vara borgare eller borgerskor, gammalt oberyktat folk, som ej längre förmå hålla hus och hemman uppe och som skänka sina penningar till hospitalet. Föreståndarne fingo icke vara för hastiga att taga in någon utan att pröva om de erbjudna pengarne kunde vara hospitalet till nytta. Vid inträdet skulle fribrödshjonet avlägga denna försäkran: att han skall bedja sig så Gud hjälpa, att han vill vara föreståndarne och prästerna, i det honom bör, lydig och hörig, och göra efter som denna regel innehåller, och han skall räcka var broder och syster handen däruppå, att han skall leva fridsamt med dem.

Att bland en samling ålderstigna, som icke hade sträng sysselsättning, många konflikter skulle uppstå och oordningar förefalla, hade man förutsett och därför omgärdat det hela med en rad av föreskrifter och förbud, av vilka några förefalla nog stränga.

Digitized by Google

Sålunda fick ingen broder eller syster ligga någon natt utom hospitalet med mindre det skedde med sysslomannens eller prästens tillstånd.

Vilken broder eller syster, som bedrev uppenbar last, som är otukt, tjuvnad eller annat sådant som straffas av överheten, hade förbrutit sitt fribröd. Bedrevs någon skörhet, som icke kom otukt uti, och blev någon därmed en gång beslagen, hade brutit sitt fribröd på en månad och så vidare. Den, som kivades och trätte på den andre, han skulle förvisas från bordet på tre dagar första gången och så vidare. Tillställde någon slagsmål, pust, hårdrag, blånad eller blodvite, straffades han av överheten och miste sitt fribröd en fjärdedels år. Vilken som gav tredska ord åt föreståndarne miste sina måltider på åtta dagar.

Måltiderna intogos gemensamt i konventstugan, då alla hjonen skulle vara tysta och höra uppå bordläxan eller annan god lärdom, som prästen kunde giva; den, som gjorde oljud, hade förbrutit två måltider för var resa. När man gick till bords skulle man läsa den svenska välsignelsen och tacksägelsen, när man gick från bordet likaledes, »efter latinet icke är dem förståndeligt». Ingen fick bära något av hospitalets mat ifrån bordet med sig, med mindre han ville förverka två måltider varje resa. Voro hjonen icke nöjda med sin kost, så fingo de förmana föreståndarne därom; hjälpte det ej, ägde de att klaga hos borgmästare och råd, men icke gå omkring och klaga ute i staden; men de skulle icke vara för hastiga att klaga över spisningen, ty de måste understundom lida och umgälla efter som tiden kräver.

Digitized by Google

Om söndagarne åts, då tio var slaget, och om helgdagarne, när det var utsjunget i stadskyrkan, och alltid om aftonen, då fem var slaget; den som icke passade på måltiderna fick skylla sig själv, såvida han icke var sjuk.

Befanns det att någon icke kunde draga jämnt med föreståndare och syssloman, ägde han lösa sig ut igen.

Så hade nu fribröderna det.

I sjukstugan åter fick ingen tagas in utan den, som var så sjuk, att han icke hade råd att hjälpa sig själv. Ingen skulle intagas, som kunde uppehållas av sina vänner, med mindre de gåvo honom så mycket med, som han kunde förtära. De fattiga skulle hava mat två gånger om dagen, eftersom tid och lägenhet fordrade, och de skulle alltid hava sina måltider före fribröderna, på det att de, som sedan ville gå in i sjukstugan och tjäna de fattiga så länge de åto, skulle hava tillfälle därtill. När de fattiga intogo sina måltider, då lästes svenska välsignelsen och, när de ätit, svenska tacksägelsen; och när läsningen var slut skulle alla säga: Lovad och ärad vare Gud, som oss så väl spisat haver, och Gud vare med dem, som därtill hulpit hava.

En gång om dagen skulle de fattige vara skyldiga att bedja för frid och nåd och för överheten.

I sjukstugan hängde alltid en tavla med budorden, fader vår, tron, välsignelsen och tacksägelsen på svenska, så att de fattiga kunde lära det, vilket synes förutsätta kunskap i läsning.

Den som kivade eller trätte kunde straffas med vatten och bröd. Matmodren hade ganska viktiga

Digitized by Google

och grannlaga åligganden; hon skulle sålunda bland annat akta uppå vad som var och en förmådde äta, så att de som voro mycket sjuke kunde få som dem lyste, och därom skulle hon säga sysslomannen till. Redan nu hade man insett att renligheten var sjukdomarnes värsta fiende, och därför hade man ställt om att de fattiga fingo bada en gång i veckan. Och för att förekomma sysslolöshetens följder hos dem, som icke voro alltför sjuka, hade man anordnat så: att de fattiga, som kunde spinna notgarn, binda not eller annat sådant, skulle icke hava rätt att hålla sig för goda därtill.

Detta allt reglementerades år 1533, men att den reglementerade välgörenheten icke alltid är nog, finner man av en bestämmelse tjugufyra år senare, däri säges: »inga sjuka få ligga i stadsportarna eller gå på gatorna för stank och ond luft skull som därav många sjukdomar uti staden plägar förorsaka, utan att de som förlamade äro, komma in i spetalen vid Danviken». Med dessa inhämtade upplysningar lämna vi hospitalet och tränga oss åter ut på Skärgårdsgatan genom en hop privilegierade tiggare, som nyss utfått sina brickor, med vilka de såsom pass kunna gå omkring och tigga var helst de vilja i staden.

Och vi återtaga vår väg ut åt Köpmangatan. Här hava de förnämsta köpmännen sina bodar med varorna upplagda på utslagna bräden, som om nätterna slås igen såsom fönsterluckor. Här möta vi ett sällsamt tåg, som även kan ådraga sig samtidas uppmärksamhet. Det är en grupp av kvinnor, de äldsta först, de yngsta efteråt, vilka äro högtidsklädda och bära ölkrus och vinflaskor. Men de synas omgiva en ung kvinna, vilken är medelpunkten:

Digitized by Google

det är bruden, som beledsagas av sina tanter och flickbekanta för att taga brudbadet i en badstuva någonstädes i staden, varest de även ämna förfriska sig med de medförda dryckerna och därtill tugga på sockerflätor med kanel. När de sedan vandra hem med bruden bära de kransar av ruta om huvudena; hos bruden stanna de och tillbringa mökvällen, vilken firades så grundligt, att förbud mot densammas hållande måste utfärdas av överheten. Vi låta den vackra synen gå förbi som en dröm, och just då vi rätt för gatans mynning åt Stortorget skönja den dystra konturen av kåken störas vi av ett obehagligt uppträde. Det är en borgarkvinna, som antastas av polisen, vilka begära hennes namn; att andra tillströmmande borgare taga hennes parti är klart, likasom att vakten hjälper stadens tjänare. De senare segra och hon avföres till rådstugan att stånda straff därför att hon burit mössa av sammet. Hon har trotsat K. Maj:ts helt nyligen utfärdade nådiga kungörelse angående förbud för kvinnoperson, som icke är av adel eller har adels gifte, att bära sammetsmössa och tröja eller sidenklänning. Så vågade man lagstifta i det fria Sverige för 300 år sedan.

Vi lämna rättvisans tempel till en annan gång och taga av in genom Trångsund, som verkligen gör skäl för namnet, emedan Storkyrkogårdens mur går så långt ut på gatan. Här sitta mångelskor och sälja nötter och äro redan riksbekanta för sin talförhet. Messenius skriver också:

> Käringar pläga så tala
> som i Trångsund ha fala
> nötter...

Digitized by Google

Om vi kasta en näsvis blick över kyrkogårdsmuren, skola vi få se en tavla, som mer än annat vittnar om att den upplysta tiden avlagt fördomar om vissa platsers större helgd framför andra. En kunglig prins spelar väderboll och dricker vin, »20 kannor rhenskt vin». Skulle vi så gå in i Storkyrkan, av vilken kungen på eget bevåg, ty han ansåg sig äga hela Sverige, avklippt ett långt stycke åt Slottsbacken för att få plats åt slottet, så skulle vi se reformationens verkningar i en mycket realistisk form. I stora koret åt söder förvarar kungen 468 läster salt och i norra koret icke mycket mindre! Och det är verkligt salt, icke sådant, med vilket reformatorerna friskade upp det unkna andliga livet, utan salt, som kungen säljer till underpris eller skänker bort åt oroliga bönder och andra missnöjda eller ock håller i högt pris, när girighetens demon anfäktar hans eljest stora och ärliga själ.

Det ovanliga ljudet av lejons rytande drager vår uppmärksamhet från saltkoren, och vi stå bakom Storkyrkan framför den del av slottsgraven, där lejonen förvaras till kunglig förlustelse, i samma grop där sedermera i ett gammalt trähus den första svenska teatern öppnade sina portar och vilken av platsen fick bära namnet lejonkulan. Vi kasta en hastig blick på de kungliga trädgårdarne, vilka icke äro överdrivet vidsträckta; vi stanna på slottsbron och beundra de dyrbara svanorna, som simma i graven och vilkas liv av konungen skattas högre än ett människoliv, eftersom det är dödsstraff på att skjuta dem. Som intet hinder synes möta för vår färd över bron, fortsätta vi genom inkörsporten

Digitized by Google

(n. v. västra valvet) och stanna inne på stora borggården, motsvarande tämligen nära nuvarande norra delen av vår stora borggård; vi snava på den framspringande trappan, som strax till höger om inkörsporten leder upp till kungens våning, åtminstone till hans matsal, ty hans boställsrum lågo i västra flygeln, vilken i detta hörn sammanstötte med matsalen.

76. Stockholms slotts inre borggård.

Den gör ett eget intryck denna Vasarnes borggård; varje rum har fått behålla sin egendomlighet och ger i väggen sitt uttryck åt ändamålet; det är icke en kasern av rum, där kyrkan har lika stora eller små fönster som köket, eller där kungen betraktar världen genom samma gluggar som slottsknekten. Den södra sidan av borggården upptages av en lång öppen veranda (loggia) med rundbågar burna av korintiska kolonner, till vilken en täckt dubbeltrappa leder upp. På västra sidan synas tvenne sandstensportar infattade med kolonner och krönta av en gavel med kulornament; mellan dessa portar

Digitized by Google

öppna sig fyra höga rundbågiga fönster, som giva ljus åt ett ämbetsverk, troligen högsta domstolen (konungens nämnd). I norra flygeln synes kansliet och Slottskyrkan, båda med höga rundbågiga fönster; över desamma löper en med fönster försedd vind, kallad gröna gången,* i vilken förvaras åtskilliga husgeråd. Ett överflöd av tornspiror, karnapp och balkonger gör anblicken mycket livlig. — Smedjegården och lilla borggården spara vi till nästa århundrade, då våra källor flöda rikare.

Med den frihet från kronologiskt och historiskt tvång vi från början tagit oss, kunna vi stanna en stund och åskåda ett tillfälle, där kungligheten utvecklar sina synliga företräden och välja därför ett stycke av en kunglig begravningsprocession. Det är likgiltigt för vårt ändamål, vem den konung är, som skall begravas. Kungliga drabanterna hava bildat häck mellan stora uppgången och Slottskyrkan. För tillfället äro de svartklädda och hava sorgflor om hattarne samt hängande ändar på bandolären; de hava för fot gevär, med sina förgyllda hillebarder upp- och nervända, men hava för övrigt rätt otvungna ställningar efter tycke och lägenhet, ty exercisreglementet i all sin förfärliga glans uppfinnes först i nästa århundrade. Processionen öppnas av präster och skolgossar klädda i långa svarta kappor och med de platta mössor vi finna begagnade av reformatorerna; de hava psalmböcker i händerna och sjunga. Därpå följa två marskalkar med stavar; så komma tolv minderåriga grevar och baroner tre och

* Det har som bekant funnits flera Gröna gångar i Stockholm, varibland en mellan greve Per Brahes hus vid Norrström och kungliga stallet.

Digitized by Google

tre uti ledet, klädda i kullriga hattar och rynkade kappor utan ärmar; fyra och tjugo led adelsmän och junkare tre i ledet; fyra kammardrängar och så det kungliga liket i en dyrbar kista buren av fyra kungliga råd på en bår, under en svart himmel, översållad med vapen, kronor och namnchiffer, vilken uppbäres av fyra höga herrar. Näst efter liket följer konungens minderårige son förd vid handen av sin morbror, vilken måste gå med blottat huvud; efter honom kommer den avlidnes bror, uppvaktad av tre kammarjunkare; så riksens råd, unga änkedrottningen i dok och halskläde så högt att endast näsa och ögon äro synliga, beledsagad av tvenne grevar och tre kammarjungfrur, så gamla änkedrottningen, ledd av tvenne höga herrar, och så en hop hertiginnor och prinsessor samt efter dem hovfruntimret; tåget avslutas av Stockholms borgmästare och rådmän.

Om vi nu låta det svarta tåget begiva sig in i Slottskyrkan med dess rödspräckliga marmorpelare, dess många marmorfigurer föreställande dygder och trosbekännelser, dess orgel och dess målade och skulpterade tak, alltsammans icke olikt nuvarande slottskapell, och låta både bisättning och sorg vara över, skola vi se en annan livligare tavla.

Drabanterna äro åter framme, men de äro klädda i blått och gult; stalldrängar, fågelfängare, kockar, källarsvenner och drängar, alla i röda kläder; lakejer i hovlivréet: »röda jackor, gul färg i ärmen och med vita snören samt gula byxor»; högre hovbetjänter i blått och vitt, spelmän i gult; fogdar, redsvenner, trädgårdsmästare, fateburskvinnor, väverskor, bagerskor, bryggerskor i allehanda färger springa om var-

Digitized by Google

andra för att uppe i de kungliga rummen få betrakta prinsessornas utstyrsel, och som vi ju icke få vara höjda över sådana känslor som vetgirighet, följa vi med. Att ledsaga igenom hela kungliga våningen står icke i förmåga, utan vi stanna därför

77. Erik XIV:s tapet.

genast i den sal, där förevisningen skall äga rum. Det första intrycket, som ju skall vara det sannaste, är: komfort och solid lyx. Att det är jämförelsevis lågt i taket, verkar lugnt, ty ögat kan i en hast genomsöka alla hål och vrår. Men taket är icke ödsligt vitt, utan är träbeklätt och indelat i djupa sexkanter med förgyllda rosor i mitten; panelen har

Digitized by Google

nu vid tidevarvets slut sjunkit något från sin manshöjd ned mot golvet och lämnar stora ytor lediga för tapeter, vävda i haute-lisse, och här framställande scener ur Tebanska kriget.* Golvet är lagt med olikfärgade träslag och erbjuder ett högst livligt spel, när ljuset kastas in genom de med de kungliga vapnen bemålade fönstren. Möblerna äro icke så många: ett skänkskåp av ek, rikt skulpterat med kända romerska och grekiska bilder och tavlor; stora bord bestående av en enda massiv skiva, vilande på fyra hörnkolonner i toskanskt mönster, vilka vid golvet sammanhållas av kälade slåar; vid fönstren stå bänkar, vilka upphört att vara väggfasta, ty stolarne hava kommit; dessa äro ganska låga, hava två ståndare med ett tvärbräde till stöd åt ryggen, och fötterna bundna med slåar. En större stol i gammal tronform med himmel över antyder att denna sal brukar begagnas av kungen. Men vi hava en möbel kvar, vilken delvis är en nyhet för allmänheten, det är kakelugnen; den liknar en kista upplyftad på fyra

* Turkiska tapeter. Skön turkisk tapet, som brukas till bordtäcke, stora vita turkiska tapeter, gamla med vita blommor, med gula blommor.

Vävda tapeter (bonader) varmed antingen de kala murarne (efter medeltidens inredning) eller ytan ovan panelningen täcktes voro av flerehanda slag, men alla i starka färger.

Flamska bonader voro mest aktade och tillverkades i Sverige redan under Gustav I av inkallade guldvävare. Vi äga ännu ett prov i den i Statens Museum förvarade tapeten från Erik XIV, vilken är förfärdigad i Sverige efter mönster av den här anställde flamländaren Dominicus Verwilt, som för detsamma erhöll 12 mark alnen. Eljes föreställdes scener ur bibeln, såsom Tobiæ historia, Susanna och så vidare, eller ock ur romerska och grekiska historien.

Digitized by Google

rätt höga fötter, från vars ena ända en cylinder uppstiger slutande i en huv. Kaklen äro gröna, fyrkantiga och med insänkta nischer, i vilka figurer stå. Några luckor märkas ej, ty man eldar från rummet

78. Länstol.

utanför. Men vad som gör det varmaste intrycket är den mängd av vävda saker, som här förekomma allestädes. På bänkarna äro nämligen utbredda kläden av gyllenduk, grön, röd och blå sammet, eller vävda av garn med blomster och lövverk. Ovanpå klädena ligga långa dynor, klädda med samma vävnader, och i hörnen, på sidorna och bakom ryggen hyenden. Stolarne äro klädda med rött gyllenbräm, blommerad sammet, grön damast, flamsk väv-

Digitized by Google

nad och så vidare.* Borden äro täckta med turkiska tapeter med gula blommor. Mattor finnas av rött engelskt kläde, med bräm av silverskir eller med fransar; för fönsterna sitta förlåter av underbart skön vävnad, vilka hava ett förebrående tycke av mässkåpor och vilka kanske en gång av fromheten skänkts till församlingens själasörjare att sprida en lovlig glans åt de fattiges gudstjänst.**

* Bänkdynor, svarta, lagda med guldskinn; siden med korssöm; sydda med glättning; av ryssläder; av vitt läder. Av sammet: blå blommerat under med rött silkesatin 3 ½ aln lång; röd sammet uti rutverk, under med rysseverk 6 alnar lång; blå, svarta och vita, gröna d:o. Flamska bänkdynor under med röllesk, eller med ryskt läder. Guldskinnsdynor av rött engelskt kläde, broderat med silke. Korssöms bänkedynor.

Dynor, blommerade sammets, under med blå kögel; blått och rött d:o i rutverk, grönt d:o; blått och svart lagda med guldskinn.

Bänkekläde. Flamskt med insydda vapen om 10 alnar. Korssöms d:o, ryssevävs d:o; svart och gult, vitt och svart, gult, svart och rött, rött och gult.

Stoltäcken av blommerat sammet, atlask, damast, gyllensammet, gyllenbräm.

Hyender (kuddar) av sammet; blå blommerade, under med rött damask; röda, blommerade under med gult i grått damask, grönt damask, brokigt ryssesilke, rött arnisk, röd waterduk eller blommerat kögel. Flamska hyenden, guldskinn, korsesöms.

Hyendevar: utkastade av rött engelskt; flamsk.

** Gardiner, silkes, med 7 våder röda och 7 våder gula. D:o med 4 våder röda, 6 våder gröna och 3 våder bruna. Övriga färgsammansättningar voro rött, grönt och blått; grönt och livfärgat; grönt och rödbrunt; gult, rött och blått.

Mattor (omväxlande begagnade som borddukar) gullskinns, ryska, flamska. I vilka mönster de sista kunde

Digitized by Google

Vi lämna nu möbler och inredning för att betrakta de härligheter, som ligga här och vänta på den kungliga bruden. Vad som bland klenoderna först ådrager sig vår uppmärksamhet och allmänhetens förvåning är ett fickur* med diamanter och rubiner, som skall vara värt 8,000 svenska daler eller 32,000 kronor. Vidare två karikanter eller ett slags hängande smycken, ett halsband och två guldbälten, alla besatta med juveler och pärlor, tillsammans värda omkring 50,000 kronor.**

vara vävda finner man av Gripsholms inventarium från Gustav I:s tid. Där skildras de av någon i romerska mytologien okunnig slottsskrivare sålunda: »En man som haver en jungfru i famnen och en stork uti vänstra handen, där uppe sitter 2 flygande ormar.» (Skall väl vara Mercurius med sin stav i något giljarärende åt sin överherre.) »Sju kvinnfolk och fyra män både små och stora och en flygande jungfru.» »En manskropp havandes hjortehuvud och ett spjut uppå axeln, och löper vatten av hans näsa uti ett kar som 2 sitta och bada uti.»

* Vadstena kloster hade urmakare 1406 och Stockholm 1487. År 1540 förekommer i Stockholms stads räkenskaper lön åt »Nils klockares hustru som ställer klockan i Svartmunkakloster» och 1567 får Leonard klensmed betalning för »stadens timklocka på Järntorget han gjorde färdig», varav synes att våra klensmeder övade urmakeriet.

** S m y c k e n ägde en ofantlig användning och funnos bland de kungliga och adliga personerna i stor myckenhet. Kedjor och ringar voro för manfolken de mest brukliga. Härnedan några få artiklar ur en förnäm ämbetsmans bo.

Guldkedjor med grön och blå emaljering, med ett emaljerat hjärta, med ett hänge av guld med 3 gröna smaragder och en stor hängande pärla.

Gyllene hänge (att hänga på halskedjan) med ett kamehy mitt uti och 8 hyacinter omkring.

Ringar av guld med grön genomskinlig smaragd, med karniol, med stor blå safir, turkos, diamant, rubin.

Digitized by Google

Om någon är nog närgången att fråga, varifrån det fattiga, av krig, adelsmän och danskar utarmade Sverige fått så mycket dyrbarheter, så måste vi svara: nästan uteslutande från reformationen. Räkenskaper och inventarier giva vid handen, hurusom Lybecks fordran blott till en ringa del gäldades med »reformerat» guld och silver, och hurusom från kyrkorna inkommet silver genast skickades till guldsmeden och förvandlades till kungliga tallrikar och skedar; och vi veta hurusom de kungliga mödrarne läto ändra reformerade mässekläder till tröjor och byxor åt sönerna, samt begagnade samma slags tyger till fönstergardiner.

Med dessa förkunskaper gå vi till skänkeskåpet att betrakta prinsessans bordsservis. Tre silverkannor, fyra credentz (här nog lika med karotter, eljest är credentz en pokal); två stop; trettioåtta fat; två förskärarefat om 100 lod vartdera; fyra tallrikar; 1 ljusstake om 367 lod (nära ett lisp.) samt två mindre; ett handfat med kanna; ett saltkar; fyra konfektskålar och fyra bållar (bålar) eller runda skålar; en credentzgaffel om 352 lod; en kettel; ett drivet och förgyllt hindertyg eller betseltyg m. m., alltsammans värt omkring 19,000 kronor.

Ett vidlyftigare område och vilket troligen mest intresserar åskådarinnorna är den kroppsliga utstyrsel, som här ligger utbredd på stolar och bänkar. Garderoben är värderad till omkring 50,000 kronor; det kan tyckas vara mycket, men man satte icke in pengar på banken denna tid, utan förvandlade dem i verkligheter, som endast av tidens tand och av eldsvådor kunde förtäras, ett bruk, som ännu i dag lever bland allmogen här och där, och som äger

Digitized by Google

sin förnuftighet däri, att kläderna begagnades av arvtagaren och icke såldes på en stärbhusauktion. Vi fästa oss genast vid tvenne videkjortlar eller taberter, ett slags vida och fotsida mantlar, som vid högtidliga tillfällen brukades av både män och kvinnor; den ena är av violbrun gyllenduk fodrad med sobel och prydd med 37 i vitt och blått emaljerade guldstift. Alnen av tyget kostar 84 kronor, varje stift 12 kronor och bara fodret — 400 kronor. Den andra av violbrun gyllenatlask, alltomkring besatt i fyra omgångar med smala guldbinnickor av önseguld (guldtråd) och silver, fodrad med mårdstrupar och brämad med svarta bäverskinn. Överkjortlar eller livklänningar, tre av karmosinröd och en av violbrun sammet. Denna sista hade ett kvarterbrett bräm av samma tyg, utskuret i rutverk på brunt gyllendamask, belagt med guldsnören och 4 pärlor på var ruta, tillsammans 884 pärlor samt däremellan 129 guldstift.

Dessutom fanns oskuret tyg till dylika plagg: violbrun blommerad sammet, röd karmosin; violbrun gyllenduk med upphöjda blommor, sidenatlask, vitt till foder under en gyllendukskjortel, med svans (släp) 24 alnar (!) och bräm av Lucca-sammet. Underkjortlar eller livklänningar, med eller utan ärmar, som buros under de nyssnämnda överkjortlarne, voro två av rött sidenatlask, med fingerbreda bräm av rött sammet, samt en av svart gyllenduk.

Skört eller falska kjortlar (trompöser), som vardera drogo 4 eller 4 ½ aln tyg, voro: av sammet, ett brunt skrafferat (broderat) med guld och pärlor, och ett svart med kvartersbrett bräm av samma tyg och fodrat med skillert; av sidenatlask, ett gult, med gult sammetsbräm och smala korder samt gult skillert

Digitized by Google

till foder; två av gyllenatlask och ett av gyllenkamlott. Och till sist pärlkjorteln, som kostade ensam 4,400 kronor.

Och därmed hava vi beskådat vad förevisningen bestod. För att fullständiga redogörelsen för brudutstyrseln, kunna vi, under det vi lämna de kungliga gemaken, av en sakkunnig få erfara att ur skinnkamrarne lämnades för omkring 9,000 kronor skinnvaror av mård, lo, hermelin, sobel, svart bäver o. s. v. Härtill kommo tapetseri och vagnsutredning. Den unga prinsessan fick därjämte medföra en hop andra varor, vilka icke kunde hänföras till bosättningen, utan endast tjäna som pengars värde; hon fick således utkvittera både talg, vax, bly, stångjärn, lin, hudar och kalvskinn. Utstyrseln i allt gick till en halv miljon kronor och brudskatten till lika mycket, men som det var ont om pengar, fick mannen uttaga en del i artilleripjäser, krut och kulor.

Efter denna förevisning återvända vi ned på borggården och söka genom någon hovmästares bemedling inträde i det kungliga köket, som är beläget i norra längan vägg om vägg med kyrkan. Vi få där en överblick över tidevarvets kosthållning, sådan den bestods på samhällets höjder.

Det kungliga köket var under Gustav I:s tid ett stort verk med många ämbetsmän; det var avdelat i flera departement: herreköket, drängköket, fogdeköket. Men detta var av nöden, då, enligt vad hovstaten visar, så många munnar skulle tära. Kungen hade till exempel 16 drängar, 11 lakejer, 7 jungfrur och 3 hjälphustrur, 68 stalldrängar, 9 hunddrängar, 27 fatbursfolk; drottningen hade 23 pigor, prinsessorna 13 drängar, prins Erik 12, Johan 11 och

Digitized by Google

Magnus 9; i räknekammaren voro 26 drängar. Därför funnos också 40 drängar i fogdeköket, 12 köksdrängar i kungliga köket. Ensamt 24 fiskare voro anställda.

Maten togs från de många godsen. Fågelskytten på Ornön (utanför Dalarö) lämnade på vårtiden fåglar: gudungar (hanejder), åd (honejder), svärtor, prackor, al och grislor. Andra kungliga vildskyttar och fågelfängare lämnade år 1554: 21 tranor, 46 vildgäss, 30 tjädrar, 194 orrar, 141 hjärpar, 105 änder, 10 åkerhöns, 166 duvor, 54 starar, samt dessutom älgar, hjortar, björnar, harar, rådjur. Skällnora gav en bäver och Uppsala en svan.

Fiskarena taga ål i Norrström, lax utanför Blasieholmen, braxen i Nybroviken, mal och asp i Mälaren; trädgårdsmästarne och kålgårdsmästarne lämna päron, äpplen, krikon från Rävsnäs, morötter, senap, rovor, kål från gårdarne på Norrmalm (Kungsträdgården) o. s. v. o. s. v. Hovbagaren bakade år 1544 följande sorter: vetekakor, semlor, skorpor, kringlor, skrätt bröd, skrädda skorpor, skeppsbröd, spisbröd. Hos hovmästaren få vi nu först kasta en blick på matsedlarne, och vi stanna stumma inför en sådan, där till en måltid rätterna äro 40, och bland dessa gädda förekommer i sex former, braxen i tre, lax i två, samt dessutom sik, id, abborrar, flundror, allt inkastat mellan desserter och efterrätter, tårtor och pastejer. Men vi hämta oss snart, då vi erfara, att det är en spisordning avsedd för kungliga bröllop och andra högtidligheter, och avfattad så att den största möjliga omväxling kan äga rum.

Den första matsedeln var för lördagen och hade detta vördnadsvärda utseende:

Digitized by Google

Färska gäddor med lemoner, långganges med ägg och socker, charutze pastejer, äppelmos. — Hackade gäddor, färsk lax med russin och mandel, braxenpastej, fikonmos, charutzer med körsbärsmos och vin, mandelost uppgivne med konfekt. — Alpastej, stekt braxen med äpplen, syltade (inlagda) abborrar med ägg och socker, sviskontårta, äggpastej. — Stekt lax med sap, bärntisk med muskotblomma, rismos. — Kokt braxen med svart spad, leeses av socker, mjölk och rosenvatten, blank essen (blanc-manger) av ris, rosenvatten och socker. — Hackade gäddor gjorda som päron, stekt sik med kapris, plommonmos. — Gäddpastejer, äppeltårta, stekta charutzer med citron. — Gäddemos, lumer med brunt spad, tarte av ris, päronmos. — Rockor med ingefärpuder, galantin på gädda, tarte av hjortron. — Flundror med gröna kryddor, sviskonmos. — Färsk id med pepparrot, tårta av päron, päron kokade med vin och kanel, bakade russin och mandel — och slutligen sex slags skåderätter.

Emellertid synes denna middag hava varit en faste- eller fiskmiddag, och som den var på lördagen, kunna vi med skäl antaga att samma bruk ännu fortlever i borgerliga familjer, som om vintern hålla kabeljo eller lutfisk som lördagsmat.

»Dessa efterskrivna rätter uppgåvos för K. Maj:t om söndagen», fortfarande under festförhållanden och troligen med avseende på de många borden, vid vilka spisningen skedde av gäster med olika rang.

Vinmos med konfekt, stekta hjärpar med citron, en rätt av kalvkött som heter totte, rådjurspastejer, höns kokta med vin och lemoner, kalvstek med korinter, tarte av äpplen. — Små fåglar stekta med sappe, fyllt lammkött kokt, en pastej av hackat kalvkött, hönsmos med rödfärge, orrhanepastej, älg, kokta gäss med russin och mandel, råstek med lemoner, tarte av sviskon. — Grytstek med pepparrot, hönspastejer, spanskt bröd, kalvkött, gult med gröna kryddor harpastejer, rådjurs vidbrå med svart spad, en tårta av äpplen som heter totte. — Kalvgalantin, hönsmos, päron

Digitized by Google

gjorda av kalvkött med korinter och sap, älgpastejer, äppelmos. — Kokta birkhanar med päron, en pastej lammkött, stekta gäss fyllda med äpplen, en tarte av päron. — En rätt av oxfötter heter låsyss, hackat lammkött med vin, rålumber; svintarte, en rätt av ingefära, en rätt av ägg heter husbloss. — Oxtungepastejer, grisgalantin, klenät med russin och mandel. — En rätt av kalvkött med socker, en slät galantin, en rätt av höns och fiskmage, oxstek med kapris, lungmos, förgyllt svinhuvud, en rätt av kalvkött och ingefära, en rätt av ris och rosenvatten, en rätt av höns heter jelee, klenät med K. M:ts vapen, en rätt kallad longanges av ägg och ris, därjämte alla slags skåderätter.

Detta är summa 53 rätter. Sunda förståndet och hovmästaren säga oss, att även de största storätare icke skulle gå med livet igenom en sådan matsedel, även om de blott smakade på var rätt, och att vårt antagande här ovan om de många borden befunnits riktigt. Men vid samma fest serverades 24 lätta efterrätter eller deserter, av vilka vi anföra några:

En rätt kallas pischoet, ägg gjorda av socker, tarte av plommon, gallmäces gjorda som liljor, pääs av portugal, av socker, kanel, muskater, ris och andra kryddor, marsipan.

Skåderätterna, vilka intogo en viktig plats, gingo i renässansens romerska smak; mäster Pål hade nämligen gjort 2 stycken »Mucius scævola av äpplen och päronmos, samt 2 Marcus Curtius av lingon och äpplen». Konfekten, som tillverkades av apotekare (ett apotekssprivilegium som räckte in på 1700-talet), voro tidevarvets vanliga: av muskot, nejlikor, marceller, koriander, anis, kubeber o. s. v.

Från hovmästaren och hans matsedlar begiva vi oss direkt in i köken. Om vi först se oss omkring väggarne på hyllor och i skåp, återfinna vi de

Digitized by Google

flesta av våra ännu brukliga husgeråd. Av järn synas eldgafflar, ljusstakar, lyktor med hornrutor, halster, brandjärn, kettilringar, stekspett, brödkorgar, pannor; tennet blänker som silver och förekommer i form av fat, tallrikar, stånkor, kannor och stop (krusade och kantiga), saltkar, flaskor, gafflar; kopparn synes eldröd och nyskurad från fotgrytor, hålgrytor, kettlar, fatpannor, bäcken, klaretsbäcken, handfat, ljusstakar, mortlar och kannor; men som guld glänser mässingen, vilken nyss börjat bearbetas i landet och skiner från kettlar (med kopparbottnar), bäcken, sprutor, mortlar, kannor, ljusstakar och fotkransar.

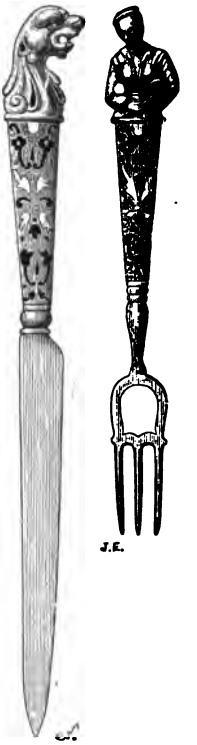

79. Kniv och gaffel.

Undanställda såsom mindre väl ansedda numera, ehuru många av dem ännu äro nödvändiga, stå träkärlen. Gamle kung Gustav åt på trä, när han först blev kung, men sedan hava andra tider kommit. Då voro finnar och västgötar berömda för sina träkärl; de senare mest för sina kannor av svarvad björkrot och sina skålar (varav namnet skålknallar).*

* De vanligaste träkärlen under Gustav I, dem finnarne plägade lämna i skatt, voro: fat, röda och vita, tallrikar, bollar, bägare, enkannor, pipkannor, hankstop, flaskor, kåsor, snibbskålar, koppar, ämbar, tinor, tråg, trattar, spann och halvspann, vannor, askar, åttingar, såar, bunkar, såll, byttor, filbunkar, bryggkar.

Digitized by Google

Som vi icke få lov att bese silverkammaren, upplyser oss vår ledsagare, att den vita metallen numera är mycket vanlig vid bordet och eljest som husgeråd, och att den uppträder i skepnad av skålar, stop, kannor, bollar, fat, tallrikar, ljusstakar, handfat och kannor, skedar, saltkar och konfektskålar med mera.

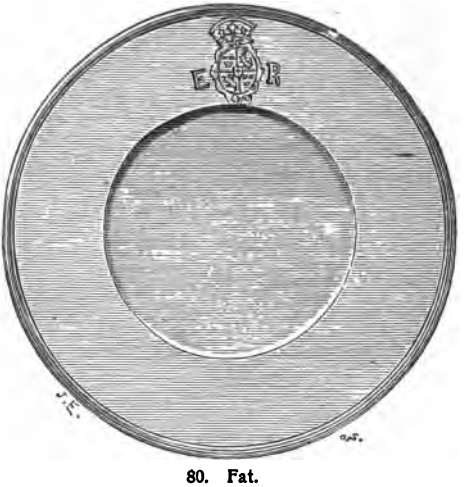

80. Fat.

Om vi så kasta en blick på alla dessa kockars verksamhet, så finna vi hela deras kokkonst befinna sig i ett sådant tillstånd, som vi skulle kalla för röra: här står en och stuvar lax med russin och mandel, en annan steker brax med äpplen; en tredje lagar abborrar med ägg och socker, kalvstek med honing; att man steker tjäder med päron och rockor med ingefära, förefaller oss alldeles onaturligt. Men mest förvånar oss den fullständiga frånvaron av köksos, vilket här överröstas av parfymer och kryddor. Rosenvatten slås över vilka stekar som helst, men kryd-

Digitized by Google

dorna synas vara oundgängliga och utgöra det mest utmärkande i tidens matlagning, och vi skola bland sådana, som nu begagnas, sakna få i Gustav I:s kryddkammare, men väl där finna många, som nu äro alldeles ur bruk, och några om vilkas utseende och smak vi icke utan särskilda forskningar kunna döma, oaktat vi äga en berömd lärd, som skrivit en egen avhandling om utländska specerier i Sverige i 16:e seklet.*

Straxt bredvid köket ligger glaskammaren, där vi äga inträde, mot löfte om varsamhet, och att föremålen icke vidröras, och där vi kunna få en föreställning om en vacker husgerådsartikels historia.

* Kryddorna hade många användningar till mat och till vin. De förvarades i lärftssäckar, i lädersäckar avdelade i rum, och i salen på Stockholms slott lades de i 'K. Maj:ts ask och kryddkista'.

De revos på rivjärn eller stöttes i mortel samt siktades på kryddsikt.

Salt var den förnämsta av alla kryddor och infördes från utlandet eller tillverkades av folket vid kusterna. Saltkaren voro av silver, tenn, trä eller järn.

Socker utträngер numera honungen och uppträder under många namn och slag: gement toppsocker, kanari, melis, bröstsocker, kandi, tomis, låd, folentiner, skiftande i pris från 48 öre (nu gällande), för gement toppsocker till omkring 3 kronor skålpundet för vit kandi.

Peppar, ingefära, även syltad seddefära, muskot, muskotblommor, saffran, kanel, nejlikor, anis, kalmus, kardemumma, galigo, paradiskorn, pepparkummin, virack, alun, russin, blå och långa, fikon, mandel, dadlar, plommon (ungerska), sviskon, lagerbär, pomeranser, oliver, lemoner, korinter, kapris, koriander, lakrits, ris, stärkelse, bresilia, balsam, miriam, lavendelvatten, rosenvatten.

Digitized by Google

Glaset har varit begagnat i Sverige från äldsta tider. Vid medeltidens slut förekommo sparsamt dricksglas, emedan svenskarne voro sådana fyllebultar (enligt Ol. Magni), att inga glas höllo vid deras drickeslag. Dessa glas voro gröna och införda från Tyskland. Till kyrkliga och kungliga bruk förekom slipad bergkristall, infattad i guld eller silver. Glas tillverkades på Björkö under hednatiden; under medeltiden voro glasmästare rätt vanliga. Kalmar hade glasmästareskrå som redan var gammalt 1407; Nigels hette en glasmästare i Stockholm år 1421. Under Gustav I arbetade glasmakaren och glasmålaren Thomas Prouvost, vilken målade dricksglas, vapen och fönster, samt Andreas Niequedo, venetianare, på Norrmalm, vilken levererade kristallglas i betydlig mängd. Före 1587 hade Johan III givit privilegium åt första glasbruket på Bryggeholmen i Mälaren (i närheten av Enköping) till Hans Kofelt och Engelhart glasbrännare, vilka nu som bäst utövade sin verksamhet och inlämnade sina saker till den kungliga glaskammaren, där vi kunna skärskåda både dem och de spillror av förgångna tiders glas, vilka vi nu med hovmästarens hjälp ordna kronologiskt på hyllor.

1544. Vinglas.

1553. Dricksglas.

1558. Venediska glas, dels med och dels utan lock, dricksglas.

1556—63. Kristalleglas (vita venetianska glas).

1563. Slindeglas. Kantiga eller vridna glas. (Sönderslogos annan- och tredjedag jul 174 stycken vid kalaser på Stockholms slott.)

Digitized by Google

1568. Förgyllda glas, oförgyllda, handkannor, glas till rosenvatten, medikamentsglas, glasfat.

1585. Stora passeglas. (= Ett högt glas med streck avdelat så att den drickande kunde se hur det led = ett pass.) Medel passeglas, små dito.

1592 (av Hans Kofelt på Bryggholmen). Slindeglas, sijlwheglas, ögonvattenglas, rosenvattenglas.

1594 (av Hans Kofelt). Kristallglas, passeglas, reymer (remmare; anses komma av raum, räumer, ursprungligen glas i allmänhet, sedan en form som tyckes vara en härledning av medeltidens kalk, och vilken bibehållit sig in på våra dagar).

Välkommeglas. (Stora glasmuggar eller pokaler.)*

Men det finns en annan liten avdelning av glaskammaren, som är icke mindre intressant genom de nya husgerådsartiklarne stengods och lerkärl.

Sådana hade visserligen införts från Tyskland under medeltiden, men under Gustav I finna vi krukmakare, som levererade krukor till slottsköket, och 1544 hava vi namnet på en kunglig pottomakare Stenssell. År 1585 levererades till Stockholms slott bruna krus, vita dito, inkomna från Tyskland under namnen nederrhenska och siegburgerkrusen, vilka länge gingo i bruk och än i dag kunna uppletas i bygden. De rhenska krusen utmärkte sig genom sin gråblå botten och sina vackra bruna och djupblå glasyrer.

* Även speglar, ljusstakar, korgflaskor förfärdigades av glas under senare delen av 1500-talet.

Digitized by Google

Från glas och krus är endast ett fjät ner till vinkällaren.

Vinet är på väg att undanträng a ölet, och mjödet är så gott som bortlagt. Åtminstone är tillgången på vin bland de mäktige mycket stor: Gustav I skickar fjorton åmar vin till krigsfolket i Viborg, och Erik XIV badar sina fötter i rhenskt, under det att folket måste begagna bärsaft till nattvarden. Om detta senare blev en följd av det föregående, vilja vi ej avgöra nu, då vi stå härnere mitt ibland fat och svickor.

Här ligga hela parker med bastart från Spanien, det dyraste vinet, som kostar 1 krona kannan i parti; rhenskt, som kunde fås för 50 öre kannan; romeni, surt och strävt franskt, billigast 24 kronor för åmen (60 kannor); alikant; malmesy; rött vin (klaret); assoj (blandat av flere slag); poijtto från Poitou; franskt vin; landauvin; mereskvin; leckevin; lisbonsvin.

Men vinkällaren är även ett slags apotek eller laboratorium, ty här »tempereras» vinerna med kryddor: socker, kanel, saffran, paradiskorn, galigo, nejlikor, ingefära.

Av öl ligger ett större lager med många olika benämningar: tyskt, emst, königsberger, hamburger, vitt, rostocker, sundiskt, pryssing. Även denna dryck tempererades med lagerbär.

Brännvinet har också börjat få inträde i kungliga källaren, och dess framtida betydelse såsom ett modgivande medel spåras redan: ty år 1563 rekvirerades brännvin till arméns behov, oaktat Gustav I år 1550 förbjudit allmogen att förstöra säden genom brännvinsbrännande. Drycken fanns emellertid runt

Digitized by Google

om landet och begagnades på de kungliga gårdarne; på Uppsala gård hade man under året 1555 förtärt 2 tunnor och 2 ½ kanna. En brännvinsskatt synes hava utgått i städerna, ty Stockholms stads räkenskaper för 1540-talet upptaga en stående post brännvinspengar. Priset på varan 1556—59 belöpte sig till omkring 1 krona kannan.

Från de av hornlyktor svagt upplysta* källarne föras vi av vår ledsagare genom en lönntrappa upp i den kungliga trädgården, som vetter åt Storkyrkan och Slottsbacken. Här företer sig för det av mörkret bländade ögat ett praktfullt färgspel, vars verkan ökas av solljuset och den gröna fond, som träd och buskar bilda. — Det är den kungliga klädkammarens innehåll, som är ute att vädras och inventeras, och gynnsammare tillfälle att överskåda klädedräktens snitt och tygens beskaffenhet och färger behöva vi icke avvakta.

Inventeringen pågår med svindlande fart, och vi hinna icke uppfatta allt i de tröttande längderna, vilka giva begrepp om den verkligen oerhörda lyx, som utvecklades i klädesväg; lyckligtvis har man avslutat de kvinnliga garderoberna, så att vi ej behöva få igen, vad vi nyss sågo uppe vid förevis-

* Upplysningen i bostäder och uthus: ljus av talg med linvekar, d:o av vax, färgade och ofärgade. Begagnades målade i bjärta färger vid glada högtider, såsom bröllop, och svarta eller med kors vid begravningar. Tortiser, bloss av torrved eller facklor. Lampor med fett begagnas i stall och uthus; lyktor av järn med hornrutor; ljuskronor av mässing, järn, träd eller greniga djurshorn, även kristall; ljusstakar av mässing, järn eller kristall.

Digitized by Google

ningen av prinsessans utstyrsel, och vi kunna endast behålla några poster i minnet av de kungliga herrplaggen. Vi anteckna sålunda:

Hosor (underbyxor och strumpor) och ett svart sammets övertåg (de korta byxor, som inneslöto länderna), musserat med guld, underfodrat med svart gyllene taft.

Ett par vita klädeshosor, besatta med svart sammet i lövverk, belagt med gullsnören, underfodrat med svart gyllene taft.

Ett par livfärgade läderhosor, besatta med röd sammet, belagt med silversnören, underfodrade med rött skillert.

Kjortel (rock) av silverduk med gyllene blommor, underfodrad med mårdar; uti ärmarne 12 par emaljerade guldstift.

Svart sammetskjortel med ett bräm, musserat med guld och pärlor, fodrat med svart sidenatlask och med 12 par guldstift i ärmarne.

Svart gyllendamask jacka, besatt med snören av guld och svart silke, 14 valmogeknappar av guld i bröstet, i vardera en pärla; jackan fodrad med svart damask.

Vit tafttröja besatt med svart sammet, belagt med guld och svarta silversnören, under ärmarne svart gyllene taft. Bröstdukar som fällas in i tröjans utskärning i bröstet (krås) av gyllenduk, röd sammet, blekgul och vit damask, brandgul skillert o. s. v.

Bonetter (huvudbonader) funnos av gyllenduk, silverblyant, livfärgad silverduk med en pärlkrans; av svart sammet med en guldskiva, däruti äro insatta några diamanter och andra ädelstenar med 6

Digitized by Google

par pilkoger och bågar av guld med grön emaljering; av brun, grön, svart, vit sammet.

Luvor och mössor av sammet, fodrade med rött sidenatlask, karmosinsammet och brämade med mård.

Hattar av sammet med guldsnören, pärlor, tranfjädrar, silkesfransar.

Vantar av kläde fodrade med mård, räv o. s. v. Leverfärgade stametsvantar, fodrade med bockskinnsbukar; sämskhandskar fodrade med mård.

På fjädrar finnes intet tal av svan, örn, trana, mest svarta och vita, med gullsnören, pärlor, kedjor smyckade.

Skor av gyllenstick, silverduk, karmosinsammet, röd sammet o. s. v.

Om vi nu ur detta kaos av mans- och kvinnodräkter skulle söka utdraga det gällande modet för tidevarvet, så igenkänna vi detsamma såsom havande sitt ursprung från Spanien. Det är visserligen icke alldeles nytt, utan en fortsättning och utveckling av föregående, ty icke en gång moderna våga göra några större språng. Vad nu först manfolksdräkten angår, så minnas vi från förra tidevarvet huru man börjat draga över de tätt åtsittande hosorna ett slags korta överbyxor, som skuros ut, men för övrigt lågo tätt efter länder och lår. Nu börja dessa, våra simbyxor liknande plagg, att pösa och svälla; de stoppas upp, skäras ut och sprunden underlappas med tyg av annan färg än själva överhosan; i början av tidevarvet hålla de sig på övre delen av låret, men sjunka vid mitten och senare hälften av århundradet ner på låret utan att nå knäet, samt sluta alltjämt tätt i neder-

Digitized by Google

kanten. Hosorna tagas av på mitten och omkring 1556 brukas strumpor av kläde, siden och ylle. Tröjan blir kort och stannar vid höften; utanpå den bäres den korta spanska kappan med den höga kragen, vilken nödvändiggör hårets kortklippning; till ersättning får skägget växa ut stundom ner på bröstet.

Huvudet betäckes av en platt barett, en mössa, bonett, senare av en hög sammetshatt utan skyggen.

Skodonen äro mulformiga, men ovanlädren stiga och omfatta foten.

Kvinnodräkten har också undergått sina förändringar. Livet upphör att vara urringat och snöres starkt; halsstycket höjer sig i en ståndkrage och kantas med ett fräs; ärmarne svälla över axlarna, sluta sedan tätt om armen och garneras vid handloven med fräs. Kjolen blir snäv, rynkad, släpet går bort; förklädet uppträder fallande från midjan ner till klänningens skoning. Som överplagg begagnas ett slags kofta eller kappa med hög krage, som också är uppsvälld över axlarne. Håret måste nu flätas upp och huvudet betäckas av en mössa, oftast av sammet.

Detta är huvuddragen, vilka vi måste få fasthållna för att icke bortblanda dem genom upptagande av alla små modeförändringar.

Efter dessa kostymstudier i fria luften vandra vi några slag i den kungliga trädgården och se på konungens fågelhus, där papegojor snattra med trastar och kajor, vilka man hade en särskild mani att få talföra, eller betrakta vi över staketet de kungliga bufflarne och lejonen nere i lejonkulan; eller se vi på bollspelet nere i raketbanan, tills vi efter

Digitized by Google

avslutad husvisitation måste lämna lustgården och därmed även den kungliga borgen, och vi stå återigen på yttre borggården.

Därifrån gå vi över till Helgeandsholmen, passera yttre Norreport och gå över Norrbro, vilken leder över Norrström, samt tager landfäste ungefär mitt för Malmtorgsgatans mynning. Om vi så skulle ett ögonblick öka dagdrivarnes antal och luta oss mot den enkla trädbarriären på den lika enkla pålbron för att ett ögonblick anställa några betraktelser över 1500-talets Norrström och först kasta blicken utåt Mälaren, så finna vi rätt ut en kal klippa utan träd eller buske och som bär namnet Stenskär; den är icke märkvärdig för annat än att den sedan blev Strömsborg. Vända vi oss sedan åt andra eller saltsjösidan, så få vi en annan utsikt; här skramlar en mjölkvarn och en klädesvalk; här ligga åtminstone ett par badstugor, brygghus och fiskarbodar. Här ligga ålkistor och här springer lax i luften mellan strömstarar, änder och måsar. Men verkligt underbara saker kunde man då (som nu) få skåda, ty här visade sig både utter och säl, och en gammal kronikör uppgiver att man en gång sett en val. Sådant kunde man få se i Norrström för 300 år sedan. Därifrån klättra vi uppför det branta Brunkeberg, tills vi kommit upp bland betande boskap på höjden där nu hotellet kan stå, och vi se en ny sida av huvudstaden. Under våra fötter åt höger ligger den del av Norrmalm, som nu för tiden bär namnet Rosenbad och Röda Bodarna; den är bebyggd med trähus i en och två våningar, gjorda av resvirke, till vänster i Jakobs-trakten och Regeringsgatan är det på samma sätt. Man synes ännu hålla på med att

Digitized by Google

bygga på längden och icke i höjden, ty bodar, källare och kök utgöra särskilda små lägenheter. För övrigt har man hägnat med plank och gjort sig små trädplanteringar, såvida man icke lämnat några träd kvar efter den gamla självsådden. Över Norrström tronar slottet med sin långa framsida och överst det väldiga Tre kronor. Fasaden är flankerad av två torn; till vänster befinna sig slottskapellet med sina sex rundbågiga fönster och kansliet med sina sju; under kansliet synes kungliga kökets små fönster och på väggarna utskjuta karnapp och avloppsrör. Nedanför slottet ligger vedgården och ut åt saltsjön skeppsgården. Från Helgeandsholmen går en pålbrygga med vindverk rätt över till vedgården. Utom Storkyrkans torn samt småtornen på gillestugor och stadsportar synas inga höga punkter över staden mellan broarne. På Riddarholmen, som är bebyggd med mindre trälhus, håller man på att bygga upp Gråmunke klosterkyrkans torn. Inga stora stenhus eller palats synas än, ty aristokratien bor på sina gårdar på landet, och kommer den till staden har den det ganska enkelt inrett, såsom t. ex. greve Pontus de la Gardie, vilken bodde på Svartmangatan med åtta rum och kök; han hade själv blott en egen kammare (med dörr av ek och smällelås, två bord, ett med marmorskiva, en karmstol, tre bänkar); utom denna funnos endast följande: nedre salen, barnkammaren, lilla kammaren, övre salen med tre kamrar, vind, skafferi, källare, gatukällare, kalkbod och vedbod samt ett korsverkshus med gästrum.

Blickarne draga österut och stadna vid det av konungen nyligen uppbyggda lusthuset på Vagns-

Digitized by Google

holmen; att detsamma liknade ett romerskt eller grekiskt tempel torde vara troligt, ty modet på allting var den tiden från Rom och Grekland. Vid Blasieholmen, vilken ännu är en verklig holme, ligger en del av kungliga flottan. Där bakom synes Valmarsön (Djurgården) med gamla kungsladugården och sina hjortparker.

Våra topografiska betraktelser österut avbrytas av ett svårt buller, som höres strax bakom våra ryggar, och från närbelägna styckgjuteri (i Styckgjutarbacken) framrullas ett par grova kanoner, som skola ner till Klara gärde att provskjutas; vi råka därigenom att draga oss uppåt åsen mot Brunkebergskyrkogården eller forna St. Görans kyrkogård (Johannis), men bliva på vägen vittne till ett högst vidrigt och upprörande skådespel. En träkåk är omgiven av en spetsgård med knektar; tvenne bödelsdrängar släpa en ung kvinna in genom dörren, vilken de stänga i lås; fönsteröppningarna äro redan förspikade och takspjället likaså. Bödlarne tända sina bloss och inom några minuter står kåken i ljusan låga! Vad är detta, frågar man. En barnamörderska, som brännes levande i ett av staden inköpt trähus. Något spår av medlidande hos hopen kan ej förmärkas, ty dels är den så van vid dylika saker, dels anser den straffet som en nåd mot vad hon förtjänade enligt lagens bokstäver: nämligen att levande begravas, vilket dödssätt redan i sig innebar en artighet eller ett undseende mot könet, som förskonades från galgen.

Vi hasta från den ohyggliga scenen och söka oss ner genom några krokiga byvägar, som skola vara gator, kanske Regeringsgatan och Hamngatan,

Digitized by Google

och vi stå snart vid den i full blomstring varande Kungsträdgården. Det var en ganska ståtlig anläggning, om icke just så stor: 150 alnar lång och 100 alnar bred. Den var anlagd av en fransman och frambragte en hel mängd av sådana trädgårdssaker som behövdes i kungliga köket. Kål, senap, rovor, morötter och lök odlades där med all säkerhet; men där funnos även växthus, i vilka konungen själv roade sig med att uppdraga vindruvor och pomeranser; att där även växte päron, äpplen, körsbär, krikon och vinbär är högst troligt, ty dessa saker inlevererades samtidigt från de gamla munkträdgårdarne, av vilka Vadstena klosters redan vid reformationstiden stod så högt, att den kunde lämna bergamotter och kastanjer.*

Som vi nu hava hunnit vår vandrings mål återstår endast att anmoda en kålgårdsvaktare föra oss över i båt till Fiskehamnen (Skeppsbron), då vi skola återvända till vårt härbärge på södra malmen, och sedan vi landstigit kasta oss in i tjocka staden för att taga en hastig överblick över vad sevärt vi sist glömde. Vi gå sålunda hit och dit på måfå och äro snart åter inne på Skärgårdsgatan, där vi höra stampandet av de kungliga tryckpressarne, som fått inhysa sig i hospitalet, vilket vi vid förra besöket

* År 1568 skördades 17 tunnor äpplen och 7 tunnor päron i Kalmar slotts trädgård. År 1572 funnos vindruvor därsammastädes, vilka buro frukt, och senare även mulbär, vinbär, körsbär. Kökträdgården kallades örtagård och blomsterträdgården kryddgård; dessutom höllos kål- och lökgårdar särskilt. I trädgården grävdes rud- och karpdammar, i vilka även av Johan III från Tyskland införskrivna kräftor släpptes.

Digitized by Google

förbisågo. Vid brända tomten, ty den är redan bränd på kartan, finnes ett hus, som måste betraktas, emedan folket säger att Engelbrekt bodde här, då han höll hus i Stockholm. Längre fram hava vi till vänster i första grändhörnet (Persiljegränd) Vårfru Gillestuga. Även detta gamla klubbhus har mottagit inflytande av reformationen. Det indrogs vid lutherska lärans införande till kronan, d. v. s. kungen, som begagnade det till inkvartering av främmande sändebud och till verkstäder åt skräddare och urmakare samt till magasin, så att det höll på att ruttna ner, ty det var av trä. Nu har staden fått rusta det med stora nya fönster och får upplåta det till bröllop och andra hederliga tillställningar åt adelsmän och gott folk.

Därifrån komma vi genom Tunnbindargränden ner till St. Gertruds kapell (Tyska kyrkan), vid vars västra gavel man just håller på att grundmura det torn, vilket brunnit i våra dagar men snart skall resa sig ur askan igen.

Svartmunkegatans sluttning drager oss ned till tomten där dominikanernas kyrka stått. Den är riven, men gravvalven under densamma äro kvar, såsom de än i dag äro, ty de begagnas till nederlagskällare för en vinfabrik vid Tyska Brunn. Strax nedanför åt Österlånggatan ligger en trädgård på klostrets gamla tomt och där nedanför äro ruinerna av gamla Svartmunkaklostret, som en gång grundlades av Magnus Ladulås på stadens äldsta raserade södertorn. Det var ett härligt kloster och där skedde stora underverk. Alla väggarna voro fullmålade med munkar, somliga med bloss i handen, somliga med bilor, somliga med djävlar, säger Olaus Petri, som

Digitized by Google

icke älskade munkar. Refektoriet med sköna götiska valv befann sig ännu för några år sedan i oskadat skick; av cellerna återstå ännu några, vilka begagnas som bodar.

Men vi lämna spillrorna av den förgångna medeltiden och lämna staden för att ute på bygden se, vilka former det nya livet där börjar antaga.

Digitized by Google

KAP. 2.

På landet.

Hos herremannen.

Sedan det blivit lugnare i landet, bygger icke mera den stora jordägaren någon fästning med uteslutande avseende på försvar, utan han reder sig ett bo, där han bekvämt kan njuta av en lugn tillvaro såsom lantbrukare. Han söker icke numera sin byggnadstomt vid sjön för att av densamma vinna skydd, utan för att ha lätta förbindelser och ett gott fiske; han reser icke huset skyhögt för att få goda skotthåll, utan sträcker längorna emellan fyra hörntorn, så att de innesluta ett rymligt gårdsrum och själva erbjuda bekväma våningar med rummen innanför varandra, varigenom även familjelivet kan antaga en mera behaglig och intim prägel. Han har således blott två eller tre våningar; i den nedra har han borgstuga, kök och kammare för folket, i den övra bor han själv med familj.

Men även rummen hava med det nya byggnadssättet undergått stora förändringar. Fönsteröppningarne huggas upp och släppa in mera ljus, ty de behöva nu icke tjäna som skottgluggar, sedan dels krutet gjort ett försvar på avstånd möjligt, dels sedan de inbördes striderna mellan den krossade adeln under en kraftig vilja blivit mindre allmänna.

Väggarne, som under förra tidevarvet voro nakna murytor, klädda med flyttbara vävnader, fodras nu

Digitized by Google

med träverk (paneler) ända till två tredjedelar av väggens höjd. Panelverket snides i romersk stil med halvkolonner på höga socklar; fälten mellan kolonnerna fyllas med trätavlor, i vilka av inlagda träslag bildas mosaikmålningar eller infällas nischer. Kolonnerna bära ett rikt smyckat bjälkverk (frisen), ovan vilket löper den tomma murytan, som prydes antingen med vävda målningar eller på muren målade, stundom skulpterade (eller bådadera på en gång) framställningar av jaktscener eller dylikt. Däröver löper nu taklisten, som med sina framspringande konsoler synes bära taket. Detta senare är icke mera blott täckande, utan visar även sitt andra ändamål att i egenskap av bjälklag (trossbotten) bära den övre våningen. Bjälkarne, som skära varandra och bilda djupa fält, äro föremål för bildsnidarens och målarens förenade bemödanden samt göra de forna takdrätterna överflödiga.

Golvet blir även föremål för annat arbete än det nyttiga; en livlig trämosaik gör detsamma prydligt och tätare än förr, varigenom mattor bliva mindre nödvändiga.

Eldstaden, som i äldsta tid stått mitt på golvet, flyttades i senare medeltiden mot väggen och röken fick sitt avlopp genom ett i väggen murat rör (skorstenen).

I Johan III:s tid äro kakelugnar i bruk på kungliga slott, och en av dem fanns ännu kvar för ett tiotal år sedan, men förstördes genom okunnighetens förvållande. Dessa kakelugnar voro säkerligen av tysk fajans, gröna eller svarta med plattorna prydda av gjutna figurer.

Möblerna hava fullständigt löst sig från väggen.

Digitized by Google

Bordets skiva lämnar sina tvenne rankiga gavlar och får fyra stöd, vilka nedtill vid golvet samman-

81. Möbelgrupp.

hållas av förbindande läkter. Bordsfötterna få ofta form efter den romerska hermen eller av den italienska, med flera ansvällningar försedda kolonetten. Men slagborden fortfara även.

Stolen börjar bliva vanlig och har omväxlande former.

Skåpet är ännu i början av perioden väggfast, men blir mot slutet en möbel av stor skönhet,

Digitized by Google

lydande byggnadskonstens lagar. Det delar sig i två våningar, härmande en romersk attika; den övre våningen ligger djupare och det överskjutande taket bäres ofta av tvenne figurer (kariatider eller atlanter). Skåpdörrarnes fält äro rikt skulpterade.

En ny användning får nu skåpet, då det ersätter skänken, kredensskivan, vilken under förra perioden var den på fyra med en hylla sammanhållna fötter

82. Dryckeskärl.

upplyftade kistan. Under skåpets tak och på detsamma uppställas nu silver, glas och fajanskärl och göra denna möbel till en högst prydande sådan.

Kistan tjänstgör fortfarande som byrå; förvarar kläder och dyrbarheter och ersättes stundom av skrinet. Undergår för övrigt samma förändring i sitt yttre som allt annat under inträdande renässansmod.

Sängens trävirke kommer i dagen och blir rikt skulpterat; närmar sig mera arkitekturen, efterbildande ett hus, från att ha varit en bänk under tälttak.

Möblerna voro icke alltid klädda, utan det hårda träverket doldes för tillfället av bänkedynor, hyender och bänkekläden; fönstren skyldes med förlåter, bord och golv täcktes med mattor, de nakna delarne av

Digitized by Google

väggen med bonader av hautelissevävnader (jämf. »I staden»).

Lyxen med sängkläder och linne, vilka artiklar räknas som viktiga delar av förmögenheten, tilltager.

Engelska underbolstrar stoppas med gåsfjäder och klädas med sarduk (ett tunt ylle), med lärftsvar eller med vepavar (av ull eller nöthår).

Huvudbolstrar kläddes med blårandigt bolstervar eller med ejderskinn och stoppades stundom med kassedun.

Vepor och ryor (= filtar och täcken) gjordes av rött, livfärgat eller brandgult kläde, stundom av vadmal, och kunde vara fem alnar långa och två alnar ett halvt kvarter breda.

Sängfällar, som begagnades om vintern, voro av utter, bäver, varg, räv, björn, järv o. s. v., fodrade och ofodrade.

Lakanen voro av lärft (holländsk, rysk, småländsk, hälsinge o. s. v.); sömmades med utkastning, med broderad vit list, med vita språngade lister (hålsöm).

Örngotten (= kuddens fasta överdrag) kunde stundom vara präktiga; av röd damast, blå d:o, röd blommerad sammet, gul och röd atlask, svart arnesk, gyllenduk, kögel, sämsk.

Örngottsvaren, som skyddade de förra, förfärdigades av holländsk lärft, engelskt läder eller av vit lärft och syddes stundom med silke.

Sparrlakanen kring sängen hörde till rummets bästa prydnader och kunde vara av brunt och gult siden, av grönt och brunt taft med gula lister tvärt över, av livfärgat och gult macheier.

Digitized by Google

Handdukar med hedensöm (broderi), vävdes med blå bårder, stickades med silke av hollands lärft.

Nattskjortor äro nu i bruk och man har slutat med att ligga naken i sängen.

Nattmössor, badstuvulakan, drägeldukar och biläggare av lärft, flera slag.

Borddukar av finsk och holländsk lärft silkessyddes med översöm eller med utkastning, även av dräll; med familjens vapen, sydda med blå tråd.

Omkring stora byggnaden ligga ladugården, stallet, visthuset, fatburen, spannmålsboden, bagarstugan, brygghuset; humlegården, trädgården, örtagården, kryddgården, kålgården, rovlandet, lin- och hamplandet, ärtåkern och bönsängarna hålla sig i närheten av boningshuset; längre ut på ägorna ligga åker och äng, skog och mulbete.

För att få en viss ordning i detta vidlyftiga maskineri med alla dess delar, bönder, torpare, legokarlar, dagkarlar, husfolk, dejor och pigor, har herren på gården redan insett att varje dag skall hava sitt bestämda göra, och han har därför indelat sin vecka på följande sätt.

Måndagen håller han räfst och borgstämma samt förhör saker och klagomål, ty han har domsrätt, stundom även i livssaker över sitt folk. Gives befallning om allt det förnämsta, som den hela tillkommande veckan beställas och göras kan. Ser han till skepp och båtar och all dess tillbehöring, ävensom fiskeriet.

Tisdagen ser han till sina hästar, rustningar, ridtyg och vapen, vagnar och slädar, och vad som fattas låter han förbättra. Ser han till sina ämbetsmän vad de göra, ända ner till kocken i köket.

Digitized by Google

Brukas jakt, fiskeri, eller annat med giller och skytte.

Onsdagen beses årliga räntor, uppbörd och utgift, ty här föras böcker med debet och kredit, vilka hava detta utseende:

Uppbörd	och	Utgift.
Av inventarier.		Allehanda penningar.
Årliga räntor.		Arbete och görning.
Ovissa persedlar.		Löningar och kläder.
Gårdens avel		Gårdens egen förtäring.
Vinning och fördel på allehanda förvärv.		Allehanda utspisningar.

Vidare tages reda på leverering och restantier, köpande och säljande, skuld, gäld och betalning.

Torsdagen beses visthus, kornbodar och källare; boskapen i ladugården med stod och fålar; tröskningen eller ock åker och äng, när den tiden är. Besökes brygghuset där mältning och torkning pågår. Aktas jakten, fisket och annat vildverk.

Fredagen, som efter gammal hävd är helig i anseende till Kristi död, måste helighållas med något studerande uti Nya testamentet, antingen någon av evangelisterna eller epistlarna, en timme eller två före middag. Sedan beses klädkammaren, fateburen, så ock allehanda stuvor och kamrar, huru det står till med bord, bänkar, stolar, fönster, lås och nycklar och med renligheten. Ses till om hägnad, när den tiden är; likaledes om örtagård, trädgård, humlegård och kålgård.

Lördagen beses jordebrev, släktregister (en gång i veckan!) eller om man haver det som viktigare

Digitized by Google

är: rådslag och handlingar, uppå det att man något även därom kan komma sig ihåg med. Ses till vad den hela veckan är åtgånget, ses till med kocken och vad som skall uttagas till söndagen och den tillkommande hela veckans förtäring.

Söndagen helgas sabbaten med att höra mässan och predikan och tjäna Herran Gud. Studeras i det gamla testamentet (icke det nya), troligen för att lära sig patriarkaliskt skick, ty därefter skall han lära barnen och husfolket tukt och goda seder, och sedan roar han sig med lovlig vällust och tidsfördriv.

Att lära ungdomen goda seder var ett ganska långt och mödosamt arbete, ty etiketten var högt utvecklad, och en adlig ynglings uppfostran gick igenom en stor myckenhet av föreskrifter, och det krävde nog många söndagar bara det att till exempel lära bordskick. Om vi skulle sålunda en söndagseftermiddag göra oss till åhörare av den gamle familjefadrens föreläsningar över detta kapitel, som återigen kan visa, dels huru civilisationens framsteg i seder och bruk ofta kan bestå i utvärtes åthävor utan betydelse, och vilka därför snart falla i förgätenhet, dels huru åthävorna kunna vara ett uttryck av något förnuftigt, som äger livets kraft i sig och som därför icke dör under det bruken förändras. Vi göra oss sålunda icke förebråelser för att lyssna till den gamle riddarens föreläsning om

Bordskick.

I gästabudet skall du vara lustig förutan all motvillighet. Sätt dig icke till bords, förr än du har tvättat dig och först avskurit naglarne.

Digitized by Google

Om du är hård spänder, så lossa remmarne något litet, vilket icke kan ske vid bordet.

När dig befallt varder läsa till bords, skall du antingen vända dig till den förnämste i gästabudet eller ock för Kristi beläte, om det händelsevis finnes i rummet, och när Jesu namn nämnes böja knä.

När du sitter skall du hava båda händerna framför dig på bordet, dock icke ihopslagna, eller ock på tallriken.

Om dig gives handkläde, skall du lägga det på vänstra axeln eller armen.

Stopet och kniven skall man hava på högra sidan, men brödet på den vänstra. Att bryta sönder brödet med fingrarna är ohövligt, utan skall det skäras med kniven. Om du tappar brödet på golvet så kyss det, när du tager det upp.

Ät, förrän du dricker, och sätt icke läpparne till stopet, förr än du dem först med handklädet eller näsduken avstrukit haver.

När man dricker, får man icke se snett på grannarne eller böja huvud och hals tillbaka som en stork (jämför vårt skick: att icke sticka näsan i glaset!). Om någon vänligen hälsar en med stopet, skall man vänligen hälsa igen och sätta läpparne på dryckeskärlet som om man drucke. Man skall icke slicka av fingrarna, utan torka dem på bordsduken eller handklädet. Det som bjudes skall man antingen med tre främsta fingrarna eller ock med tallriken taga till sig. Om man bjuder dig vad du ej kan förtära, så säg det icke, utan tacka vänligen. Men om givaren nödgar dig, så skall du artigt säga, att du icke tål vid det eller att du intet mer lyster. Att taga tuggan ur munnen och lägga henne på tallriken

Digitized by Google

är slemt. Du skall icke kasta ben under bordet, icke heller lägga dem på bordsduken, icke heller i serveringsfatet, utan på din tallriksbrädd.

Att giva främmande hundar mat vid bordet är dårhet, och än värre är att angripa eller stryka dem. Att skala ägget med naglarna är löjligt; det sker hövligast med kniven. Att gripa med tre fingrar i saltkaret kallas efter gement skämt bondevapen (dynggrepe); med kniven skall man taga så mycket salt som man behöver. Att dricka eller tala med full mun är varken berömligt eller säkert. Och skall en om den andra dessemellan relatera en fabel, på det man icke utan uppehåll äter.

Att sitta över bordet i djupa tankar är ohövligt. I gästabud skall man icke något frampladdra, som förmörkar lustigheten. Att skada frånvarandes goda namn hålles för ett bovstycke. Om du gör ett gästabud, är det lika artigt att göra ursäkt för dess tarvlighet som oartigt att skryta med vad det kostat. Allt vad som sker och sägs skall man tillskriva vinet, på det att du icke höra måste: jag hatar den människan, som kommer ihåg allt, som uti ölsmål skett är. (En gyllene regel!)

När du vill taga av ljuset, så tag det först av bordet, och vad som därav taget varder häv med hast ned i sanden eller ock trampa det med skosulan. Om du något framräcker och iskänker, så vakta dig att du icke gör det med vänstra handen.

När du skall läsa från bordet, så skicka dina seder så, att du giver tillkänna att du är beredd, till dess gästerna tystna och tiden till att tacka är inne.

•

Digitized by Google

Varje dag har således sin plåga, men väl skulle ändock lantjunkarens liv förefalla enformigt, om icke årstiderna också hade sina särskilda plågor; och att herren var beredd på dem, kan man se av hans årskalender.

Mellan jul och trettondag uträttas icke något strängare arbete, emedan juloset ännu sitter kvar. Men in i januari köres ved; timmer, skeppsvirke och sågstockar huggas i ny. Mjöl- och sågkvarnar aktas för kommande flod. I distingen köpes lärft. Hästskor, spik och annat bohagsrede rustas för året.

I februari bindas nät, mjärdar, ryssjor och vidjehattar, medan mörkret ännu härskar. Malt males på väder- eller vattenkvarnar; säd torkas och males till gryn och mjöl, när vårfloden kommer. Nu kedla getterna. Gärdsel och stör hugges till; kalk och sten köres fram samt tegelved; även koleved, om icke kolaren haver honom. Vatten släppes av åkern, så snart dagsmejan begynner komma.

I mars sättas katsor ut, medan isen ligger. Nu brygges (marsöl) och bakas för året. Vårårder, trädstockar, harvar, billar, vältar, oxok, tömmar, selar, kärror och vagnar rustas. Getterna drivas vall; höns och gäss börja värpa (sker det förr, vållar det gott korn). Stålredskap, yxor, liar, skäror redas (härdas) med vintervatten, så få de bättre egg. Svedjeland hugges och man börjar timra. Gässen ligga; ålen går till kistan. Om det är nordanväder vårfrudagen i fastan, så blir fiskleken föga givande, och efter som gäddeleken är, så ställer sig all annan lek. Fryser det den natten, så fryser det i 40 nätter. Gärdeshankar, gärdsel, vidjor och stör hållas redo, och strax kälen går ur jorden skall man sätta upp

Digitized by Google

gärdsgård. Vinternoten, tågverk och slädar förvaras. Ekrar, torvved, ljuster, brandjärn tillredas. Hudar och skinn barkas, innan paddeleken begynner (grodorna yngla).

Den viktigaste sysselsättningen i april månad är trädningen. Där så är, att snön eller kälen förhindrar, eller ock det är vått uti åkern, så att han icke kan trädas förr än på sommardelen, så måste man följa allt efter som jorden torkar och öken förmå. Ty om det trädas för blött eller ock för grunt, när det sedan skarpar till, så går det med stor möda upp uti annan väg. Plägar ock oftast växa tistel och ogräs där efter, och bliver mycket kockligt och svårt att bruka i var trädning där efter, när som olagligen brukas första gången. Och efter oxar och ök äro maktlösa om våren, måste de icke taga för stort arbete för sig.

Rätt såningstid är när dvärgsnäten draga sig över kocklorna i åkern; även när gärdeglimret synes, då skall man bruka med all makt. Som lövsprickningen lider framåt, så lider kornets groning i jorden.

Vår-vete, vår-råg och korn skola hava fet jord; havre och korn sås tillhopa; havre ensam i mager jord. När det har skinit två dagar eller tre, så brukas harven eller välten en gång eller två, om det eljest behöves.

Ärter sås i magert land, dock mjukt och harvat. (Detta visste man på 1500-talet, och ändock kan man nu se bönder, som klaga över felslagna ärter i gödslat land.)

Gäddan går nu till, idleken, mörtleken, ålgången och norsleken börja.

Båtar tjäras. Trän ympas och flyttas, samt

Digitized by Google

kvistas alltid i ny. Örtsängar putsas och sås. (Detta är ganska tidigt, oaktat det gäller för mellersta Sverige.) Kalvar och grisar gällas; svin ringas. Hönsen kläcka. Hästar släppas till stoen i nordanväder.

Ängar röjas i kråknedanet. När must kommer och brodden är så hög, att han döljer duvan på åkern, då skall det vältas, både för det musten håller sig bättre vid roten och det sedan blir lättare att skära.

I maj skola alla ängar vara stängda efter heliga torsdag (Kristi himmelsfärd). Gårdsyner hållas. Linfrö sås, när häggen blommar. Trädgårdarne rensas, Tegel slås och man kan börja mura. Boskapen märkes, förr än han slipper i vall, och smånöt släppes på holmar och i hagar. Unga oxar tämjas att draga. Bockar släppas på holmar. Skötar (strömmingsnät) läggas. Om pingsten går strömmingen till; torsken ävenså intill midsommar. Braxen leker. Nu kan man mjölka tre gånger om dagen.

I juni trädas andra gången. Spillningen föres ut. Man göder tjockt på leran, tunt och ofta på sanden. Iakttagas måste att spillningen icke föres ut när enen ryker, ty där växer sällan god säd efter. Somliga undvika ock att utköra eller ock träda, medan prästemötet är (?).

Plantor sättas. Man drager till havsfisket första gången. Näver och bast insamlas. Kläder tagas ut och piskas.

Man skall icke träda i persmässnyet (Petrus), ty då växer det vitört därefter. (Vitört eller prästkrage kallas också i Dalarne persmässstuppor.)

Blommar rågen om midsommartid, kan han skäras till olsmässan (Olof med kakan). Kommer

Digitized by Google

regn i blommen, blir mjölet svart; sammaledes när rågen är full med losta.

I juli trädas tredje gången. Vassen skäres; foderlöv brytes; hampan gallras; svedjeland brännes. Gammal råg sås ifrån olsmässan till larsmässan.

I augusti skäres råg, vete och allehanda säd, som sedan får stå i skyl, och halmen täckes att han icke skämmes. Ny råg sås ifrån larsmässan intill Bartholomeus. Svedjeland sås, körsbär syltas, plommon torkas om Laurentii tid. Humlen plockas och riset torkas till boskapsfoder. Havsfisket börjas andra gången och pågår till korsmässa. Om Bartholomeus slaktas bockarna; getterna taga bock. Lin och hampa ryckes; bönor och ärtor tagas upp. Emellan båda vårfrudagarna läggas skötar.

I september mältas korn, rötes lin och hampa; bråkas, klyftas och häcklas. Om mormässa sås vete intiil korsmässan.

Honing tages ifrån bien; fåren tvättas och klippas; oxar, svin och gäss gödas. Åkerredskapen föres under tak.

Vid mickelsmässan gives legofolket pengar och städslas nytt; gives valmar till kjortel, byxor, strumpor och tröja; två skjortor, en av lärft, en av blaggarn, samt 4 par skor om året. Inventeras, och emottagas räkenskaper.

I oktober hugges årsveden i ny och förr än träden bliva frostbitna eller skogen varder oren av snö och kvistdropp.

Kål tages upp, saltas, syltas eller torkas; rovor likaledes. Boskapen tages in. Om kvällarne spinnes till notgarn och sedan bindes vinternoten. Om morg-

Digitized by Google

narne tröskas. När så gives anledning, hålles vargskall.

I november tröskas i otta (kl. 2, 3 om morgnarne). Båtar uppdragas och förvaras jämte all sjöredskap. Där jorden är fet och rågbrodden står tjock, släppas gödfåren på brodden, när åkern icke är blöt. Alla hästar skos. Islake och simpor tagas nu. Strax isen är nylagd, skäres vass till att täcka med.

I december köres årsveden hem med första före och allehanda villebråd beställes till jul.

*

Så gick herremannens år sitt lopp, men många av dessa åligganden, som i en promemoria icke synas vara av någon tidsödande beskaffenhet, fordrade nog rätt mycken omtanke. Ross-tjänstens uppehållande var ett, som gav nog mycket bekymmer, och vi finna under detta tidevarv huru mången adelsman förlorade sina frälserättigheter för uraktlåten rosstjänst. Och det var icke så små fordringar på en adelsman denna skatt, som skulle utgå i en rustad karl och häst. Ty karlen hade i lön 24 mark, en skuren klänning à 50 mark, en Brunswiks hatt 5 mark, ett par stövlar 6 mark; hans kost räknades till 104 mark; hästens utfodring utgick med 12 lass hö, 25 kärvar halm, 10 tunnor korn, tillsammans 60 mark; hästen själv 100 mark; harnesk 40 mark; sadel med hindertyg, förbygel, betsel, sadelgjord, byglar och stegläder 20 mark; grimmor och betsel 8 mark. Tillsammans 104 daler och 1 mark eller omkring 400 kronor, vilket då var en mycket stor summa, emedan myntet var högst dåligt. Härtill kom, att man kunde

Digitized by Google

mista häst och harnesk ett par gånger om året, när ofred bröt ut, och därav kan man se, huru ovälkomna krigen i själva verket voro.

Men bekymmer funnos även av annan art, som herren icke kunde undgå, då han hade ett stort hushåll med mycket folk att sköta; han skulle hålla tukt och ordning, och där den icke kunde vinnas, fick han hålla borgrätt. Och där kunde han få höra vittnesmål, som ofta liknade sig till vad vi skulle kalla skvaller, vilket han dock måste pröva, innan han med nämnden fällde dom. Ett protokoll från en sådan borgrätt giver ett ganska livligt begrepp om hurudant folket kunde vara och vad slags förseelser herren hade att riva uti.

Det var en fogde Jon Persson; han hade dragit in med sin hustru på gården, då herren var borta, och hade fört med sig både konor och tjuvar och med dem uppehållit sig, så att tjänarne ledo nöd genom deras onödiga slöseri.

Redsvennen och gårdens drängar vittnade, att han tagit ut bröd på flera personer än som arbetade. Eljest stal han allt ifrån munnen på arbetarne och sände bort. En dräng vittnade, att han burit bort 6½ kakor på en gång.

Av en rågfälle blev 18 travar; Jon haver behållit och undanstulit 11 travar. Av utsådda 7 tunnor korn kom icke mer än 3 tunnor igen. Även bevisades att han hemligen utlånat säd. Av 7 tunnor korn till mältning haver bryggerskan icke mottagit mer än halv sjätte tunna. Han har dessutom stulit järn ur smedjan och en hel del järnredskap ur gårdens förråd.

En av drängarne vittnade, att han burit bort en

Digitized by Google

säck om natten, men icke låtit någon veta vad som var däruti.

Bryggerskan bekände, att Jon tagit bort 26 grisar, och hade icke mer än 9 kommit igen.

Olof legodräng vittnar, att Jon tog 3 skeppor korn på gårdens loge och fick Olof till att köpa bast för; sedan behöll Jon samma korn och fick legodrängen halvannan mark penningar att köpa bast för.

Lasse legodrängs dotter i B. bekänner, att Jon Persson och hans hustru kommo sent om en kväll med en påse full med råg och tog 2 färska ålar; samma ålar kokade han och Jonses legokvinna, Anna benämnd, och sände 2 stycken av samma ål till Nilses hustru i S.; och hon gav henne ett stycke ost igen.

Item samma piga bekände, att Jon Persson kom en natt från S. väl med 4 skeppor korn och slog uti en stånda; om kvällen var ståndan full, och när pigan stod upp om morgonen var ståndan tom.

På grund av allt detta pigskvaller och alla andra bevisade förseelser dömdes Jon till livet av herren och nämnden, men fick nåd mot tolv mäns borgen.

•

Sålunda framlevde en adelsman på landet sitt dagliga, strävsamma liv; några vidare nöjen erbjödos visserligen icke, och de enda betydligare avbrotten bestodo i en och annan kallelse till hovet, då något kungligt biläger, någon kröning eller begravning inträffade. Då lät han sadla sin häst eller ock, om han befann sig i bättre villkor, lät han spänna för sin

Digitized by Google

vagn* eller släda, och så blev att färdas på de ännu dåliga landsvägarne, där han visserligen numera kunde på de nyinrättade gästgivargårdarne få natthärbärge samt mat och dryck. Men väl kommen fram fick han mödans lön i den ögonfägnad, som då kunde bestås, ty festerna vid hovet hade antagit sådana kolossala mått som de knappast sedan haft, och överträffa i anordningarnes prakt och smak allt vad våra tider sett. Och väl hemma igen hade han, som varit ute i världen, också något att berätta. Voro sönerna ute antingen för att vid främmande länders universitet söka blomman av sin tids bildning eller eljest genom resor öka sin erfarenhet, utgjorde deras brev till hemmet eller deras dagböcker välkomna tidsfördriv för den jordbrukande stormannen, som ännu förblev ett slags bildad bonde och vilken med missnöje såg den tilltagande stats- och hovlyxen; ett missnöje, åt vilket gamle riksdrotsen Per Brahe den äldre gav uttryck i sin bekanta Hushållsbok, som utkom i tryck under Johan den III:s regering. »Så går det nu», skriver han, »fast utöver det skedet, först uti den onödiga och onyttiga prakt, som nu nyligen i konung Eriks tid, och sedan som främmande hit till oss svenske äro

* När vägarne förbättrades kommo vagnar mera i bruk. De hade visst icke varit okända under medeltiden, ty vagnmakerier voro i gång, men vagnarne begagnades huvudsakligen till transport. Gustav I hade vagnmakare, och vagnskläden (fotsackar) äro ofta återkommande inventariepersedlar även på adelns gods. Att vagnarne voro eller kunde vara täckta framgår av persedeln vagnstjäll, det vill säga tak av vävnad, vilken lika ofta synes i handlingarne. År 1592 uppträder i ett furstligt tåg en förgylld, skön, hängande vagn och 30 gutschen (andra åkdon).

Digitized by Google

inkomne, både med för mycket kosteligt smycke, dyr klädebonad, härlige, ymnige och ståtelige tillredelser med gästabud, mångahanda kräseliga rätter och drycker, dubbla måltider och annat överflöd, som mera är försteligen än adligen. Ty detta rikes art och lägenhet giver det icke heller med, att det utan rikets fördärv kan hava något bestånd uti längden.»

•

Bland bönder.

Kungen i Danmark hade tagit sig till att begagna svenska vapnet tre kronor. Kungen i Sverige tog då upp Danmarks och Norges vapen i hämnd därför. Så råkade flottorna att begå ett fel vid saluteringen, och så blev det krig, vilket räckte i sju år. Folken hetsades ihop, och herrarne sutto hemma och mådde väl, eller ställde till intåg och jubelfester, sakens vanliga gång. Svenska kungen, vilken nu var en egendomlig herre, söker bundsförvanter i personer, som kunde umgås med förgift. Bönderna i Blekinge, som då voro danska undersåter, hängde svenska ryttare i träden. Svenska konungen befaller att emellan Lyckeby och Rottneby allt skulle ihjälslås och brännas, och »Gud gav sin lycka därtill» så att på vägen och i skogen nedlades till tusende man. Smålänningarne, som icke hade något obytt med skåningarne, slöto fred med dessa sina grannar, men konungen ville icke hava fred, utan straffade smålänningarnes fredslusta med att bränna några härader för dem.

Sedan han härjat Blekinge, greps han av den Neroniska tanken att utöda dess innevånare; han

Digitized by Google

befaller därför att de skola samlas och försändas landvägen till Kalmar och sändas med skutor upp till Stockholm. Men om de icke komma tillstädes med kvinnor, barn och tjänstefolk, då skall man låta härja, bränna och ihjälslå allt för fot i hela Blekinge, förty det är bättre hava ett öde- än ett fiendeland. Vid årets slut funnos endast några bönder kvar, vilka bådo om nåd, men han ville hellre ha svenskt folk i landet, varför han uppmanade smålänningarne att flytta in och taga hemman.

Emellertid måste hans samvete vakna, och vissa farhågor, ett obestämt begär att få veta vad folket tänkte om honom och hans gärningar griper honom så, att han hemligen låter anställa forskningar efter allmogens tänkesätt. Rapporterna finnas i behåll och vittna om spionernas goda förstånd, som icke frambära något för konungens person över hövan obehagligt, ty det var väl icke meningen att få höra annat än beröm. Att dessa kungliga spårhundar voro behövliga visar att riksdagarnes sammanträdande ej var älskat, då ju ändock det skulle ha gått lättare att få höra folkets verkliga mening genom en öppen folkförsamlings hållande.

I Lasse Jonssons berättelse vad han uti Uppland hört och erfarit märker man genast huru städernas intresse börjar bryta sig mot lantmannens. Bönderna besvära sig att borgarne sälja dem saltet för 6 och 5 mark pundet, men vilja icke giva bönderna mera för en tunna malt eller råg än 4 mark.

Till kriget skylla de ingen annan än konungen i Danmark och hertig Johan, varav man kan se att

Digitized by Google

sinnena antingen voro väl beredda eller att rapportören förstod att väl behaga sin Herre.

Även sågo de icke gärna att konungen själv skulle giva sig i fiendens land, utan skulle de hellre draga ut var tredje eller var annan.

Om gästgivarne, som nyss blivit förordnade, menade de att varken kungen eller allmogen haver gagn av dem, dock ville de utgöra sina gästgivarpengar.

Även besvära de sig att K. Majestät låter utskriva alldeles för ungt folk, och att folket dör i pesten, särdeles de knektar, som hemkomne äro.

Frälsebönderna besvära sig emot K. Majestäts bönder, emedan de skola både svara till kungens och deras husbönders utskylder, och hade de ämnat beklaga sig för K. Majestät i Distingen.

Lasse Michelssons berättelse vad han uti Dalarne hört och erfarit. Bönderna besvära sig över Gävle borgare att de taga för mycket för strömming, salt och spannmål.

Även klaga de att, när de uti andtiden skola bärga hö eller föra säden i hus vid K. Majestäts gårdar, och det då råkar komma regn, måste de draga hem. Sedan sänder fogden efter dem och haver dem på gården fängslige, till dess var och en måste giva fogden 5 mark humla. Om samma humla kommer K. Majestät till godo veta de icke.

De, som hava mistat sina söner i krig, sörja och kvida däröver storligen. Om de finge salt, ville de stå Hans K. Majestät bi och våga för Hans K. Majestät liv och all deras välfärd. Även gruva de sig däröver att deras knektar äro frånfallna till en stor del genom pesten. Även besvära de sig över att utskriv-

Digitized by Google

ningen sker orättvist, så att om en fattig bonde hade tio söner, skrivas de alla ut. Och en annan, som rik är och god råd haver till att lega, han sitter fri. Förr än det så här efter tillgå skall, vilja de gå man ur huset.

Av gästgivarne hava de ingen hjälp, ty de giva årligen ut gästgivarpengar och göra ändå skjutsresor.

För övrigt vore allmogen K. Majestät välvillige och rättrådige.

Gunnar Ravelssons berättelse vad han uti Västmanland hört, sport och erfarit. Samma klagomål över stadsbornas prejerier på salt.

Häradsskrivaren i Åkerbo avhandlade med menigheten att de ville komma K. Majestät till hjälp med 3 gärder, en till skeppens utredning, en till krigsfolket och en till landståget nästa sommar. Därtill svarade menige man de voro pliktige, ville ock göra efter förmåga, dock önskandes och begärandes att det måtte bliva en god fred, och bådo därom, vilket allt förbemälde Gunnar (vilken tyckes ha varit en fin diplomat) hörde uppå, där han stod mitt ibland dem.

Även förehöll fogdeskrivaren den menige man, att var och en skulle skaffa sig goda vapen, antingen rör, stålbågar eller hillebård, därmed de K. Majestät till tjänst kunde vara, där nöden det så krävde. Därtill svarade de, att värjan är god; hon beder icke bröd där hon ligger, och hon bjuder fred; en del sade sig vilja skaffa vapen, men en part sade, den som haver råd att förskaffa sig vapen, han må göra det, men den som icke haver råd, han må låta bli det.

Digitized by Google

Bönderna besvära sig även här över skjutsen. Även säga sig bönderna intet gagn hava av gästgivarkrogar, men om K. Majestät äntligen vill hava dem vid makt, så ställa de det uti hans nådigaste behag. Till kriget skylla de ingen annan än kungen i Danmark, som det har begynnat. Även kunde han intet annat spörja, än att K. Majestät hade en välvillig och trofast allmoge.

Albrekt Michelssons berättelse vad han uti Östergötland hört och förfarit haver. Först kom han uti Kristbergs socken i prästegården och fann där för sig 3 knektar. De sporde honom till vart han hade aktat sig. Svarade han: hit till Östergötland till att uppspörja en, som slog min bror ihjäl. Sporde honom vidare, om han hade pass. Svarade han nej! Aktade de så att fånga honom, men bönderna som voro tillstädes sade, att man skulle låta honom gå och uträtta sina ärenden, och önskade, ibland annat deras snack och tal, att Gud ville giva snart fred eller ock ett kort liv.

Då han kom uti en socken (vars namn han icke vet) som ligger västan för Skeppsås socken, blev han av fjärdingsmannen, benämnd Gotskalck, lagd uti en bondegård, och bonden där sammastädes var då icke hemma, utan var stadd på tinget; kom så hem sent på aftonen, och då låg Albrekt på stugubänken. Begynte så bonden säga för sin hustru, huruledes 3 tyska ryttare hade legat till härbärges hos en bonde där i Östergötland, och då de sutto och drucko, drack först den ene kung Fredriks i Danmark skål, därnäst den andre, sedan den tredje; sprang så bonden upp ifrån bordet och sade: I dricken skålar som tjuvar

Digitized by Google

och förrädare; viljen I dricka skålar, så borden I dricka kung Eriks skål, vilken I eder tjänst lovat och svurit haven. Och grep bonden till en yxa och slog den ene över halsen; kom så den andre tysken; han fick ock hugg av bonden, och levererades samma tre tyskar fängslige uti bondens händer.

*

Erik XIV var, oaktat alla sina brott, ändock ganska avhållen av folket, emedan de i hans uppträdande mot adeln trodde sig se en folkvänlighet. Johan III, som var en alltigenom självisk man och en bland de minst tilldragande personer i hela vår historia, brydde sig om ingenting utom skatter. Att folket under en sådan herre som Sigismund, vilken aldrig var hemma, skulle ha bistra dagar kunde man vänta. Hans var visserligen icke felet, att en sådan gräslig nöd kunde härska som den under åren 1596, 97, 98, men han gjorde icke heller något för att avhjälpa den. Värst hade som vanligt bönderna, vilka skulle direkt leva på vad jorden alstrade, och sådant elände har man väl knappast sedan sett i Sverige. Året 1596 gick in med tecken till god gröda, men en förfärlig flod förstörde allt. Åkrar och ängar stodo under vatten, broar fördes bort, kläderna ruttnade på folket, som måste arbeta ute; om vintern sjuknade boskapen av det unkna fodret. Av hundra getter och får levde knappast två; de döda kreaturens kött kunde icke ens begagnas till hundmat. Hungern bortryckte nu människor i massa; de som ej dogo gingo från hus och hem för att söka arbete eller tigga. En oxe gavs för en tunna korn, en ko för ½ tunna; ett lod silver gavs för skäppan, snart två lod. Folket

Digitized by Google

började äta agnar, bark, hasselknopp, nässlor, löv, hö, nötskal. Mången stupade vid handkvarnen, under det han var sysselsatt med att mala dessa nödbrödsämnen, vilka då de förtärdes kommo kroppen att svälla. Ben uppsöktes och hackades; människor anträffades döda med enbär och gräsfrö i munnen. Lik anträffades under logar, i badstuugnar, då de icke uppätits av hundar. De som kunde stjäla gjorde det utan betänkligheter; alla gamla galgar voro fulla med tjuvar och nya byggdes. Huden avdrogs av kvinnor, hår och öron skuros av och slogos på galgen, varigenom man trodde sig kunna hämma naturens gång, under det man slogs om tronen och grälade om dogmer. Många åto fingrarna på sig själva. Mord följde ofta med stöld. »Hungren gjorde människan så tung som hade hon gått ned i jorden upp till knäna.» Blodsoten grep omkring sig och ryckte bort många. Till slut härskade ett dovt lugn, trätorna, slagsmålen och ederna tystnade, och man gick sitt öde till mötes under den av prästerna bibringade övertygelsen, att det var Guds straff över dem, som föraktat hans kärlek.

Med året 1599 ingår en ljusare tid för svenska allmogen, ty då blir folktribunen Carl IX kung, och han låter hänga kungliga fogdar i stället för det hungriga folket, och detta med full och rättmätig orsak, då dessa anförelsevis kunde tillåta sig att indriva för egen räkning de skatter konungen efterskänkt i de hårda tiderna.

Vad själva folklynnet angår, så har detta ännu icke kunnat låta tämja sig, utan röjer stundom vildens ohejdade drifter; stundom antager det den mera hyfsade formen av en självständighetskänsla, som icke

Digitized by Google

avtagit i samma proportion som konungamakten tilltagit, ty denna var nu så gott som enväldig, åtminstone ytterst självsvåldig. Bekanta äro Dalkarlarnes och Gustav 1:s senare konflikter, då dessa kungens forne vänner uppträda som hans farbröder och tillskriva honom ganska skarpa brev, där de erinra honom om gamla tider, då han gick fridlös i skogen och huru han på deras skuldror burits till makten; de framhålla helt oförställt, huru han brutit sin konungaed, då han okristligen beskattat kyrkorna på de heliga kärl och redskap fromma män och kvinnor fordom dit skänkt, samt utbytt kyrkkassornas silvermynt mot värdelösa klippingar. Alla dessa mer eller mindre grundade förebråelser känna vi, och om vi måste medgiva att här, som ofta fallet är, rätten låg till hälften på vardera sidan, så kunna vi icke annat än erkänna, att Dalkarlarne handlade på god tro och med övertygelse, då de nyss haft ett sådant ögonskenligt intyg på konungamaktens uppkomst ur en folkets frivilliga lön, i det de på tronen upphöjt en man utan några ärftliga anspråk eller kunglig börd. Därför kunde de också fordra honom till ansvar, då de ansågo att han handlade utom sin befogenhet, och deras skrivsätt till honom är icke barskare än våra riksdagars, fastän de sluta sin skrivelse till honom med orden: 'där rätter eder fullkomligen efter'.

I Dackefejden var förhållandet detsamma, och vi få icke anse att den helt enkelt hade sitt upphov från en missnöjd uppviglare, ty en folkrörelse kan icke komma till stånd, om icke anledningarne äro tillräckligt djupa och grundade, och då inga ordentliga riksdagar höllos, fanns intet annat sätt för all-

Digitized by Google

mogen att med eftertryck yttra sitt missnöje med det nya personliga styrelsesättet, som ingrep i dess gamla fri- och rättigheter. Att formerna voro råa kan icke väcka vår förvåning, då man ser råhet på alla andra håll, och bondens eget liv och levnadssätt stod ännu till stor del kvar på medeltidens ståndpunkt. Van genom de långa inhemska krigen att gå med vapen och alltid vara färdig till hugg, avgör han ännu helst sina småstrider med spjut eller yxa, och anlitar icke gärna domstol, ty han vet att till och med falskmyntare kunna komma från straff med böter. Men under alla dessa från domstolarne bevarade berättelser om dråp och såramål, framlyser som motiv nästan alltid en ytterlig känslighet för skymf, personlig eller rörande släkten, vilken icke anser att en förolämpning kan med böter försonas, utan blott genom personlig hämnd, den gamla släkthämnden. Huru långt denna känslighet kunde sträcka sig belyses av ett domsprotokoll från Västergötland, varav till och med framgår att den förorättade tar sig så nära den angripna hedern hos en löskvinna, med vilken han har förbindelse, att han begår dråp. Förloppet är ganska livligt skildrat. Lasse Andersson i Torp har bjudit främmande till sin gård. Dit kommer först Anbjörn i Backa och välkomnas i stugan. Då det led mot aftonen, kom en dräng vid namn Jöns Laurisson dit, som också var bjuden. Bonden tog emot honom utanför stugan och bjöd honom stiga in, men Jöns svarade: låt mig få öl härut. Bonden satte honom på en bänk utmed stugväggen, hämtade honom ut ett stop öl och satte sig hos honom; och Jöns visste icke vem som var inne i stugan. Då de setat en kort stund, kom An-

Digitized by Google

björn i Backa ut ur stugan; när Jöns fick se honom sade han: är du här du? och bjöd honom stopet att dricka. Anbjörn tog stopet, drack och satte sig på bänken bredvid. Som de suto började Jöns tala till Anbjörn om en kvinna i Vadstena, med vilken Anbjörn hade en tillfällig fri förbindelse och beskyllde henne för tjuveri, och sade Jöns att han skulle göra lag för sig för det barns skull Jöns och hon hade haft tillsammans. Anbjörn svarade att barnet icke behövde vara tjuv därför att det var oäkta, och tillade: det jag haver gått efter skall ej befinnas annat än gott, finnes det vara annorlunda, då vill jag stå dig till rätta därför. Jöns svarade: du brukar storligen din mun mot mig! Och i detsamma sprang han upp och skrek till, men tog dock icke till något vapen. I detsamma han sprang upp rammade Anbjörn till hans daggert, och då Jöns märkte det tog han till sitt svärd. Bonden gick då emellan, så att Anbjörn fick tid att komma undan till en annan gård. När Jöns lugnat sig, gick han in i stugan och började dricka samt göra sig glad. Men bondens hustru gick ut och sökte upp Anbjörn i gården bredvid, samt bad honom antingen gå till sängs eller giva sig på väg. Anbjörn ristade tvenne stenar, med vilka han försett sig, och sade att han icke ville rymma fältet för Jöns, utan att han nog skulle ge honom igen, och så gick han ut. När hustrun kom tillbaka, sade Jöns att han ville rida hem, men bonden och hustrun uppehöllo honom en god timma, på det att Anbjörn skulle få tid att komma ur vägen. Jöns steg till häst och tog farväl; men han hade icke väl kommit två armborsthåll från stugan, förrän hans trätobroder rusade fram från

Digitized by Google

en stenhög, där han legat dold, och slog honom från hästen och krossade hans huvud, så att han blev död.

Anbjörn blev dömd att avrättas med svärd, sedan han bekänt och vittnen blivit hörda.

Stundom kunde ett gräl, understött av överflödigt bruk av starka drycker, vara anledning nog till dråp, och detta är mycket ofta händelsen. Knut Jonsson, en dräng, följde landbofogden herr Måns på resa. En lördagskväll togo de in hos Lasse Elofson. Om aftonen, då de sutto till bords, inbjöd bonden sin granne Sven Laurisson, som bodde i samma gård, att deltaga i gästabudet. När de setat en stund på aftonen och slutligen blivit väl druckne, gick fogden i säng. Men Knut Jonsson stannade uppe och kom snart i träta med Sven Laurisson, och det tövade icke förr än de manade ut varandra till slagsmål. Sven Laurisson lugnade sig dock och sade: vi vilja vara till freds i afton, men i morgon när det kan vara otta, så skola vi se till om det icke kan bliva bättre, och voro de så överens om saken. Om morgonen när fogden steg upp och fick veta att de hade utmanat varandra, skickade han bort Knut Jonsson i ett ärende. Om middagen gingo fogden och Sven Laurisson till bords och satte sig att dricka hela dagen igenom. Men när det blev afton och de voro druckne, gick fogden i säng; strax därpå kom Knut Jonsson hem; ute på gården fick han sikte på Sven Laurissons hund, vilken han genast sköt efter med sitt knävelspjut. Då Sven varsnade det, sade han: vi skjuter du till min hund; det är intet - ärligt stycke; jag mister hellre oxen än hunden; skadar det något på mig, så säg mig det.

Digitized by Google

Och så var grälet i full gång, och då grepo de till svärd, varvid Sven fick ett sår, varpå han sade: vi hava nog slagits, vill du ännu vara min vän, då vill jag skifta gott med dig hädanefter. Knut svarade: du skall snart förnimma min vänskap, och gav sig efter sitt knävelspjut. Då Sven märkte det, sprang han in i sin stuga efter sitt spjut, men då han kom ut igen stod Knut bakom dörren och stack honom med sitt spjut i buken, varav han fick sin död.

Digitized by Google

Utseende, skick och sed.

Typen för en skön man under detta tidevarv skildras sålunda. Han var till en passelig mans längd vid pass 3 alnar och ½ tum; hade ett torrt huvud, vitgult hår, vackert, stort, långt skägg, skarpa ögon, liten rak näsa, en välskickad mun, röda läppar, välfärgad i ansiktet, blommor i kinden, en rödbrun kropp och hel utöver all sin kropps lekamen, så att man icke kunde finna en fläck på hans hela lekamen, där man kunde sätta en nålsudd uppå; vackra händer passeligen stora, tämligen armstark, fyllig kropp och smala ben; tunna, vackra, skickliga fötter; var ock något hårig, synnerligast om armar och ben, och utöver all sin kropp så välskickad och proportionerad såsom konstig målare bäst hade kunnat måla honom av.

Detta manliga skönhetsideal avviker sålunda från vår tids däri, att smala ben och tunna fötter skattades högt. Erik XIV avbildas därför också på det porträtt, han skickade till en påtänkt fästmö, med så smala ben att de förefalla oss löjliga.

Av kvinnor fordrades gärna att de skulle vara blonda. Erik XIV begärde en, som var frisk och välväxt, icke mycket mager eller spärrlemmad, hullet av oförfalskad färg. Karin Månsdotter var av över

Digitized by Google

medelmåttig längd, hade högvälvt bröst, starka höfter, ovanligt små fötter med höga vrister. Hennes huvud var litet, mera runt än ovalt.

Eljest gällde följande smakreglor för utseendet hos ungdomen under detta tidevarv.

Ögonen böra vara tuktiga, blygsamma, hövliga, icke gruvliga; icke skalkaktiga, vilket hörer oförskämdhet till; icke ostadiga och slängaktiga, vilket hörer ursinnighet till; icke snedögda, vilket hörer misstänksamhet till; ej heller skola de vara för vitt uppspärrade, vilket hörer narrar till; ej heller får man draga dem för mycket tillsammans, så att ögonhåren gå över varandra, vilket tillhör de ostadiga; icke heller få de vara för mycket skarpsynta, vilket är tecken till vrede. Att hålla ögonen halvvägs slutna är tuktigt, lika så aktas ljuvligt och vänligt att »översiktligen» någon beskåda.

Det var ohövligt att blunda med ena ögat och se på någon med det andra.

Ögonbrynen skulle vara vackert uträckta och icke sammandragna, vilket är grymhetens tecken, ej heller skulle de vara upplyfta i höjden, vilket är ett förmätenhetens tecken, ej heller nedtryckta i ögonen, vilket är deras tecken som hava något ont i sinnet.

Ansiktet skall vara lustigt och klart, icke sammandraget i skrynklor, vilket ålderdomen tillhörer, icke ostadigt, vilket igelkottar tillhörer, icke grymt, vilket oxar tillhörer. Naturlig och uppriktig blygsel bör bepryda kindbackarna och icke någon anstruken färg. Smink var nämligen begagnat redan under medeltiden och vadstenamunken Peder Månsson ger ett recept på sådant: tag alun 2 lod och regnvatten 8 lod; blanda och koka tillsamman; tag 2 lod bly-

Digitized by Google

vitt, mal det med ättika. Och då kvinnan vill pryda sig, tar hon av båda, rörande samman och strykande i ansiktet.

Att uppblåsa kindbackarna är tecken till högfärd; att låta de samma nedhänga hörer bakdantare till.

Munnen skall icke tillsammanbitas såsom den där rädd är att han en annans anda uppsluka skall. Ej heller skall han uppgapa som hovnarrar göra, utan skall vackert igenstå, så att läpparna lätteligen tillsammanfogas, lika som de sig inbördes under var annan kysste.

Det är icke hövligt med uträckta läppar göra liksom ett anskri, ändock man ser äldre herrar göra det, när de draga genom någon folkhop. Det är fult att gapa med munnen så att kindbackarna veckas och tänderna blottas, vilket är hundaktigt.

Att bita nedra läppen med de övre tänderna är hotande. Att slicka sig om munnen är narraktigt. Med uträckta läppar och lika som till en kyss fogade haver i förtiden hos de tyska varit ljuvligt. Begabba någon med uträckt tunga är gastaktigt.

Tändernas renlighet skall man i akt hava, men med någon synnerlig aska dem vita göra hörer pigor till. (Med salt eller alun dem riva är skadligt.)

Håret skall icke täcka pannan, ej heller skall det flyga kring om axlarne. Att skaka håret när en skakar huvudet påminner om hästar. Att uppstryka det långa håret utur pannan med den vänstra handen är icke mycket vackert, men med högra handen det ifrån vart annat skilja är tuktigare.

Att böja halsen och draga axlarne ihop utvisar lathet, och luta ryggen tillbaka är tecken till högfärd.

Digitized by Google

Huvudet skall varken luta till den vänstra eller högra sidan, ty det är skrymtaktigt, så framt icke något samtal eller annat sådant det fordrar. Axlarna skall man hålla lika högt och icke, som ett segelträ, den ena upplyfta och den andra nedsänka. Att lägga båda armarna bak på ryggen är icke vackert. Det är också icke mycket hövligare att man står eller sitter och håller den ena handen i sidan, vilket dock somliga vackert och soldatiskt synes.

Sitta med utgrenade knän eller stå med utspärrade och krokiga skenben hörer de storordiga till.

När man sitter skall man hålla bägge knäen tillsammans, och när man står, skall man hålla dem något litet ifrån var ann.

Att sitta med ena skenbenet hängande på det andra knäet uttrycker bedrövelse, att stå med tillsamman fogade ben i kors nedantill är narraktigt.

Sitta så att man sträcker den högra foten under det vänstra låret haver varit gammalt konungavis, men är nu avlagt.

En del böja båda knäen med kaprätt kropp och andra något litet tillhopa böjda.

En del anse detta kvinnoaktigt, att man med upprätt kropp först böjer det högra knäet och strax efter det vänstra. Detta sätt att hälsa är engelskt. Fransmännen vända kroppen måttligt omkring och böja endast högra knäet.

Gången skall varken vara för hastig, som ursinniges, eller för långsam, som veklingars. Den oskickliga krökningen i gången kan anstå schweiziska knektar. Vi hava dock sett att biskopar sådan gång behaga.

Digitized by Google

Sitta och leka med fötterna hörer narrar till, lika som att gyckla med händerna antyder svagt förstånd.

Att snyta sig med hatten eller kläderna är bondaktigt, likasom med armen; det är icke bättre snyta sig i fingrarna. Snyt dig i näsduken och vänd dig bort. Att tala i näsan är löjligt; att rynka näsa tillhör bespottare. Om man råkar nysa och prusta i andras närvaro skall man vända sig bort, och när det är över, skall man taga av hatten, göra korstecken för munnen och be om förlåtelse. Att hälsa en annan i hans nysande och önska honom lycka är skickeligt. Som bekant anses bruket att säga Gud hjälp vid nysning hava kommit med digerdöden, vilken pest lär hava börjat med nysningar.

Om man råkar gäspa i sällskap skall man göra korstecken och hålla hand eller näsduk för munnen.

Att le åt allting är galet; att aldrig le åt något är de stupidas sätt. Att le så att kroppen skakar är oskickligt. Om man anfäktas av löje och vill det fördölja bland allvarligt folk, skall man skyla sitt ansikte med bordsduken eller handen. Brister man i skratt utan synlig orsak, skall man uppgiva anledningen för de närvarande.

Att hosta i talet utan anledning är de trögtänktas sätt.

Om något fastnar i tänderna, så peta icke ut det med naglarna eller kniven eller handklädet, utan med en tandpetare.

Att klia huvudet eller eliest kroppen är fult i andras närvaro.

Digitized by Google

Så ofta du går förbi kyrkdörren skall du med blottat huvud och måttlig knäböjning vända ansiktet till kyrkan och hälsa Kristum och församlingen.

Det är ohövligt att, som en del göra, spatsera i kyrkan från den ena platsen till den andra, lika som de ville lära någon gå.

Ögonen skola se på predikanten.

När evangelium läses, skall du uppstå. När trosbekännelsen sjunges, skall du falla på knä.

Att med ett knä komma vid jorden och hålla det andra uppe, på vilket han lägger den vänstra armbågen, är de ogudaktiga krigsknektars sätt, som försmädligen sade till Jesum: hell judarnes konung. Bruket fordrade nämligen att man i kyrkan föll på båda knäen.

•

Om en yngling på vägen möter en gammal man eller en annan, som är ära värd, då skall den, som är ung, stiga av vägen, lyfta hatten och något litet böja knän. Med de åldriga talar man tukteligen och med få ord, med sina vederlikar kärligen och vänligen. Under det man talar skall man hålla hatten i vänstra handen och sakta lägga den högra fram på navlen; eller ock, vilket är hövligare, skall man hålla hatten på båda händerna, dock så att båda tummarna ovantill synas. Att hålla hatten under armen anses bondaktigt. Att slå ned ögonen, då man talar med någon, antyder dåligt samvete. Att hastigt ändra ansiktsuttryck angiver ostadighet. Det är ock ohövligt att skaka huvudet, kasta håret hit och dit, utan orsak hosta, rakla, klå huvudet, gräva i öronen, snyta näsan, stryka ansiktet. Att uti

Digitized by Google

samtalet ofta repetera dens äretitel, med vilken man talar, är hövligt.

Om du icke känner titlarne, skall du kalla alla lärde dina trogne lärare, alla präster vördige fäder alla vederlikar bröder och vänner; alla okände män herrar och alla okända matronor fruar.

Att svära anstår mycket illa en yngling. Unga flickor, som svära vid brödet, vinet, blodet eller ljusen äro klander värda.

Åter igen om något månde förefalla, som kan göra åhöraren vämjelse, lika som om någon vill tala om det opassande, skall han först begära tillstånd därtill.

Det är svåra ohövligt att snegla på brev, som överräckas andra. Om någon öppnar sitt skrin i din närvaro, så gack du därifrån, lika så om tvenne personer öppna ett hemligt samtal.

Förr än du nedlägger dig i sängen, skall du göra korstecknet och läsa en kort bön, så även när du uppstiger.

Digitized by Google

Sedlighet.

Detta tidevarv betecknar sig genom en nyvaknande kraft, vilken stundom utbryter i våldsam sinnlighet och genom sin öppna råhet sticker av mot medeltidens dolskhet. De stumma synderna nämnas icke så ofta och de onaturliga sedlighetsbrotten äro mycket sällsynta. Däremot är umgänget mellan könen ganska fritt, och Gustav I upplöser äktenskap utan svårighet samt tillåter ingåendet av nya även under makarnes livstid. Såsom motiv för skilsmässa anföres hustruns otrohet eller ofruktsamhet samt såväl sinnessom kroppssjukdomar.

Särdeles osedliga voro de på Lappland resande handelsmännen samt smålänningarne på danska gränsen. De lappska köpmännen, birkarlarne, köpte kvinnor av lapparne och togo dem med sig hem samt gifte sedan bort dem med en lapp efter några års förlopp. Smålänningarne bytte hustrur med danskarne, lika som man plägar handla med hästar och andra osjäliga kreatur. Att man för övrigt icke var så noga med äktenskaplig trohet framgår av ett öppet brev av 1557, genom vilket en Måns Nilsson i Torpa socken förlåter sin hustru, som varit honom otrogen under hans bortovaro i krig. Brevet är genom sin öppenhet ganska betecknande för tidevarvet. Det

Digitized by Google

börjas så: Jag Måns Nilsson... bekänner och gör veterligt för alla med detta mitt öppna brev, att uti min frånvaro, som jag haver varit på min nådige herres resa och legat för rikets fiender, haver benämnde Sven Ivarsson i Kulla lockat min hustru, som jag var fäst och vigder vid...

Som urkunderna icke gärna uppteckna de vackra handlingarne, utan mest de dåliga, kunna vi icke skildra tidevarvets sedlighetsförhållanden på annat sätt än genom att giva några spridda drag ur dess osedlighets historia. Det viktigaste dokumentet vi från tiden äga i behåll är det protokoll, som biskop Abraham Angermannus höll under sin ryktbara visitationsresa i Linköpings stift, då han for fram som en väldig herre och lät spöslita män, kvinnor och barn för förseelser, som ofta icke föllo under kyrkans domvärjo. Det är visserligen en samling historier om samhällselände, men även eländets historia kan vara lärorik och icke minst för våra dagars nitälskare om samhällets olycksbarn.

Vi kunna dock icke följa den stränge prelaten på alla hans färder, vilket icke heller ingår i våra planer, utan vi få träffa honom på de ställen, där hans undersökningar lägga i dagen sådana missförhållanden, som äro betecknande för den tid, vars inre liv vi söka skildra.

•

Barn mot föräldrar. Mats Larsson klagade att hans son, som var i träta med honom, hade slagit och stött honom med en yxhammare; efter fadren givit orsaken och eljest mycket svurit, slet han ris 25 slag, och sonen 35 slag och 3 ämbar

Digitized by Google

vatten. Olof Ingemarsson hade slagit sin moder. Lagen stadgade härför dödsstraff, men emedan den brottslige hade visat djup ånger och dessutom både varit döv samt saknat sitt fulla vett slet han ris 25 slag; hans hustru, som delvis ansetts hava varit vållande till modrens misshandel fick 5 slag. »Till en åminnelse gåvo de till domkyrkan penningar en daler.»

Trolovning och äktenskap ådömda av biskopen. Jon i Starbäck hade trolovat sig med en flicka, men fadren halade så länge med giftermålet och satte sig däremot, så att Jon slutligen ledsnade och förlovade sig med en änka, med vilken han inträdde i fri förbindelse. Efter noggrann undersökning fann biskopen att största skulden låg hos fadren till flickan, därför dömdes Jon till att bryta förbindelsen med änkan, ånyo trolova sig med flickan samt vara gift med henne till midsommar; varom icke skulle de giva ett par oxar till domkyrkan, för vilka tvenne personer gingo i borgen. För sitt olovliga förhållande till änkan fick han ståndа ansvar för häradstinget.

Tyrann mot sin hustru hade Jon Kroch visat sig vara. Lovade bot och bättring, men måste sätta löftesman för sig med ett par oxar till domkyrkan och mista rygghuden. Nils Jordan hade också slagit sin hustru lemlös och var en arg tyrann. Slet därför ris 39 slag och slogs vatten uppå honom. Kastades sedan i fängelse, där han vid vatten och bröd skulle sitta, tills han bättrade sig.

Hädelse. Jon trumslagare hade under ruset uppträtt som predikant och härmat prästerskapet. Lovade bättring — och slet ris.

Digitized by Google

Mökvällar, anständiga tillställningar kvällen före bröllopet, skulle avläggas, och om åhörarne icke ville därutinnan vara lydige, skulle pastorn föra kyrknyckeln till domkyrkan, så att de icke finge någon gudstjänst förr än de visat lydnad.

Osämja. Jon i Gräsmo trätte med sina grannar och höll ingen förlikning. Hade föraktat världslig dom och nu även kapitlets dom; slet ris »och sedan blev han något mjukare och förliktes med sin granne».

Vidskepelse. Anders, Grels, Berje och Lasse hade stulit järn av kyrkdörren och gjorde krokar därav för god fisklycka. De bekände att de gjort sådant av fåkunnighet och lärt av deras föräldrar; dömdes att stå på knä för kyrkdörren och, om de komme igen, mista rygghuden.

Brita i Näsby var beryktad för trolldom. Hon nekade och hade flere gånger varit till ting; även hade mästermannen haft henne på vattnet och hon flöt, vilket ansågs som fällande bevis, och ingen kunde fria henne därför. Med förböner fick hon behålla livet, men förvisades orten. Hon hade emellertid stannat kvar, och då grannarne nu åtspordes om hennes uppförande kunde ingen anklaga henne för trolldom, men väl för att hon lupit omkring bygden och ljugit sig till mat. Dömdes att slita ris och visas från orten.

Sven Nilssons hustru var misstänkt för att hava tutat i horn på skärtorsdagsnatt, varför hon dömdes till tings.

Karin Nilsson hade vid ett tillfälle yttrat: hade Jon så krävt pant utav mig såsom utav min syster, så skulle jag givit honom en pant, som skulle ha

Digitized by Google

varit en sorgepant. Den hon därmed önskade ont skulle straxt hava fått ont i bröstet och andra lemmar. Efter som hon nu hade rykte att vara trollpacka och »utav alla omständigheter befann man någorlunda att hon icke var ren», och för det hon svor och missbrukade Herrans namn och vart till en menederska, slet hon ris. Ville dock likväl sedan intet bekänna och sköts till världslig dom.

Kerstin i Sandby var signerska. Hon kunde tre läsningar mot tandvärk och hade lärt dem av en gammal munk, som några gånger hade läst över henne då hon hade tandvärk. Hon miste rygghuden och visades till världslig domstol.

Olof Larensson var en signare; han hade tjänat en munk och av honom lärt några latinska ord och kunde mässa på latin. Nu hade han glömt bort mesta delen och sedan han fått förmaning av kapellanen hade han lagt bort det. Blev förskonad för ris, men anmodades icke komma igen vid rygghudens förlust.

Håkan Jonsson satte nät och fiskade annandag påsk, men efter man förmärkt att han förut varit i kyrkan, fick han nåd och gav en kanna vin till kyrkan.

Här var dock icke frågan om sabbatsbrott, utan om häxeri, ty påsken var mycket använd för sådant, såsom kan ses av en annan berättelse i samma protokoll, där en gubbe, som hade fiskat påskdagen, för sin ålderdom, oförstånd och sjukdoms skull blev förskonad med ris och bötade 2 daler till domkyrkan.

Lasse i Målilja och andra togo jord på kyrkogården om en söndag, med vilken de utan tvivel ville bruka vidskepelse. Efter rannsakningen befanns

Digitized by Google

det, att klockarehustrun hade lärt folket sådant; för tandvärk skulle de taga stickor av ett kors, som stod på en drunknad mans grav, och lika som hon apat för dem så hade de apat efter. De blevo förskonade för goda mäns förböners skull.

Marriet i Holma hade trollat med en brokig katta, som hade ett band med 3 knutar om halsen, och hade gjort mycket ont. Saken sköts till ting.

Märkvärdigast är den häxprocess, som hölls av biskopen på Visingsö. Här är, ett hundra år före 1600-talets beryktade och som enastående ansedda häxprocesser, hela blåkullahistorien i detalj färdig, så att man kunde vara frestad tro att traditionen fortlevat och av bedrägliga människor fortplantats, ty en märkvärdig brist på uppfinning röjer sig hos alla de anklagade vi skola återfinna i nästa århundrade, och upprepningarne av lika äventyr verka slutligen tröttande.

Tvenne kvinnor, Anna och Gunnel på Visingsö, voro beryktade för trolldom, varpå åtskilliga exempel framdrogos. De kastades av mästermannen i sjön och de flöto, varför de sattes i fängelse. Den ena av dessa trollkonor bekände, att hon hade 9 band av rönnbark och på vardera 5 knutar, med vilka hon kunde borttaga fisken ur sjön; hon kunde också den konsten att mjölka andras kor, varefter den onde tog mjölken och förde den på vagnar väster norr; nu senast drog vargen lasset. Vid förfrågan var hon träffade tillsammans med den onde, svarade hon: vid Svea-ån i Västergötland; och han kom i manlig liknelse och lovade henne många rikedomar och allt det i världen var. Satanas förde henne själv över sjön, stundom seglade han och stundom rodde han;

Digitized by Google

han hade vad kläder han ville uppå sig och sade han ville hava själen, och hon skulle icke fara illa. Vid frågan om hon kände de andra, som voro vid mötet, nekade hon och sade att det var 4 eller 5 manfolk, somliga bondklädda och somliga »klädesklädda», och menade hon, att de voro av hans sällskap efter de voro så grymma. Och tillade hon, att hon icke kunde skaffa honom så mycket mjölk han ville; hon hade ock haft umgänge med honom och tagit honom i handen, och han var kaller som järn. Första gången han kom till henne skedde på en torsdagskväll, och han frågade om hon ville tjäna honom, så ville han låta henne se allt det som var till i världen, och hon sade ja, och då kom han som en jungfru och kallade sig Brita; en månad efter kom han som en köpman. Om påsken var hon till sakramentet, och då slog den onde henne ifrån sig med aviga handen och sade, att han icke hade någon makt mer med henne.

Hennes sak sköts till tings, men systern slet ris 9 slag.

Om man utan vidlyftiga undersökningar skulle våga en gissning om dessa blåkullahistoriers uppkomst, så ligger det nära till hands att antaga en envis, kvarlevande hedendom och mest en Tors-dyrkan såsom grund. Man tänke på Tors-dagsnatten, vargen och bockhornet! Att annan hedendom är med i detta och alla de andra spelen synes av rönnens uppträdande, vilket träd var dyrkat i hedendomen, samt av de ofta återkommande talen 9, 3 och 5, till vilket allt vi skola återkomma i nästa tidevarv.

Ovärdiga präster. Anders Jempte blev på en tid avsatt från ämbetet, emedan han visat sig

Digitized by Google

vara en landstrykare och en lögnare. Ibland hade han givit sig ut för hertig Karls kapellan, ibland för ärkebiskopen själv; hade också slagit herr Jons folk och ljugit utan någon måtta; hade också druckit och slagit herr Jons hustru med en yxhammare, så man befarade att kindbenet var sönderslaget; hade därtill slagits med en drabant, som skonat honom för ärkebiskopens skull. Oaktat allt detta blev mannen endast suspenderad.

Herr Henrik hade skyllt sin hustru att hon vållat det han kom från gället. Makarne fingo förmaning, och om han fortfore att visa sig som hustyrann, skulle han drivas ur huset och mista sysslan.

Kyrkotukt. Hans Mårtensson drack sig drucken, när han följde ett lik till graven, och i sin dryckenskap kivades och slogs han på kyrkogården. Slet ris 39 slag.

Sven Bengtson hårdrogs med sin granne på kyrkogården, och emedan det varit en gammal osed att dricka på kyrkogården, blevo de förskonade med ris, varefter ölsäljningen förbjöds.

Bengt i Knotorp och hans hustru gingo sällan i kyrkan; de föraktade Guds ord och han kunde alls intet läsa. Dom: han slet ris 15 slag, men hon vart förskonad efter hon kunde läsa och lovade bättring.

Hustru Anna hade nu i 2 år varit i träta med Hans Bröms och aktade ingen förmaning av predikstolen, utan gick annorstädes till sakramentet. Blev dömd, för det hon stulit sig till sakramentet, att sättas utom församlingen, och om hon sig icke bättrade, efter hon var en styv kvinna, skulle man överantvarda henne djävulen på köttsens vägnar.

Digitized by Google

Spår av vilddjursnaturen. Jon i Fölatorp var en övergiven skalk. Han slog ihjäl en karl och drack sedan blodet efter honom; gick sedan efter mordet ut i skogen, där han mötte en dräng, som bar en yxa; Jon bad att få låna den, varpå han slog drängen ihjäl. Även hade han lärt andra, när de ville slå någon ihjäl, att icke strax rycka ut darten eller kniven, »utan skära innan till omkring benen», varmed troligen sammanhängde någon vidskepelse. Domen löd: om du super dig så full, att du bliver så yr och galen, skall du utmönstras ur församlingen och förvisas från landet. Men han välkorde sig själv, att han ville stupa för bödels svärdet, och skulle de taga tvedelen av alla hans ägodelar, om han kom mera igen.

Denna milda dom förefaller oss hart när otrolig, men mord ansågs ännu icke som det svåraste brottet. Att anseende till personen icke just kan ifrågasättas, synes av den omständigheten, att biskopen icke tvekade skriva en, visserligen artig, stämning till herren Claes Slotte för att denne icke varit till nattvarden och hade en fri förbindelse: Vår vänlige hälsning, heter det, med Gudi nu och alltid tillförene. Ädle, välborne Claes Slotte, man låter Eders Herrlighet vänligen förnimma att E. H. här uti detta generalvisitations möte ären ock antecknade uti vår register. Bedje fördenskull kärligen att E. H. ville här i Linköping i morgon... Eder obesvärligen finna låta och oss till de saker svara, därom man haver eder att tilltala, så framt vi icke varde förorsakandes med kyrkodisciplin emot eder att fortfara, och överherren därom tillkänna giva.

Ovanliga straff finna vi dock den goda biskopen

Digitized by Google

hava påfunnit. En gumma, som grävde efter skatter, fick ris 15 slag och 3 ämbar vatten, men om hon kom igen skulle en sten bindas om hennes hals och hon sänkas i sjön. En man och en hustru, som brukat sådana oskyldiga signerier, som än i dag äro rätt vanliga på landet mot tandvärk, håll och dylikt, fingo spö, men om de kommo igen skulle de gå i elden.

Vidunderlig förefaller den dispens, han ger en präst att få gifta om sig, ehuru hustrun lever, då man betänker att det endast är ett halvt århundrade sedan prästerna fingo tillstånd att gifta sig och man vet vilket motstånd den nya tillåtelsen rönte. Någon annan anledning än hustruns 14-åriga sjukdom förebars icke, och bad hon själv för mannen, att han skulle få träda i nytt äktenskap, vilket biträddes av flere ärlige män, som visste »vilken stor eländighet Herr Måns så mång år lidit hade». Domens ordalydelse är märklig: hava vi fördenskull för desse förtalde orsaker skull (och efter kyrkans kristliga konsistoriers exempel och gamla stadga, vilken vid de apostoliska o r d e n sig grundar: om mannen dör, så är kvinnan fri från lagen) i detta fallet med honom i så måtto dispenserat och efterlåtit, att han må begiva sig till äktenskap när och var som honom synes och Gud honom råd förelägger.

Men den, som vill hava ännu märkligare och fullständigare bidrag till sedernas historia under detta tidevarv, där alla begrepp förefalla omrörda, må läsa det märkvärdiga protokollet i dess helhet.*

* Tryckt i Troils Skrifter och Handlingar till Kyrko- och Reformationshistorien.

Digitized by Google

Från rådhuset och ting-salen.

Medeltidens gamla lagar fortforo att gälla även under detta tidevarv; ävenså gårdsrätterna. Men tillämpningen av lagarne synes hava varit förenad med mera mänsklighet, om man nämligen frånräknar Erik XIV:s och hans åklagare Göran Perssons hiskliga framfart och desse herrars upptagande av tortyren för att framtvinga bekännelser. Olaus Petri omtalar i sina domarereglor att man brukade så kallade »jungfror», troligen verktyg, som gåvo våldsamma omfamningar; men han avstyrker sådana sakers begagnande annat än i högmålsärenden för dråpliga sakers skull; och därför, säger han, »göra många togdar orätt, som så obeskedliga tvinga dem de gripit hava till bekännelse, och strax efter samma bekännelse, evad han är rätt eller orätt, låta de gå straffet därefter, antingen till liv eller penningar, och fatta däruppå att han stod sina gärningar till, ändock han det sedan nekar när han icke plågas. Där sådant sker, sker det mest för penningars skull, och är uppenbara våld och orätt, det herrarne icke tillstädja borde.»

Vi veta även att Göran Persson lät bränna upp en i brännvin indränkt skjorta på en av stadens tjänare, men vi veta också, att han själv undergick

Digitized by Google

tortyr. (Protokollet, som fördes vid tillfället, finnes i riksarkivet.)

Dessa omständigheter skrika så mycket mer mot de mänskliga åsikter, som uttalas i nämnda domarreglor, som dessa gång efter annan framhålla som grundsats: hellre fria än fälla, hellre hjälpa än stjälpa, den skall hava båtnaden, som faran står (i blinda saker), den skall ock stå faran, som båtnaden och profiten haver.

De förändringar i lagskipningen, som i detta tidevarv vidtogos, voro huvudsakligen: att de andlige häđanefter kunde dömas av världslig domstol; biskoparnes forna andel i böter tillföllo konungen, och präster voro skyldiga att söka och svara på ting och stämma såsom andra dannemän. I mål, som rörde deras ämbete samt »för deras kvinnfolk», skulle de svara och böta biskopen, vilken åter därför skulle redogöra för kungen. Biskopen fick även behålla rättighet att döma i äktenskaps behörighet, men över äktenskapsbrott och förbudna led skulle dömas vid tinget.

Konungens makt att i brottmål giva nåd var ännu inskränkt av målsägandens rätt till hämnd eller förlikning. En herr Erik i Ed hade blivit ihjälslagen av socknens kaplan, herr Jöns, vilken togs i fängsligt förvar. Konungen hade gjort bön till den dräptes bröder att släkten ville benåda dråparen och skrev själv till den dödes moder ett brev, i vilket han ganska bevekligen framställer samma anhållan i ren böneform: »är ock så vår kärlige bön till Eder alla att I velen för Guds skull och Vår bön skull benåda honom livet... Var Vi åter i slik barmhärtighets saker och eljest kunna höra eder bön igen uti det

Digitized by Google

eder är tjänligt och gagneligt, vele vi det gärna göra som en gunstig herre...»

Det gamla rättegångsbruket, att en för brott tilltalad skulle ställa goda mäns borgen det han skulle infinna sig på tinget med sina edsgärdsmän, fortfor ännu. Brita Michaelsdotter, änka efter Arved Claesson, hade »råkat i nöd» för ett ont rykte, att hon skulle hava stått i förbindelse med sin egen tjänare Michel Persson. För att fria sig hade hon lovat att med så många fruar och jungfrur, som fordrades, göra lag och ed att hon vore obrottslig. För uppfyllandet av denna förbindelse ställde hon fyra höga herrars borgen, av vilka tre voro riksråd. De hade med handsträckning lovat, att om hon rymde skulle konungen hava makt att taga hennes gods. Däremot lovade konungen tillbaka, att, då hon på utfäst sätt styrkt sin oskuld, hon skulle vara fri.

En för svenskarne obehaglig nyhet i lagskipningen var den uppfinning, som infördes av den tyske äventyraren (sedermera livstidsfången) Conrad Peutinger, det så kallade regementsrådet, som dock blott varade en kort tid och gällde en provins, Västergötland. Det var ett slags polisering i stor skala, med omkringridande vakter, spioner, passkrångel och sådant, varvid folket var alldeles ovant och för vars skull de gamla räfst- och landstingen avskaffades. Häradshövdingar och lagmän fingo icke i halssaker och edsöresmål avsäga dom utan underställa den regementet.

Lika olycklig var Erik XIV i sitt påfund med konungens nämnd, av vilken hälften skulle draga omkring landet och hälften sitta i Stockholm. Den blev i sitt godtycke en av orsakerna till hans avsättning.

Digitized by Google

Huru oregelbunden lagarnes tillämpning i denna tid kunde vara och huru kära i sakören domarne, och icke minst de kungliga, kunde bliva, finna vi av de kvarvarande samlingar av häradsrätternas och regementsrådets protokoll. Ett exempel: en bonde på Öland hade begått blodskam med sin systers dotterdotter; saken drogs inför kungen (Johan III), som därvid utlät sig: att ändock han hade fog att döma bonden efter Sveriges lag, så ville han dock av nåd förskona honom livet, dock på sätt att bonden först skulle dragas in på häradstinget och där dömas; sedan skulle en eld, varmed dylika brott straffas, bliva upptänd och den dömde föras dit liksom om han skulle brännas. Sedan skulle domaren fråga menigheten, vad de gåvo i lösen, och vad de då bjödo skulle domaren taga och sedan säga allmänheten, att kungen för deras förbön skull gav syndaren nåd. Dock skulle den brottslige under återstående livstid bära en järnring om halsen och hans gård dragas in under »Oss och Kronan».

En annan gång löste sig tvenne blodskämmare från elden på så sätt, att de mot en av menigheten erlagd summa fingo halshuggas i stället, vilket ansågs som ett slags benådning. För eldstraffet hade man stor fasa, troligen emedan man icke kunde »komma i jorden» därefter. En piga i Dal hade mördat sitt barn, bekände sitt brott och bjöd 16 oxar i lösen. Men anbudet förkastades. Då blev allmogen förskräckt, för den skull att aldrig någon man kunde säga, att en människa blivit bränd på Dal. På menighetens begäran blev hon benådad till halshuggning. Ett annat sätt att vinna nåd var att bli skarprättare. En västgötabonde hade slagit sin hustru

Digitized by Google

och rymt från henne, medförande hennes egendom; därpå hade han gift sig med en annan, varför han blivit dömd till livet. Han benådades mot det att han antog mästermansbeställningen i Skara. En annan bonde hade vigt sig vid två hustrur. Då, efter där var ingen mästerman i Skara eller Lidköping, blev honom benådat livet med så skäl, att han skulle bliva bödel i förbemälda städer.

I förra tidevarvet hade man varit mest obeveklig mot tjuvar, vilka hängdes, halshöggos eller miste öronen utan många omständigheter och utan nåd. Efter reformationen, då verkligen äganderätten blivit starkt ifrågasatt och dess råmärken flyttade, synes en viss mildhet hava inträtt. Olaus Petri säger i sina regler: man kan icke alltid komma honom tjuvsak uppå, som androm något hemligen avhänder, förty det kan hända, att en haver tagit villt (vilse) och ment det hava varit sitt, som icke var hans, eller annat sådant, eller där en stjäl av varnartighet, och annan av rätt fattigdom. Rätt fattigdom ansågs på 1500-talet som ursäkt för stöld!

En gammal änka hade stulit 11 alnar hollandslärft i Falköpings marknad; hon blev gripen på färsk gärning och erkände, men klagade på samma gång att hennes fattigdom tvingat henne därtill, och utbjöd hon 20 mark danskt i lösen. Hon fick nåd, men efter som hon inga pengar hade, fick kungens fogde befallning att uttaga böterna av häradet. »Haver han mera uppburit än förbemälda 20 mark, vet han själv att göra räkenskap därför», tillägger försiktigtvis protokollsföraren.

En smed hade stulit på konungens örlogsflotta och därför blivit dömd att mista livet; men han

Digitized by Google

blev benådad mot det att han stupslogs (slet spö) och miste båda öronen, varpå ett märke brändes på honom, »efter det sätt som Erik Håkansson lät göra med sådana tjuvar»; varefter han skickades till Sala gruva att arbeta, ett av kung Gustav uppfunnet sätt att uppmuntra bergshanteringen.

Övermagar miste vanligen huden (sleto ris). En pojke, som stulit en grimma, slet dock ris och miste ena örat.

»Vårt folk här i Sverige äro ganska redobogne till att gå lag (processa)», säger Olaus Petri; men om så var förhållandet den tiden, så dömdes icke heller på lösa angivelser eller rykten. En bonde i Västergötland anklagades att hava haft barn med sin dotter. »Att det är nog bevisligt, att hennes fader nödde och tvingade henne därtill, slog henne blå och blodig, som pigans styvmoder vittnade. Sedan han förnam hon var med barn, hade han henne ut på en sjö och ville henne fördränka.» Då gavs för svar, att han (åklagaren) skulle än mer utleta, om så i sanning förhölle sig, och framdeles giva det tillkänna.

*

I staden, där människorna genom att leva sammanträngda hade lättare att komma i strid med varandra och där ett förkonstlat levnadssätt gav anledning till avvikelser och rubbningar, blev en permanent domstol oundviklig. Det är kring rådstugan det borgerliga livet rör sig och från rådstugan utgå dessa mångfaldiga små förordningar om handel och vandel, dem landsbygden icke vet av, emedan den ej behöver dem. Rikast och mest skiftande utveck-

Digitized by Google

lade sig detta liv i huvudstaden, som då var, liksom nu, brännpunkten för det politiska och kommersiella livet, och det är på Stockholms rådstuga vi kunna söka de bästa bidragen till stadskulturens utbildning med alla dess frukter och missväxter.

Rådstugan är den märkligaste byggnaden vid det historiskt minnesrika Stortorget; den har sina gavlar bemålade med tänkespråk och är byggd med en öppen portik, såsom alla rådstugor plägade, samt har dessutom en balkonglik utbyggnad, ett karnapp, det bekanta burspråket, varifrån man brukade tala till folket. En trappa upp ligger stora rådhussalen. Här, kring dessa bord med de röda klädesdukarne, hava tyskar och svenskar kivats. Under förra tidevarvet stadgade ju lagen, att en borgmästare skulle vara tysk och en svensk, och samma förhållande med rådmännen. Då skulle den svenska sitta på östra bänken och den tyska på den västra. Men nu regerar han ensam, den svenske och hans medbröder; och de söka göra regeringsbördan så litet tung som den kunde bli med de obetydliga medel dem stodo till buds på stadens bekostnad. Om vi skulle lyssna till vad skrivarne nere vid dörren berätta, så skulle vi få höra »huru mycket vin, som riksens råd drucko på rådstugan, när några viktiga saker blevo förhandlade». De kunde också med utdrag ur böckerna visa, att skattskrivarne vid uppbördens mottagande hade på stadens bekostnad förtärt 4 tunnor öl, 1 l℔ ost, 1 l℔ smör, 1 spitelax, 1 l℔ lax, 1 l℔ sik. Ur stadens räkenskaper kunde de också omtala, att öl var en stående artikel på rådhuset, liksom ved och lyse, varförutom rådmännen hade skaffat sig av staden små sportler, såsom en tunna lax och en tunna sill,

Digitized by Google

som skiftades på julafton, »enligt en gammal plägsed». Om påsken fingo de vin.

Att det gick vildsint till däruppe i dåvarande poliskammaren kan man sluta av vissa utgiftsposter i stadens räkenskaper.

Sådana voro t. ex.: Sigrid glasmästerska för ett glasfönster till vårdsskrivarstugan, som galne Jören Bokbinder slog sönder; till Gert snickare för 5 kistebänkar han gjorde i vårdsskrivarstugan och för en skiva (= bord), som ryssarna slogo sönder.

Fönsterrutor hava livlig åtgång i stadens byggnader: för glavjärn till 5 stora fönster, som sattes in i Vårfru Gillestuga; Jören glasmästare för 3 nya fönster han gjorde till standelverkshuset vid Vårfru Gillestuga. Item för fönster i skotthuset (= uppbördskammaren). Item 2 fönster i rådstugan o. s. v.

Staden hade även andra intressanta utgifter, som vi kunna nämna, medan vi titta i böckerna:

6 tunnor smör åt två av stadens studenter (sändas till Lybeck);

1 lås till dårehuset;

1 handklove;

fat och krukor till ryssarnes behov (sändebud, som staden fick inkvartera);

75 kannor brännvin till ryssarne (flera poster och större), och mycket mera dylikt.

Men vi lämna räkenskaperna och skrivarne, ty det börjar trummas och pipas ute på torget och vakten tågar upp kring kåken. Det är intet ovanligt: bara en kvinna, som skall halshuggas. Hon hade slagit en annan på bron och skjutit henne i sjön, så att hon drunknat. Den livdömde hette Ingesdotter och

Digitized by Google

var född i Jönköping. Det är allt vad domboken anför till hennes försvar.

Exekutionen är över och vi kallas upp i rådstugan, där sessionen skall börja. Tror man att publiken är olik den, som vi träffa i våra upplysta tiders poliskammare, eller att brotten äro andra? Visserligen icke! Vi skola sätta oss på referentläktaren, fastän det varken finns tidningar eller referenter, men vi få, icke förvåna oss över den summariskhet, med vilken målen behandlas.

Michel guldsmed! Har icke sotat sin skorsten. Pliktar 6 kronor.

Tönnis mjölnare! Har kallat sin värdinna för sköka. 206 kronor.

Per Olsson! För skamligt beteende mot en flicka. 20 kronor.

Jochim meyare! Har slagit ihjäl en skeppare. 15 kronor. (Allt i nu gällande riksmynt.)

Man häpnar när man hör sådant, och man måste tro att det blott är stadens rätt till sakören, som här menas, och att konungens rätt är oförsummad, det vill säga, att detta skulle vara böter till staden utom eller bredvid det ådömda straffet; men lärda män hava försäkrat, att alla brott gäldades i ena bot. Och man vore frestad kalla detta mutor, då man vet att Gustav I tog 500 ungerska gyllen i bot för Olaus Petri, vilken var dömd till döden för en så svår förseelse som att han konspirerat eller varit medveten om en sammansvärjning mot konungens liv.

Vi följa med målen vidare.

En tysk har våldtagit en flicka: 100 kronor. En tysk för läppegäll (skvaller och förtal): 2 kronor. Hans borgare har okvädat en annan: 10 kronor. En

Digitized by Google

bonde från Enköping har orenat gatan: 1 krona och 50 öre.

En mångelska har utdelat örfilar; Anders Marbo har förnedrat en flicka; en köpman har låtit en säck humla ligga kvar på bron; Michel Andersson har icke hållit gatan ren; en ungherre har slagit ut en vattenså framför en annans port och gjort buller med vakten; Per Tychesen har sålt ovägt salt; en fiskare har rott under bommen; Svarta Malin har begått sedlighetsbrott; Johanna Sop har ställt till slagsmål; och så vidare, alldeles som hos oss.

Bland de olycksbarn, som oftast befolka rådstugans salar, träffa vi åter dessa lösa kvinnor, vilka under medeltiden njöto ett visst skydd, men nu uppträda nästan som ett stånd, vilket blir föremål för lagstiftarnes omsorg.

I ordinantien för Salberget kallas de »löse kvinnor, som ligga på deras skalkhet och onda leverne», och skola de giva två öre i veckan allra minst. Botin uppgiver, att Gustav I förordnade, det bordeller icke vidare skulle anses som borgerlig näring.

Att redan Bacchus stått i nära förbund med Venus tycker man sig märka av ett förbud för lösa kvinnor att hålla bryggestol, det vill säga ölförsäljning.

För övrigt synas dessa samhällets olyckliga hava förlorat eller avlagt sina borgerliga föräldranamn och gått under öknamn (liksom de på 1700-talet finnas registrerade i polisen under dylika av ganska besynnerlig art). Sålunda funno vi ovan i Stockholms rådstugas sakörelängder en Svarta Malin. På samma ställe upptages en plikt på 140 mark (omkring 200 kronor) för att Tönnes mjölnare kallade sin värdinna sköka. Detta visar huru djupt missaktade

Digitized by Google

dessa människor voro, ty plikten för kränkning i samma längd går blott till omkring 30 kronor och våldtäkt till 137 kronor.

Om skökornas klädedräkt stadgas i detta århundrade för Stockholm: inga lösekvinnor bäre frus eller dannekvinnas dräkt, som är bräm eller stärkta dok, guld eller förgyllt silver, vid äventyr att mista det och därtill plikta 12 mark (omkring 16 kronor). Förförelse bedrevs också så att lösekvinnor lockade flickor i krogen, men äventyret var att förförerskan blev slagen vid stupan. Hela denna tids prostitution är en mycket ostadig inrättning; det är ett ont, ibland fördraget, stundom förbjudet, ibland skattlagt, ibland otillåtet. En gång på 1550-talet förvisades alla »dravelskvinnor» ur Stockholm.

*

Otaliga voro de kungörelser och förordningar, som utfärdades av konung och råd, och vilka, tryckta eller skrivna, antingen uppslogos på rådstugans dörr eller hängdes på linor, som voro spända över Stortorget. De handlade mest om — samma saker som vårt Överståthållareämbetes kungörelser — hamnars, broars och gators rengöring, om åkare och mångelskor, dragare och andra, som hade gatan till plats för sin rörelse. Men de kunde även gå djupare in i det enskilda livet och voro ganska närgångna mot den personliga friheten. Bland de mest olidliga av dessa påbud voro de särskilt av den store slösaren Johan III utfärdade lyxförordningar, vari han vill förordna om borgerskapets klädsel. Han har länge sett, säger han i en sådan kungörelse, de höga dräkter, som nu i vår stad Stockholm av gemena kvinnfolks personer

Digitized by Google

brukas, och efter det han icke längre vill tillstädja det, befaller han att på rådstuga och predikstol skall förkunnas, att inga prästers, skrivares, borgares, köpmäns eller andra våra tjänares hustrur skola bära sammets-mössa eller tröja, icke heller något sidentyg till kjolar, och de som förnämligast äro få icke bära tröja eller krage av bättre slag än sidenatlask eller damask och skola på huvudet hava koprönikor eller dok. »Och var några sådana det överträda, skola de icke förundra att sådan dräkt bliver dem ifråntagen, de fattige till bäste, därom I också skole beställa låta. Våra tillförordnade uti slottsloven vårde och hjälpe Eder med knektar och andra, som denna vår befallning kunna efterkomma.»

Likaså förbjuder han borgarkvinnor att låna klenodier och smycken, som med ädla stenar försatte äro, »så att det snart ingen åtskillnad bliver emellan ståndén».

Nu var det emellertid icke bättre beställt med enväldet än att kungörelsen icke blev åtlydd. Så utkom en ny sådan. Stadstjänarne och profossen skulle genom sina tjänare taga kappor och mössor av kvinnfolken, som ej voro adel, och skulle dessa bruka dok och kåpor men ingalunda siden och sammet, »varigenom nu sker att silkestyget, som är herre- och frudräkt, bliver dubbelt dyrare, än det tillförene varit haver... En part giva deras hustrur två eller tre silkes kjortlar tillika, där en adelsman måste låta det bliva vid ringare.»

Men han sträckte sin hand även in i husen och förbjöd »det silke och flamsk, som uti deras gästabudshus nu allmänt brukas», bjudande att de skola

Digitized by Google

bliva vid deras korssöm och översprångning, såsom fordomdags brukades.

Samma eviga klagan på folket, att det lägger av de gamla vackra bruken, under det att käranden själv byter mod en gång om året!

Digitized by Google

Sjukdomar, läkare och apotek.

Sjukdomar.

Erik XIV:s livläkare, Bengt Olai, yttrar i tillägnan till sin läkarebok, som utgavs från trycket 1578, om tidevarvets sjukdomar sålunda: »Här uti detta vårt fädernesland är icke så stor hetta; vankar också icke heller så mycken sjukdom. Därföre ock läkedomarna uti dess mindre bruk äro; dock händer det här uti riket, att ungt folk bliver om vårtiden anfäktad med den sjukdomen febres, som är varannan och var dags feber.»

Frossor skulle sålunda hava varit de mest gängse under detta tidevarv.

Av farsoter nämnas engelska svetten och kopporna, vilken senare sjukdom kallas mässling. I Ängsö kyrkbok står följande anteckning om engelska svetten: »År 1539 grasserade en faselig smittosam sjuka som kallades engelska svetten; när en nös, strax dog man, varav är uppkommet: Gud hjälp!» (Meningen är väl, att då ändrades »prosit» eller »väl bekommet» till »Gud hjälp», då ju redan Erasmus säger: att hälsa en annan i hans nysande, och honom därtill lycka önska, står väl och kristeligt. Själva bruket anses härleda sig från 1300-talets digerdöd.)

Om engelska svetten säger Tegel i Gustav I:s

Digitized by Google

historia, att den fått sitt namn därav, att den först visade sig i England, och emedan den yttrade sig sålunda: att där en man eller kvinna bäst gick, kanske ock helbrägda, kom honom uppå en kall svett såsom en väderflaga, och var den samma icke strax tog sig till vara, lade sig ned i sängen och svettades under kläderna uti fyra och tjugu timmar och höljde sig väl till, så att platt intet väder kunde komma till hans lekamen, då blev han strax död, inom två eller tre timmar, och måtte han slätt intet sova i tre, fyra och tjugu timmar, så framt han ville bliva vid liv.

Kopporna, som kommit från Arabien och redan på 1300-talet voro bekanta i England, voro i full gång i Sverige under detta århundrade. »När så naturen stark är», säger doktor Bengt Olai i sin omnämnda läkarbok, »då driver han samma mässling ut till yttersta lemmarne, till ansiktet, fötterna, händerna och över hela huden på människan; somliga äro av det heta blodet, men somliga av det melankoliska blodet, och de äro stora och sent förgås; och äro stundom vita, grå, röda, item gröna, och några bruna, några svarta. Men de gröna och fiolbruna äro dödliga, och ju svartare de äro, ju värre äro de, men de vita äro bäst när de stora äro; då förgås de snarast. Och är det bättre att febern kommer efter sedan mässlingen haver varit, än att febern skulle föregå.»

Veneriska sjukan är nu också tämligen allmän: »nu är samma plåga genom mycken okyskhet kommen över hela Europa».

Pesten härjade flere gånger, ehuru icke så grymt som under medeltiden.

Digitized by Google

Det bästa sättet att ingiva en föreställning om tidevarvets sjukdomar och läkekonst är det, då vi meddela magister Johannes' journal över Gustav I:s sista sjukdom.

Konungen hade blivit gammal och en längre tid varit melankolisk samt lidit av griller och otidig omtanka. I Juni månad 1560 gjorde han sitt testamente och kände sig därefter lättare till sinnet, då Eriks engelska resa gjorde honom ånyo oro, så att han föll sjuk. Den 13 Augusti hade han blivit så försvagad av diarré att han måste intaga sängen. Den 14 Augusti om eftermiddagen infunno sig rysningar med åtföljande feber. Konungen hade då ingen läkare till sin tjänst, utan endast sin barberare mäster Jakob. Men den 15 Augusti lät han tillkalla pastorn i Storkyrkan magister Johannes, vilken var kunnig i läkarekonsten. Denne slöt av vattnet att en hetsig feber var förhanden, förknippad med diarré, över vilken magistern vart rädd, såsom icke varande god att stilla, särdeles i anseende till konungens höga ålder, i vilken den naturliga vätskan plägar vara mycket försvunnen. Nu erhöllo mäster Jakob och apotekaren Lukas befallning att gå magistern tillhanda. Magistern lät sitt första göromål bliva att storligen förmana hans majestät till tålamod, anförandes många härliga exempel samt varjehanda lärdomar utur bibeln, särdeles ur Petri och Jakobs epistlar. Men konungen äskade nu av honom icke så egentligen någon läkedom för själen, utan hellre någon lisa för sin kropp, klagandes synnerligen över en häftig huvudvärk samt hetta i magen och lungorna. Magistern tog sig likväl betänketid, och den dagen blev intet åtgjort.

Digitized by Google

Den 16 Augusti stannade magistern vid det att kolera (gallflöde) var orsaken till huvudvärken, emedan konungens ansikte och alla lemmar brunno heta, ögonen voro infallna, tungan var ständigt torr och all sömn hade bortvikit. Han lät därför giva konungen violsirup och granatäpple till att äta, samt endivia och cichorievatten till läskedryck. Konungen talade nu en stund om sitt förakt för världen och längtan till himlen, betygandes med tårar sig vara mätt av levande och icke vilja överleva de nu förestående sorgedagar. Då tyckte sig magistern skönja den omtalta kolerans häftighet, för vilken orsak han lät lägga rosensirup och oxys-accharum simplex uti konungens dryck, inblandades ock stundom däruti acetosa. Han gjorde därpå ett i sitt tycke kosteligt magebad, som medelst svampar och dukar lades över livet och nödvändigt skulle i möjligaste måtto vara kallt, varför ock detta bad, så snart det vart hett, alltid kyldes ånyo. Han begagnade även invärtes medel, men förgäves. Den 17 Augusti började konungen att hosta och övermåttan kräkas. Magistern blev rädd och tog åter fram bibeln, förklarande konungen att han icke hade lång tid att leva. Den 18 Augusti höll magistern predikan och konungen tog nattvarden samt lössläppte några fångar. Den 19 klagade konungen övermåttan både om magen och huvudet, fruktandes att detta senare av den olidliga hettan skulle spricka sönder. Nu ville han dessutom intet mer taga in.

Den 21 Augusti fick konungen en så gruvelig hicka, att andedräkten långa stunderna förtogs, så att man med möda kunde skönja något liv mer. Magistern uppgav allt hopp, och konungen bad endast

Digitized by Google

att han skulle bli fri från hickan. Som magistern trodde att densamma härrörde från en tom mage, gav han konungen att förtära mandelmjölk, löskokta ägg samt stekta och kokta hjärpar. Konungen fick icke behålla maten, och sömnen uteblev även. Den 23 Augusti gavs ett höns, kokt i havresoppa, vartill konungen dock ej ville samtycka, såsom alldeles ledande till att förlänga ett liv, som han trodde att den högste hade redan beslutit avskära.

Den 24 ängslades den sjuke över åtskilliga ting, och i synnerhet över det, att hans många med omsorg församlade rikedomar nu uti nödens tid medförde så liten glädje och gagn, så att han ej en gång ägde till hands en enda medicine doktor, för all den omkostnad han hade använt på att få sig några välförfarna doktorer. Om natten försökte konungen att stiga utav sängen, och lät leda sig hit och dit; men i detsamma blev han så matt, att han började frysa och skälva, varför han måste gå till sängs. Nu ankom en dansk doktor, vilken icke synes hava fallit magister Johannes i smaken. Emellertid får kungen slagkänningar i högra armen och sidan. Om aftonen klockan 7 syntes handen blåaktig och urinen grön, varav man trodde sig kunna sluta till en snart förestående död. Tvenne läkare anlände utan att sakens ställning därigenom förbättrades. Den 29 September om morgonen kom magister Vilhelm in och gick sakta fram till konungens huvud för att inhämta hans tillstånd; då han trodde, att det var slut, drog han mössan ner över ögonen på kungen och ropade högt, att hans majestät var död; men kungen strök mössan tillbaka och tycktes undra vad man hade för händer. Men därefter blev han stilla

Digitized by Google

och tyst, så att konungens svåger Sten Eriksson Lejonhuvud steg upp och menade, att numera skulle man icke få höra något av konungen i denna världen. Magister Johannes svarade: människan hörer så länge anden är i henne, och det vill jag nu strax bevisa; varpå han tilltalade konungen med dessa ord: Allernådigste herre och konung, tron I på Jesum Christum och hören min röst, så given oss något tecken. Till allas förundran och glädje svarade då konungen med hög röst: ja; men drog icke sen mer än 2 eller 3 andedrag, innan han slutligen avsomnade.

•

Läkemedel och apotek.

Många av våra kryddor begagnades ursprungligen såsom läkemedel, och det är troligen i denna egenskap de, likasom brännvin och andra likörer, inkommit i bruk. I doktor Bengts läkarebok förordnas till exempel mot huvudvärk: att till mat nyttja stek, tillredd med kryddor; även bruka koriander, inlagd i ättika eller brännvin, samt saffran och muskotblomma; likaledes kunde man göra en mössa med bomull uti och strö däruti pulver av kryddor, såsom: kanel, muskotblomma, nejlikor, paradiskorn.

Till att stärka magen borde man taga kanelbark, ingefära, kubeba, anis, muskotblomma och saffran samt socker.

Mot hosta gjordes piller av peppar, socker, lakrits, muskotblomma och saffran.

I pesten användes ett mos av valnötter, fikon, lagerbär, muskot, nejlikor, tillika med ett aqva vitæ med goda kryddor destillerat, vilket skulle bättre be-

Digitized by Google

komma »än det luktande brännvin, som på gatorna säljes och varvid många människor, kvinnor och män, sig så hava vänt, att de ej kunna leva det förutan».

Dessutom ordinerades i pestilenstider, att man skulle koka fisken med kanel, ingefära och flere kryddor, och till maten skulle kapris och oliver i ättika få begagnas.

I kongliga kryddkammarens räkenskaper förekomma ofta kryddor, utlämnade till pigor och hjälphustrur när de voro sjuka, och däribland icke minst saffran, vars egenskaper äro väl kända än i dag på landsbygden.

Mot hårets avfallande: Euphorbium, Spuma maris, Nasturtium, Spica indica och ljusebrand; av varje ett kvintin; av bittermandel, bränd med skalen, ett halvt lod; av allt sammans göres en salva med kokt vin.

Emot mania eller raseri; är sjukdomen av sorg och bedrövelse, då skall man sätta fruar och däjliga jungfrur hos honom, om det är en mansperson. Tvärtom är det en kvinnsperson, då skall man lova henne man.

Mot okyskhet: mycket fastande, arbete och ond mat; mycken åderlåtning; ligga hårt och illa och icke sova på ryggen o. s. v.

I veneriska sjukdomar användes kvicksilver precipiterat.

Om denna sjukdomen, som gjort så mycket buller och olycka, skriver doktor Bengt följande, vilket må hållas för vittnesbörd, då han icke är längre avlägsen från sjukdomens första uppträdande än nätt och jämnt århundradet.

Digitized by Google

»Denna sjukdom haver icke varit av ålder här i Europa, utan är anno 1493 kommen till Neapolim ... den tid konung Carl i Frankrike med krigsmakt Alpes och Neapolim intog, ändock samma sjukdom var något tillförene kommen in uti Spanien och då nämndes Spanska plågan, därnäst kallades han neapolitanska plågan, sedan fransosiska plågan, och nu är samma plåga genom mycken okyskhet kommen över hela Europam, ja, de tyske kalla henne än i dag den hovkrankhet, som följer gärna hovet efter, för deras okyskhets skull. Gud vill visserligen straffa sådan okyskhet genom sådan plåga, utan anseende till personen.»

Utslagen kallades pocker (koppor) och botades med en salva av lagerbär, kvicksilver, enebärsolja, cerusse, rabarber, lissabonsolja.

Till vatten begagnades: alun, salt, omogna vinbär, röda rosor,* folia entisci, destillerat med vatten, rensat med bomull.

För övrigt synes åderlåtning och bad varit huvudkuren, samt undersökning av vattnet huvudsakliga diagnosen.

Mycken medeltidsvidskepelse satt ännu kvar, och vår doktor Bengt tror ännu på ädla stenars helande kraft, då de bäras som amuletter. Sålunda ordinerar han smaragd för att stärka hjärnan, safir för levern; hyacint och rubin anses i allmänhet hälsosamma att bära om halsen.

Rörande dieten hade han även sina föreskrifter, vilka nog kunna hava sina förnuftiga skäl för sig,

* Linné såg ännu i växternas färg ett uttryck av deras egenskaper.

Digitized by Google

såsom att till ett ägg skall ätas dubbelt så mycket bröd som äggets volym, till kött tre gånger så mycket och till fisk fyra gånger så mycket.

Egendomligt är för övrigt att finna några av d:r Bengts recepter ännu fortleva såsom huskurer hos allmogen, vilket kan visa att folket icke självt utletat örternas läkekraft, utan tagit eller fått dem i andra hand. Se här några: peonkärnor hängas om halsen på barn att förekomma slag under tandsprickningen; kamomillblomster lägges utanpå kinden vid tandvärk; honung gives små barn för att hålla öppet liv.

•

Huru det var ställt med apotekeriet före Gustav I kan man döma av den omständigheten, att endast hovet och några förnäma höllo sig apotekare. Folket hade väl sina huskurer och använde de läkemedel, dem naturen och sunda förståndet anvisade. Det första öppna apoteket i Stockholm uppgives vara det, som privilegierades av Johan III 1585 för Antonius Bosenius, hovapotekaren, vilken därstädes skulle få sälja de läkemedel, som kungliga hovet icke använde. Samma år skall ock en annan apotekare, Simon Wallden, fått tillstånd att öppna handel vid Stortorget. Att företagen icke rönte någon vidare uppmuntran från allmänhetens sida kan man sluta därav, att, då Caspar König år 1609 var hovapotekare, det icke fanns någon annan handel med läkemedel i Stockholm. En orsak härtill torde väl varit, att handeln med kryddor var fri och att just dessa, som vi sett, utgjorde de förnämsta läkemedlen.

•

Digitized by Google

Läkarevården ombesörjdes huvudsakligen av barberare; och vi sågo huru sällsynta läkare voro, då vid Gustav I:s dödsbädd en pastor med någon tillfällig kunskap i medicinen var livläkare.

Barberarne fingo sitt gamla skrå privilegierat av Johan III år 1571, och innehöll detsamma huvudsakligen följande bestämmelser:

Barberarnes skrå 1571.

Mästarne skola icke vara flera än sex, med mindre kunglig gunst kan annorlunda stadga.

För att upptagas i barberareskrå fordras att hava bevis om att han ärligt skickat sig utrikes och huru han hållit sina läroår, där han varit förut.

Ingen barberare understår sig att förbinda över annans band.

När resa eller tåg på rikets vägnar är förhanden till land eller vatten, skall då barbereareämbetet utrusta en av ämbetsbröderna med alla tillbehör; och den brodern, som utdrager, skall vara fri för all stadens tunga, så länge han är ute.

Ingen barberare får locka någon sårad eller sjuk ifrån den ämbetsbroder, som han har ämnat giva sig till.

Den, som åstadkommer skada genom åderlåtning, skall straffas efter förhör i två rådmäns närvaro; befinnes den sjuke genom ovård vållat skadan blive det hans ensak.

Om barberare icke kan bota den sjuke och denne klagar samt barberaren befinnes hava varit försumlig, miste han sin lön, är han ovållandes, erhåller han halva lönen.

Digitized by Google

Den, som går till en barberare och låter sig förbinda och sedan icke återkommer eller går till en annan, betale ½ mark för första bandet.

När barberare dör, äger hustru fortsätta yrket eller detsamma sälja.

Dö både man och hustru, äger förmyndaren sälja ämbetet för barnens fromma.

Den, som kommer från främmande land och vill inträda i ämbetet, den skall först tjäna två år i Stockholm och bevisa sin skicklighet. Och skall han för att bli mästare giva hundra mark i bössan och göra sin mästarkost.

Ingen ämbetsbroder skall hava något umgänge med kvacksalvare eller låta sådant sällskap få plåster eller salva. Den, som så gör, böte 40 mark och betraktas såsom kvacksalvare.

Ingen barberare, som tjänar adeln, äger praktisera i Stockholm med mindre han vill anses såsom kvacksalvare.

Den, som kommer ifrån främmande land och här vill bliva läkare, skall taga två sjuka ifrån hospitalet (som icke äro obotliga). Och om han gör dem färdiga får han sex mark, och må han sedan öva sin konst, dock får han icke falla barberarne i ämbetet och åderlåta, förbinda färska sår (men väl läka gamla!) eller håret avskära.

Ingen kvacksalvare fördriste sig att giva sig ut för någon artz eller läkare, antingen i Stockholms stad eller förstäderna, ty genom slikt sällskap bliver många människors hälsa förlorad, och skall en sådan kvacksalvare straffas av ämbetet såsom saken kräva kan.

Digitized by Google

Så ofta någon barberare mottager en sårad skall han därom underrätta åldermannen, som meddelar saken kämnererna på det stadens rättighet och straffet därigenom icke skola vara försummade.

Digitized by Google

Armén och flottan.

KAP. 1.

Armén.

Krigsmaktens styrka, fördelning; regementen och befäl; beklädnad.

Hären ägde icke under detta tidevarv någon bestämd nummerstyrka, utan den ökades eller minskades efter behov. Under Gustav I utgjorde krigsmakten 1,675 ryttare, oberäknad adelns rust-tjänst, och 13,483 knektar till fot. Erik XIV ökade krigsmakten betydligt, vilket fortgick under Johan och Carl i sådan utsträckning, att den senare räknade ända till 40,000 man. Som svenskarne aldrig voro hågade för att gå i krig till utlandet, måste konungarne som oftast lega utländska knektar. Härtill brukades först tyskar, men Erik XIV inkallade även skottar och Johan III höll även en fana engelska ryttare; Carl IX begagnade nederländare och fransmän, vilka senare tjänte till häst och utgjorde ett helt regemente. Fransmännen hade bästa ryktet om sig; Carl skriver om dem, att de äro visserligen underliga till sinnes, men godvillige därjämte, »därför må man med lämpa gå om med dem, giva dem

Digitized by Google

goda ord och icke slå dem». Skottar och tyskar voro ett dåligt sällskap, vilka när som helst voro beredda att överlämna befästade platser åt fienden.

Allmogen var skyldig att gå ut i krig vid uppbåd, och när någon större fara hotade fingo de gå man ur huset. På krigståg försörjde sig bönderna själva så gott de kunde; de nyttjades till att slå broar, uppkasta skansar, fälla bråtar och rekognoscera.

Högsta överinseendet över hären intogs av riksmarsken, motsvarande vår krigsminister; men denne ägde icke alltid högsta befälet i krig, utan detta lämnades av konungen till vilken han behagade.

Han bar vanligen namnet fält-överste eller överste fältherre, general-överste, fältherre; jämte honom sattes över rytteriet en fältmarskalk och över knektarne en överste (knektöverste eller överste lieutenant). Under dessa stodo vid rytteriet: ryttmästare, kvartermästare, fändrik (förde fanan), lutinant, profoss (åklagare), mönsterskrivare, barberare, furir, predikant, trumpetare, vilka stodo före en fana.

Vid fotfolket kallades kaptenen hövitsman och där utbyttes trumpetaren av en trumslagare och en pipare.

Gemenskapen kallades knektar och drängar, vilka hade överrotmästare närmast över sig.

Vid krigsfolkets beklädnad fästades icke avseende på färgen; uniformen kom icke till världen här i landet förr än under Carl XI; dock gjordes några försök, såsom då Carl IX förordnade att en ryttarefana skulle klädas i långa rockar och knektarnes kläder göras efter ett visst mönster samt att håret på de nyss antagne skulle avskäras, »att de knektehamn hava måge».

Digitized by Google

Men de fanor och fännikor, som hörde till livvakten, kläddes oftast i lika färg; drabanterna i blått; gårdsknektarna i blått och rött; hejdukar och vaktknektar likaledes. Samma blev ock förhållandet med sådana trupper, som skickades till utrikes ort.

När krigsfolket måste göra vintertåg förseddes det med lappskor, fårskinnsjackor och pälsar.

•

Beväpning.

Ryttarens utrustning bestod av koritz, drabbtyg och skyttetyg. Koritz kallades en hel stålrustning av allra bästa beskaffenhet, och dess delar voro, med undantag av benvapnen, desamma som drabbtygets. Drabbtyget bestod av följande delar, vilka vardera, efter år 1572 verkställd vägning, innehade sina vederbörliga vikter: hjälm 10 marker; bard, som fastskruvades i bröstet på hjälmen och gick upp under hakan; krage 5 marker; skottfri rygg och bröst eller krävete 1 lℛ; ett par spangelerer eller axlinger, vilka nyttjades bak på axlarna och gingo ner till vardera armbågen, 8 marker; ett par armtyg med sina pucklor 10 marker; handskar 3 marker; lårskärvor eller lårskenor med knädopper 7 marker; skifting, som fastskruvades på bröstharnesket, 8 marker. Tillsammans 3 lℛ 11 marker, utom bard, som vägde 4 marker.

Skyttetyget var den sämsta rustningen och begagnades av ryttare, som voro beväpnade med bössa. Det bestod av ett stormhuvud eller stormhatt och en krage, en skottfri rygg och bröst, pucklor och skenor på armar och lår.

Digitized by Google

Till ett koritz och drabbtyg erfordrades även en betäckning för hästen, kallad bars, som var skottfri framtill på bröstet, med en stjärna för pannan. Dessa voro ungefär ryttarens försvarsvapen.

Knekten var likaledes klädd i stål. Ett knektetyg, som det kallades, bestod av: stormhatt 9 marker; krage 8 marker; rygg 6 marker; bröst 8 marker; armpipor eller skenor med pucklor 5 marker; handskar 4 marker; lårskenor 5 marker. Tillsammans 2 lℛ 5 marker.

Skölden, som numera efter skjutvapnens uppkomst icke var så behövlig, förminskades under Carl IX till en liten rund sådan, kallad rundass, och brukades vid stormningar.

För övrigt åtskildes alla uppräknade rustningarna i blanka och svarta, varjämte de förra kunde vara släta eller räfflade.

*

Anfallsvapen.

Skjutgevären hade numera intagit hedersplatsen bland anfallsvapnen. De voro dels långa såsom skiverör (räffelbössa), hake, muskett och karbin; dels korta, såsom sadelrör eller bälterör. De långa skjutgevären hade dessutom olika namn efter låsens olika beskaffenhet: svamplås, luntelås, snapplås och sintlås. Det sist nämnda var lika med hjullås och spändes med nyckel. Musketterna, som först mot tidevarvets slut kommo i allmännare bruk, voro dubbla eller enkla, hela eller halva; de sköto grova lod och voro så tunga, att de måste stödas på en gaffel. På musketerarens bandeler voro fästade

Digitized by Google

elva krutmått, av vilka tio vartdera innehöll ett skott och det elvte fängkrutet; vid samma rem hängde dessutom krutflaskan jämte en läderpung för kulorna, och omkring remmen lindades några lunt-knippor, då nämligen musketten hade luntlås.

Bågarne, där de brukades, voro dels stålbågar, dels hornbågar; några av dem voro så beskaffade, att de även kunde skjuta lod.

Hillebårder voro av flera slag. Drabantens var bäst och försedd med ett brett blad, ej olik en bardisan; stundom voro de även försedda med bösspipor.

Spetsen (spjutet) var antingen lång eller halv. Skaftet till den förra var omkring tio alnar, av lönn eller ask, men kunde även vara av kluven furu.

Såväl hillebården som spjutet buro stundom vid udden fransar av regarn med guld samt hade skaftet beslaget med järnskenor att skyddas mot fiendens hugg.

Slagsvärdet bars troligen på axeln, emedan det var mycket tungt.

Alla dessa vapen kallades övervärjor.

Till undervärjorna räknades harnesksvärd, som var tvåeggat och gjort att både hugga och sticka med; torneresvärd; degen; rappir och stickesvärd. Sabeln borde vara något rakare och spetsigare åt udden samt med längre stänger på fästet och en bögel över handen; samt slutligen kortlass eller kort sabel och dart eller puniart (dolk).

Sällsyntare voro rörsabeln, med vilken man kunde skjuta (alltså bajonettens föregångare); frest-hammare, koritzklubba, pålyxa, fjäderspjut, påk med två rör, kromkoka med flera.

Digitized by Google

Rustningarna eller försvarsvapnen förvarades av rustmästaren i rustkamrarne, men anfallsvapnen i arkliet av arklimästaren.

Vapensmeder funnos i flera städer, såsom Stockholm, Arboga, Nyköping, Eskilstuna, Örebro. Berömda voro harneskmakarne i Arboga, där de lärde under inflyttade fransmän. Icke dess mindre införskrevos stora mängder av vapen från Tyskland, Holland och Nederländerna.

Såsom ganska märkligt bör till slut framhållas, att både ryttare och knektar skulle hålla sig vapen själva, och att de, när de saknade utredning, fingo låna harnesk av kronans förråd, men vapnen fingo de köpa.

*

Artilleriet.

Detta fördelades i det grova skyttet och fältskyttet. Till det förstnämnda hörde cartogerna och notslangan, vilka begagnades till fästnings- och belägringsartilleri. Fältskyttet indelades efter grovleken i fältslangor, falknetter och nickhakar. Dessutom förekomma stormstycken, korta och tunna med rymligt kullopp, vilka sköto hagel vid stormningar; potthundar, som sköto skrot och hagel.

Alla dessa stycken gjordes av koppar eller järn. Den svåraste pjäsen var intill 1584 den dubbla cartogen, då Johan III lät i Stockholm gjuta tvenne fyrdubbla notslangor av koppar, vilka vardera vägde sjuttiofem skeppund; kulorna till dessa beräknas hava vägt fem lispund.

Men stenbyssornas tid var ännu icke förbi. Erik XIV hade tolv stycken av tio tums diameter, och

Digitized by Google

buro de namnet apostlar. Detta sätt att giva smeknamn åt kanoner var ganska vanligt. Sålunda har man munkar, sångerskor, djävulens mamma o. s. v.

Eget nog voro de flesta pjäser försedda med bakladdnings mekanik.

Kulorna, av järn, voro vanligen runda, dels gjutna dels smidda. Till belägringsskyttet brukades stångelod, kädjelod, pikelod samt krysslod.

Krutet togs till en laddning först av lika vikt med kulan, senare något mindre. Krutet var av trenne slag: kornkrutet till handgevären, slangkrutet till skyttet och till stenkastare stenbyssekrut; det tillverkades av salpeter, svavel och lind- eller hasselkol i olika viktmängder. Krutkvarnar funnos flera inom riket såsom vid Nacka och Vällinge.

Som man ännu här och var brukade träfästningar, kunde fyrverket göra god nytta. Till detsamma hörde huvudsakligen fyrbollar, vilka tillverkades på sådant sätt att en lärftspåse fylldes med kanonkrut och salpeter samt hälften därtill av svavel, vilket blandades i tran; påsarne lindades med bindetrossar och överströkos med beck.

Fyrpilar, stormkransar och handkulor voro varianter på fyrbollarne. En utveckling av fyrverket åvägabragtes av Erik XIV, som försåg detsamma med kastpjäser, och därav uppkom ett slags granater eller sprängkulor, som exploderade och tändes först vid träffandet av målet. Samma furste har även äran av uppfinningen (eller tillämpningen) av ett fyrverk, som spridde »förgift med rök», vilket skulle kastas in i fiendens läger. Även glödande järnkulor räknades till fyrverket. Större delen av fyrverket kastades med mörsare.

Digitized by Google

Till det svåra artilleriets framskaffande hörde trenne slags hävtyg: handvindare, vaser (faskiner) och skeppsbryggor.

Vagnborgar voro fältvagnar inrättade med flera rum till förvaring av krut, lod, livsmedel och andra krigsförnödenheter och brukades, när behovet påkallade, till förskansningar.

Vid simning över strömmar och vattengravar brukades läderblåsor såsom simgördlar.

*

Härens uppställning.

Rytteriet. Ett regemente av ryttare kallades fana. Erik XIV fastställde dess numerär till 300, oberäknade ryttmästaren, kvartermästarne och profossen. Fanan indelades i 5 kvarter å 60 och vart kvarter i 4 rotar å 15 ryttare.

Vid en fanas uppställning i slaktordning togos 4 kvarter, varav först bildades en avlång fyrkant innehållande 15 rotar och lika många led; den roten, som blev över, tjänte till att efter behag öka antalet av rotarne eller leden.

Det återstående eller femte kvarteret, vilket utgjordes av dem, som icke voro väl beväpnade, samt alla drängar, togs till den så kallade förlorade hopen, vilken brukades till schermützel och kunskapers inhämtande.

Ryttmästaren skulle öva sina ryttare i slaktordning och lära dem hantera vapen och skjuta till måls; men »för ingen del hädanefter, som hittills skett, sysselsätta dem med den onyttiga övningen att bullra alla tillika i vädret (?)». De skulle

Digitized by Google

också läras att lyda trumpeten, så att de visste vad de borde rätta sig efter, när det blåstes antingen till att draga uti tågordning eller slaktordning, tätt tillhopa eller utspritt, att rycka fram eller hålla stilla, att förstå om det blåstes larm eller sakta tåg, samt uti läger, när de skulle väcka upp eller uppsadla. (Dessa signalers uppteckning i notskrift äga vi tyvärr icke i behåll.)

När drabbning stundade, utvaldes en av de 5 kvartermästarne till att föra an rytteriet. De andra 4 begåvo sig därpå med sina tjänare och profossen till det 5:te kvarteret, där de höllo utom ordningen, för att efterse om några ryttare under drabbningen veko ur sina led, i vilket fall de strax skulle nerskjutas. Fanan hade sin plats mitt i slaktordningen, och där kunde ryttmästaren om han fann för gott, ställa sig, och det gjorde han nog, ty förhållandet lär vara att befälet icke alltid går i spetsen för trupperna utan understundom bakom dem.

Vid själva drabbningen tillgick så, att ett led i sänder av spjutförarne framryckte och gjorde sina anfall. De ridande skyttarna med långa rör angrepo fienden; det första ledet gav eld och drog sig tillbaka, varefter led för led ryckte fram, och ställde sig alltid de, som fyrat av, efterst i ordningen, såsom tillgår i den leken sista paret ut.

Att den svenska tapperheten i fält icke alltid varit så stor som riksfåfängan, är säkert; under Carl IX t. ex. utmärkte sig rytteriet särskilt för feghet. Vid Venden år 1600 slog en ringa hop polacker ett fyra gånger starkare antal svenskar, mest ryttare, på flykten; vid Kirkholm flydde mesta delen av ryttarne i början av slaget utan att en gång ha

Digitized by Google

lossat sina bössor. Carl IX skriver också, att han icke vet »vem fanen haver gått mer åt deras hästar än de tyske», och att de hava inlagt föga heder utan uppfört sig »som en hop med harar; när de höra en polack nämnas hade de så gott som — i byxorna».

Fotfolket delades i fännikor med kvarter och rotar. En fännika utgjorde vanligen en styrka på 500 man, och när den uppställdes delades den i slaktordningen, av 15 rotar eller 3 kvarter och tvenne förlorade hopar, vardera av 4 rotar.

Under Johan III kommo hillebårderna och spetsarne allt mer ur bruk, så att fotfolket snart förde endast bössor och korta undervapen utan harnesk, vilket blev en svår olägenhet för dem, då de drabbade med fotfolk, som förde långa spetsar och spjut.

Knektarne skulle lyda trumma och pipa. Varje kvarter hade nämligen sin trumslagare, men blott en pipare på hela fännikan. Alldenstund pipare saknades under danska kriget 1563, uppsändes en Blasius Trumpetare till Stockholm för att lära skolgossar eller andra tjänliga personer att blåsa, helst svitzerpipor och skallmejor.

Fanorna gjordes av taft, fyrkantiga. Under Erik XIV åtskildes regementena genom olika sammansättningar av färger: grönt och vitt, gult och rött, blått och vitt. Fännikorna under tredje regementet hade var sin egen färg; den med vita färgen förde ett gult kors. Det andra regementet nyttjade till gemensamt tecken för sina fännikor en fyrstyckad sköld. Skeppsregementet hade sina fanor i rutverk.

Johan III förordnade att alla arméns fanor skulle hava ett gult kors mitt i, likgiltigt vad färger för

Digitized by Google

övrigt brukades och huru dessa fördelades antingen tärningsvis eller på annat sätt, beroende av hövitsmannen.

•

Befästningskonst, läger, tågordning och fälttecken.

Tidevarvets befästade hus eller slott voro landets fästningar; de voro, såsom vi ovan sett, byggda av fyra längor inneslutande en fyrkantig gård samt försedda med torn i hörnen och över portarne samt rundlar utanför; fanns den gamla kärnan kvar från medeltiden, fick den vanligen kvarstå; de fyra långa murarne kallades sträckvärn. Då svårigheten att försvara sträckvärnen insågs, tillsatte man postejer (bastioner), vilka sprungo ut i vinklar och spetsar; alla murar hade bröstvärn och hela fästningen omgavs med gravar. Till försvar brukades även staket eller plankverk i graven eller på vallen, vilka gjordes av stakar, tjocka som »en laglig mans ben».

Innanför fästningen brukade man, där muren var svag, uppföra bålverk, bestående av tvenne timmerväggar med jordfyllning. På dessa ställdes skyttet, som därjämte skyddades av skanskorgar.

Bråtar fälldes på skogsvägar, där man befarade fiendens framtågande.

Lägret slogs på en plats där framför allt fanns vatten. Det gjordes fyrkantigt med fyra portar och omgavs med en grav; av den uppkastade jorden blev en vall. I vart hörn uppfördes ett sträckvärn, i vilka kanoner inlades.

I lägret hölls sträng vakt och ingen mottagning skedde inom vallarne, utan främmande träffades på

Digitized by Google

en särskild plats, kallad Sudlare plats, där de förhördes av de främmandes prestav.

Tågordningen var följande: en fana ryttare redo ett stycke framför hären; på jämna vägar och slät mark skulle knektarne tåga i full slaktordning i synnerhet i fiendeland, men på trånga vägar 5 man i led. Trossmästaren skulle hava uppsikt över att detta skedde och genom furirer föranstalta om vägarnes rödjande. Med trossen fick ej följa onyttigt sällskap, som kunde vara till olägenhet eller hinder, såsom horor, tjuvar och skalkar, och skola svenskarne haft beröm därför, att de ej förde kvinnfolk med sig; de gifta fingo dock medföra sina hustrur, och på egen bekostnad fick man taga med sig vad man behagade.

När kriget brutit ut och man tågade in i fiendeland, förhärjades detta genast, då man icke ämnade behålla det; dock skonades deras egendom, som av en eller annan anledning kunnat bekomma särskilt fredstecken. Över brandanläggningar var en brandmästare tillsatt, vilken även utkrävde brandskatt. Huru man kunde fara fram i krigstid hava vi ovan berättat.

För att under slaktning kunna skilja vän från fiende buros fälttecken. Under Erik XIV förordnades att desamma skulle vara gula, efter korset som fördelte riksvapnet var gult. Under danska kriget skaffades några tusen alnar lärft, som i hast färgades gula, ävensom en myckenhet rödfärgade gåsfjädrar, ekorr- och rävrumpor; även rött kläde och grön lärft omnämnas. När icke detta allt förslog, anskaffades från Finland 30- till 40,000 träbägare eller ock små hankestop. Alla dessa tecken erfordrades, på det man måtte hava att byta om med.

Digitized by Google

KAP. 2.

Flottan.

Flottan, som vid Gustav I:s anträde till regeringen var i lägervall, förbättrades och påökades under de följande årtiondena samt stod under Erik XIV i ganska högt anseende.

Genom det förändrade byggnadssättet från klink till kravel, kunde fartygens storlekar tilltagas utan begränsning. Sålunda kunde den stora kravelen, som byggdes 1533, föra 3,000 soldater och 300 båtsmän.

I Eriks tid byggdes kravelar, som de större kallades, och bojorter, pinkar, kreijare och roddjakter, som de mindre benämndes. Ryktbar blev kraveln Makalös, som sjönk i slaget vid Öland.

År 1566 stod flottan högst; den räknade 70 fartyg, av vilka de största förde 600 man och 100 kanoner, de mindre ända ned till 50 man och 20 kanoner.

Om byggnadssättet och riggen känna vi endast det huvudsakliga. För och akter voro påbyggda till kastell, varav förrummet i ett skepp bibehållit namnet skans; fören drogs ut i en spets kallad galjon, med vilken man lade in på fiendeskeppet och varifrån man vräkte ner kastvapen. Endast kastellen voro bestyckade men icke fartygets bredsidor. Snart insåg man dock olägenheten av de höga kastellen, vilka gjorde

Digitized by Google

skeppen ranka, varför man började minska deras höjd och bygga själva skrovet med högre resning.

Vid medeltidens utgång funno vi fartyg med 3 master och ett segel på var mast; med detta tidevarv ökas märsarnes och seglens antal så, att man under Gustav I hade 3 märsar och under Erik XIV ända till 5 märsar, nämligen 2 på stormasten, 2 på fockmasten och 1 på mesanmasten.

Det största krigsskeppet under Erik XIV:s flotta hade 13 segel:

På stormasten:

Storskönvalen (= storseglet) med dess bånett (= läsegel).

Stormärsseglet.

Övermärsseglet.

På fockmasten:

Fockskönvalen med dess bånett.

Förmärsseglet.

Övermärsseglet.

På mesanmasten:

Mesan med dess bånett och märssegel.

Blindan med dess bånett.

Härav synes att stagsegel ännu icke kommit i bruk, utan de gamla råseglen fortlevde.

Till segel brukades buldan, kanfas, perkling, lärft och vadmal.

Till skeppsbyggeriets upphjälpande inkallade Gustav I venetianare, av vilka finska timmermän dock snart lärde konsten. Erik XIV inkallade engelsmän och andra utlänningar.

Skeppens utredning gjordes av allmogen. Så snart flottan skulle göras segelklar till våren, fingo fogdarne i god tid befallning att av den influtna

Digitized by Google

spannmålen låta brygga och baka. Brödet utgjordes av goda skorpor och ölet bryggdes så starkt, att det kunde hålla sig inpå sommaren. Ett skeppsinventarium av vanligt slag 1560 upptog följande utredning: skrätt bröd, skeppsbröd, öl, ättika, mjöl, gryn, humla, ärter, smör, ost, salt, nötkött, fårkött, fläsk, sylta, korvar, torsk, strömming och torr fisk. På amiralskepp hade man nog kräsligare saker såsom gäss och höns. Till utrustningen hörde även annat än mat och dryck såsom: ankar, tåg, reservsegel, bognät, skärsaxar, dragg, bly, skälehudar, blyskållor, blyspik, pumpar, drev, järnbarlast, förtäckt esping, skeppsartiklar (sjölag), sjöbrev (pass), skeppzirat och målning, pukor, fälttecken och skeppsnamn. Dessa sistnämnda gåvos av konungen och voro stundom egna nog: S. Erik, Jägaren, Hercules, Röda Hunden, Förgyllda duvan, Böse Lejonen, Enhörningen, Gripen, Svanen, Morianen, Ugglan, Björnen, Hjorten. En märklig omständighet härvid är, att de 8 sista av dessa namn nu i dag bäras av 8 Stockholms-apotek, men det märkliga blir ganska betydelselöst, då man vet, att namnen och märkena togos godtyckligt, blott för att skilja det ena från det andra och icke för att utmärka någon egenskap, varför de som fått en viss hävd eller klang sedan bibehöllos eller upptogos utan någon betydelse.

*

Högsta befälet till sjöss innehades av överste-amiralen med under-amiralen vid sidan. Ett skepp kommenderades av en hövitsman »den konungen helst ville hava av adeln». Under hövitsmannen stodo skepparen, styrmannen, predikanten, fältskären, skri-

Digitized by Google

varen (förvaltaren), trumslagaren, piparen, trumpetaren, profossen, kvartermästaren, högbåtsmännen, båtsmännen, förgängaren, halvmännen, pyttkiaren, skaffaren, källarsvennen, timmermännen, fyrverkaren, bysseskyttarne och landsknektarne.

Utom solden erhöllo dessa äreskänker och andel i bytet när de tagit något.

Disciplinen ombord var enligt gammal hävd mycket sträng. Den, som slog en annan utan blodvite, skulle få handen uppristad med en kniv; den, som stal 1 öres värde ombord, miste livet; den, som stal mindre, miste öronen.

För andra brott sattes man i bulten vid vatten och bröd eller kastades i sjön och drogs under kölen (springa rå).

Fångar behandlades grymt; de kastades under däck med stängda luckor; att nedhugga hela besättningar var icke heller ovanligt, då det var ont om utrymme till att förvara dem.

Digitized by Google

Översikt

över den andliga och materiella utvecklingens framsteg.

KAP. 1.

Vetenskaperna, Litteraturen, Konsterna.

Vetenskaperna och Litteraturen.

Historien, detta mångskiftande begrepp, blir i detta tidevarv klargjort av reformatorn Olaus Petri. Han börjar genast med att bryta med de gamle krönikeskrivarne, »vilka väl alla skriva om örlig och krig, men huru sådant tillkommit är, och vilken parten bättre sak haft haver det varder ganska ringa omtalt». Med en oförskräckthet, som endast en man, vilken känner sin uppgifts betydelse, kan ådagalägga, går han utan alla personliga och politiska hänsyn till sitt arbete, varför han också ådrog sig sin konungs stora ovilja, vilken förbjöd krönikans tryckande och över densamma skrev en kritik, vilken giver läsaren underliga föreställningar om recensentens bildning (även efter den tidens lägenhet). Eget är att se huru samma tid, som tillät stormning av kyrkans och allmänna föreställningens gudar, icke kunde lida ett enda angrepp på nationalfåfängans avgudar, och underligt

Digitized by Google

är att finna huru den eljest orädde kung Gustav spejar efter ett manuskript, vilket han ej läst men dock vill förstöra, om han kan överkomma det, emedan han fruktar att i detsamma finna obehagliga saker. Hela förhandlingen är så belysande och så lärorik, att vi icke bättre kunna giva en föreställning om vår historieskrivnings första öden, än genom att utförligare betrakta striden mellan

En historieskrivare av folket och en granskare på tronen.

Det är i augusti månad 1541 då konungen befinner sig i Kalmar, som välvilliga rapportörer inberätta, att Olaus Petri skall hava skrivit en svensk krönika och i densamma yttrat meningar, som för kungen kunde vara obehagliga. Då skriver kungen till Olaus och varnar honom för att begagna den katolske Ericus Olais krönika som källa, emedan denne varit alltför gunstig mot prästerne på konungarnes bekostnad; därjämte anser han nyttan av sådana gamla historiers framdragande tvivelaktig; och, säger han till sist rent ut, »är fördenskull vår allvarliga vilja och bjuda eder att I med det första taga eder före, att skriva de historier, som oss tillkomma och omröra, därutinnan I fast större profit, nytta och fromma åstad komma kunna». Och därpå ger han en liten promemoria om vad denna historia skulle innehålla; »först huru konung Kristiern sig emot oss, vårt fädernes rike och menige dess innebyggare och undersåter bevisat haver, item huruledes ock med huru stora och dråpliga farligheter Vi till regimentet komne äro, item vad skada, nackdel och farliga praktiker oss

Digitized by Google

äro vederfarne, — — — item huru våra undersåter, Dalkarlar, Hälsingar, Smålänningar och andra fler, otillbörliga och utan all sak sig emot oss uppsatt och onyttiga finna låtit.»

Allt detta begär och bjuder kungen, att han oförsumligen skall låta historievis sammansätta och uppskriva och sedan skicka honom det tillhanda, emedan han är sinnad låta en målare måla samma historier.

Men Olaus Petri hade sitt huvud för sig, och han skriver sin Svenska Krönika på ett sådant sätt, att kungen blir allt annat än glad; några påstå att han rev sönder handskriften och undertryckte den. Ännu vilar dock ett visst mörker över denna punkt; nog av, år 1554 får Gustav veta, att en biskop Botvid i Strängnäs har låtit hemligen utskriva avlidne Olofs krönika, och han skriver till sönerne Erik och Johan från Gripsholm dagen före julafton och ber dem hålla spaning på en kapellan Peder Erici, som skall hava låtit krönikan komma till Botvid i Strängnäs och vilken även skall hava reda på Olofs hemliga praktiker i livstiden och nu hans möjligen efterlämnade papper. Att kungen var upprörd och kanske något skrämd av ryktena framgår därav, att två dagar efter, eller själva juldagen, nytt brev avgår från Gripsholm i samma angelägenhet. Här angriper han ånyo krönikan, vilken han läst, och anför huvudsakligen mot författaren, att denne håller med biskoparne mot konungarne, och att Olof haver mer en »papistisk ande och conscients än en rätt evangelisk». Detta alltsammans är osant såsom vi snart skola se, och då kungen fordrar opartiskhet, är det endast för sin person. Nu har han dessutom fått reda på tillvaron av en annan krönika om sitt eget regemente,

Digitized by Google

och på vilken han är mycket nyfiken, oaktat »den icke mycket duger». Och håller han för troligt, att icke alla saker bliva honom utlagda till det bästa, ehuru han förtjänar helt annat, då den boken kommer i ljuset; och är det mycket förtretligt, »att vi oss intet annat skola hava att förmoda efter vår död, för all den omsorg, bekymmer, möda och arbete vi för menige rikets gagn och bästa skuld hava haft, än sådant otillbörligt eftertal».

Men dagen före eller själva julafton har kungen skrivit till Olofs ännu levande broder Lars och i nästan samma ordalag utfarit mot Olofs krönika och beder Lars uppspåra de avskrifter, som cirkulerade bland adeln. Härpå svarar biskop Lars med åtta artiklar, vilka på det högsta förtreta kungen. Biskopen har, säger konungen, på hans föreställningar icke till någon ödmjukhet låtit sig befinna, utan skärpt till svar med en lös grund och falskt sken. Han har ställt sitt svar i åtta artiklar, vilket synes kungen ganska lättfärdigt handlat och svarat, efter som den handel han med honom haft icke allenast sträcker sig till åtta artiklar utan till fast många flera. Nu vill kungen emellertid svara och anföra sina gravamina, på det icke Olofs anhang skola svälla och högfärdas likasom ingen kunde deras funder tillintetgöra.

För det första har Olof liknat »dem, som på slott och fästen bo, vid resar, bergtroll, drakar, lindormar; desslikes förrädare och ogärningsmän, som hava deras fädernesland förrått, dem liknar han vid kämpar och högaktade män».

Om vi nu skola se till vad Olof i verkligheten skrivit, så kunna vi icke undgå att häpna över den kungliga kritiken, som förblindad av ondskan kan

Digitized by Google

vanställa det enklaste yttrande. Olof skriver nämligen på det angivna stället följande:

»Därföre kan man ock föga undra däruppå, att de antingen litet eller ock intet skrivit hava; det ser man väl att våra förfäder hava haft det sätt, som de Greker och Latinare hade med fabler och poetiska dikter, så att när några märkliga män voro för handen de där manliga gärningar och något märkligt bedrivit hade, om dem diktade de visor, sagor och rim, som de kallade Frijde, och andra sådana dikter, och blommerade dem med fabler och förtäckta ord, läggande dem stor ära och pris till, som det förtjänt hade. Och de där märklige män voro, som sig beviste manligen emot deras fiender och lade dem ned, som övervåld och orätt gjorde, kallade de kämpar och jämpningar, såsom de Greker kallade deras hjältar heroes, sådana som Hercules var och andra flera. Men de, som tyranniske voro och passade på ingen, kallade de jättar, resar, troll och annat sådant, och efter sådana tyranner plägade bo på fasta slott och fästen, så kallade de deras slott berg och borgar... Och när de ville beskriva onda och arga tyranner, sade de dem vara fula, långa och grymma, plumpaktiga och ofanteliga, ändå att de ej voro större och vanskapligare än annat folk; men för deras tyranni och övervåld sade de i deras dikter dem sådana vara, och kallade dem i deras visor understundom björnar, lindormar eller drakar, och dem, som sådana skadliga människor ihjälslogo, prisade den menige man högt med visor och frijde, kallandes dem väldiga hjältar och kämpar, de där jättar, resar, troll, björnar och lindormar fördrivit och nederlagt hade...»

Digitized by Google

Kritikern måste sålunda hava läst baklänges eller och icke haft sina ögons fulla bruk, då han kunnat pressa fram en sådan vanmening, och man stärkes i den tron då man läser så Olofs förklaring över sitt anförda, och orsaken varför han anfört dessa dikter.

»Detta haver man (Olof) nu i den akt föregripit (berättat) att kunnigt varda skall, hurudana dikter och skrivelser våra förfäder i hedendomen hava brukat, där de ock största lusten till hade, så att man klarligen märka kan att föga rättelser finnes i deras dikter eller skrivelser, efter de så blommerade äro med fabler eller förtäckta ord, att man icke veta kan vad som rätta historien är.»

Ett annat gravamen av nästan misstänkt beskaffenhet, som antyder att Olof i sin historia icke lämnar tillfället obeaktat att giva små påminnelser åt de levande om vad deras frid tillhörer, är följande.

Mäster Olof tager sig anledning att på Magnus Ladulås' historia göra en liten utflykt av denna oskyldiga lydelse. »Och höll han därmed så stark aga i landet, att ingen måtte göra bönderna något övervåld, eller taga något dem ifrån utan för penningar. Och därav kom det att den menige man i landet begynte kalla honom Ladulås, ty han befallte bonden göra knappen för ladan, att fä och annan boskap icke skulle gå där in, men för dem, som övervåld göra ville, skulle han, som konung var, vakta bondens lada; han ville sätta där sådant lås före att ingen skulle drista sig till att gå där in, utan bondens vilja, och i det stycket beviste han sig som en rättsinnig konung. Ty det är överhetens ämbete, att han skall försvara sina undersåter för övervåld och orätt, och förden-

Digitized by Google

skuld bär han upp skatt och skuld av undersåterna. För den skatt, som bonden gör konungen, bör han varda hållen vid lag och rätt. Och med samma skäl, som konungen äskar uppå sin skatt av bonden, må ock bonden kräva lag och rätt av konungen. Det besinnade konung Ladulås väl, och därföre gjorde han sådan lag, att den, där bonden gästa skulle, han skulle göra honom lika för hans kost och täring. Och är detta namnet Ladulås ett ärligt namn, det konung Magnus haver haft större heder och pris av, än att han hade varit kallad en romersk kejsare. Ja de finnas icke många i världen, som kunna kallas Ladulås. Ladubrott haver alltid varit i världen mera allmänt.»

Att sådana manliga och oförskräckta ord, icke på långa tider hörda i Sverige, skulle göra den svenske tsaren utom sig, var naturligt, och att han kände sig träffad av orden var hans egen skuld. Häremot utbryter han också:

»Till det sjunde säger han (Olof), att allmogen skall kräva på lag och rätt av konungen, när som konungen kräver på skatt och skuld av bönderna etc. Vilket han haver sagt, lika som någrom här i riket haver varit lag och rätt förvägrat eller förhållit.»

Svårare smälter han det om Ladulås.

»Till det åttonde: bespottar han all kristen överhet och kallar dem ladubrott och icke Ladulås, och säger han där till med, att konung Magnus Ladulås haver varit värdig att kallas en romersk kejsare. För vad man sådant akta skall, kunna vi intet veta, utan för hyckleri och lögn, därmed han hade i sinnet att förnedra alla ärliga kristliga potentaters och överhets goda rykte.»

Digitized by Google

Detta är historisk kritik från 1500-talet!

Att konungen skulle ogilla det Olof icke sköt all skuld på prästerna för Sveriges olyckor, att han skulle hålla författaren som »en menedare och sin rätta fäderneslands förrädare», därför att denne vid lugnare besinning på äldre dagar dömde Kristiern den andra något mildare än samtiden, var naturligt.

Och likväl, Sveriges första historia på modersmålet, skriven av en oförfärad demokrat och klarsynt historiker sådan som Olaus Petri, utkom icke i tryck förr än i detta århundrade, första gången 1818, andra gången 1860. Denna senare gången var krönikan tillägnad konungen och försedd av utgivarne med följande vältaliga och kortfattade dedikation:

»Den store konung, under hvilkens regering detta arbete författades, ansåg det med oblida ögon och yttrade att det 'icke mycket dugde'.»

»Själv mäktigt ingripande i fädernes-landets öden, stod dock Gustav Vasa den näst föregående tidens händelser för nära, att oväldigt bedöma dess historia.»

»Tre århundraden hava sedan dess förflutit, vidgat synkretsen, ändrat åsikterna; vi våga därför hoppas, att Sveriges nuvarande konung skall, i detta avseende sin store företrädare olik, med välvilja emottaga Sveriges första historia på modersmålet.»

*

Brodren Laurentius Petri, Rasmus Ludvigsson, Rasmus Karlsson, Sven Elofsson, Peder Svart m. fl.

Digitized by Google

hava också skrivit krönikor. Johannes Magni skrev Svea och Göta konungars historia.

Geografien behandlades av en utlänning Jakob Ziegler, som inkallades och verkligen skrev en geografi på andras hörsagor och försåg densamma med en karta över Sverige.

Kartor över Sverige utgåvos dessutom av Olaus Magni i Venedig 1539 och brodren Johannes Magni i Rom 1554.

Kulturhistorien finner redan i detta tidevarv sin man i biskopen Olaus Magni, vars ypperliga Historia de Gentibus Septentrionalibus finnes tryckt på de flesta av Europas levande språk — utom på svenska. Det är en sannskyldig svenska folkets och utvecklingens historia, vars make sedan dess icke är skriven. Den är mycket begagnad, mycket häcklad, men är ännu en outtömlig källa. Utkom först i Rom 1555 och är illustrerad med träsnitt.

Språkvetenskapen. Det svenska språket skrives så rent av Olaus Petri, som det sedan aldrig varit.

De döda språkens tidevarv är icke förbi; den privilegierade undervisningen vid universitetet i Uppsala behåller desamma som modersmål, ganska behövligt för övrigt, då allt som skulle läras var skrivet på dessa språk. De gode magistrarne skrevo till och med vers (för varandra) på hebreiska. Gustav I gynnade fortfarande latinet, oaktat det icke begagnades vid gudstjänsterna.

De levande språken, italienska, franska, tyska, spanska och engelska lärdes av de förnäma. Johan III rådde på dem alla och läste Boccaccio på

Digitized by Google

tyska i fängelset, men biskop Brask talade icke franska, vilket grämde honom.

Filosofien och teologien lågo i fejd med varandra som vanligt. Här kan endast anbefallas Olaus Petris skrifter för reformationen till läsning av dem, som vilja hava ett begrepp om dessa vetenskapers tillstånd.

Naturvetenskaperna togo ännu delvis arv efter medeltiden men började vakna. Den första akademiska disputation i Stockholms Collegium illustre »de nutritione corporis humani» handlade om brödet; månne såsom ett järtecken att denna litteratur skulle bliva brödstudiernas?

I medicinen skriver Erik XIV:s livmedikus en läkebok, om vilken vi ovan fått underrättelse i kapitlet sjukdomar o. s. v.

*

De, som kunde läsa i detta tidevarv, hade icke stor tillgång på inhemsk skönlitteratur, ty frågorna för dagen voro alltför allvarsamma att tid till lek skulle bli övrig. De märkvärdigaste skaldestyckena från denna tid äro: visan om kung Göstav och dalkarlarne, som vi berört i förra perioden, samt visan om hertig Magnus och havsfrun, båda av okända författare.

Av andliga vissångare framstå Olaus Petri och Laurentius Petri.

Romaner författades ännu icke i Sverige, utan man läste utländska romaner (se ovan).

*

Skrivkonsten blir allmännare och brevskrivning likaså. Såsom prov på brevstil kan anföras följande

Digitized by Google

från Cecilia Vasa (Gustav I:s dotter) till Nils Sture:

Min käre hjärtefrände, jag betackar min käre hjärtefrände så kärligen och gärna för allt det goda umgänge min käre herre och jag med min käre frände haft haver, och give den allsmäktige Gud vi måtte det en gång förskylla så gärna vi det av allt hjärta gjorde. Min käre hjärtefrände, Gud allsmäktig vet huru gott det gjorde mig att jag icke måtte få tala med er och flere mine förvanter förrän jag drog av mitt fädernesland. Min käre hjärtefrände, görer nu så väl som min gode tro är till Er och varar, min käre och mig ett gott försvar om någon annorlunda om oss talar än det gott är; jag vill däremot och min käre herre vara Er förtrogne vän, er så länge vi lever och beder min käre hjärtefrände om möjligt vore, vill så laga att vi måtte få se min hjärtefrände en gång igen, och befaller nu här med min hjärtefrände den allsmäktige evige Gud både med liv och själ, Gud give må en gång få talas vid. Min käre hjärtefrände, min herre låter hälsa Er med så många+++++++hundrade goda nätter och desslikes alla mina jungfrur och tjänare. Käre hjärtefrände görer nu så väl och hälsar min frände greve Svante och min käre morsyster och alla era syskon och glömmer icke Siri med många+++++ nätter och dagar. Hastigt skrivet i Furusund.

Cecilia,
född furstinna till Sverige och
Markgrevinna till Baden.

Femtonhundratalets stilar äro bland de mest fruktade av manuskriptläsare, oaktat medeltidens förkortningar icke längre kvarstå.

Bomärken användas fortfarande av de icke skrivkunniga och se stundom ut som sammandragningar av flere verkliga bokstäver, ehuru så icke är förhållandet.

*

Digitized by Google

Konsterna.

Ännu hade icke konsterna i enfaldigt övermod lösslitit sig från liv och omgivning för att föra en tynande eller hektisk tillvaro, utan de nöjde sig att göra människornas liv angenämare, prydande deras bostäder. Artisteriet, som utställer sig själv och sina alster att beundras en gång i veckan, fanns ännu icke, utan konstnärerna voro hantverkare, vilka dock icke arbetade efter fabrikörens schabloner, utan ägde full frihet att — följa den rådande smaken. Denna gick, och går, under det besynnerliga namnet renässansen eller pånyttfödelsen, troligen därför att den uppträdde samtidigt med den andliga pånyttfödelse, som då ägde rum i Västerländerna. Denna smakriktning, som på så många håll blivit lovsjungen, var icke något nytt, ursprungligt som gotiken, icke ett yttre uttryck av ett andarnes inre behov, utan ett glatt plundrande av Roms härligheter, vilka en gång i sin tur blivit lösbrutna från Greklands orientaliska skapelser. Ett par exempel: grekiska kolonnen, som hjälpte till att bära ett tak, flyttas i den romerska byggnadskonsten tätt intill väggen eller indrages delvis i densamma för att pryda, liksom en vaktpost, som ingenting bevakar; han förlorar således sin förnuftighet och blir en platthet; så kommer renässansen och tager en kolonn, skär dess kontur i trä eller rent av målar den på väggen, och blir sålunda en imitation i tredje hand. På samma sätt med konsolen, vilken hos greken är ändan av en bjälke, vilken rullar sig under det burnas tyngd; hos romarne får han låtsas bära, men blir så utskuren och dekorerad, att man förlorar tron på hans bärighet.

Digitized by Google

I renässansen bär han icke alls, utan han blir stundom själv buren, stundom ställd på ända, stundom helt enkelt lagd på sin bäriga rygg med sin svällande mage i vädret. Detta är det dumma i renässansen. Att den tar sina motiv till ornamentik från romerska och grekiska mytologien, som i Sverige endast kändes av de lärda, gör den ofolklig, osann, främmande, och därför kan icke landet mot det härskande modet alstra några inhemska konstnärer, utan måste hämta sådana utifrån.

Vi äga ännu i behåll några namn på målare och byggmästare, men deras verksamhet saknar större betydelse för folkets, allas utveckling, ty de arbetade endast på kungliga lustslott och herrgårdar, än porträtterande herrar, än målande tak, vagnar och skepp. Vi åtnöja oss därför med att angiva de särskilda konsternas karakteristik under tidevarvet.

Byggnadskonsten såsom konst, det är såsom prydande, begagnar hela antikens gamla lager av motiv; man bryter loss en romersk triumfbåge och klistrar utanpå en dörröppning, och man har en renässansportal; man travar kolonn på kolonn och reser upp mot väggarna; man fyller de räta vinklar, som den gamla trappgaveln bildade, med konsoler, ibland på huvud, ibland på rygg (se Vadstena slott); man varierar litet på en gammal känd romersk gravvård och man får ett brunnshus (se Kalmar slott).

Att detta plundringssystem stundom ofta utfördes med smak kan icke nekas, om ock det gör ett tröstlöst intryck för somliga att se huru under ett nyvaknat, för övrigt originellt tidevarv konsten kunde leva på gamla benknotor.

Digitized by Google

Från byggnadskonsten gick modet ner till möblerna; bordsfötter bli kolonner av alla ordningar — detta är förnuft ännu; skrin, vilkas lock vila på de fyra väggarne, få kolonner i hörnen, och väggarne inläggas med kolonner, det är en hel här av kolonner, som skulle stå svarslösa på den berömda frågan: vad gören I?

Det vackraste denna period framdragit är ytdekorationen med motiv ur växtvärlden; det är ett liv och en rörelse, som borttager all enformighet, men däruti hade man också en mästare som Raphael, vilken, som bekant, icke ansåg sig för god att dekorera rum.

Målarkonsten i Sverige är svår att bedöma efter de ytterst få och obetydliga prov vi äga kvar; och efter vad skulle man döma mästarne om icke efter arbetet? De voro, som ovan nämndes, halva hantverkare; de målade äreportar, mönster till tapeter, epitafier; de förgyllde takrosetter, galjonsbilder; målade fönster, flöglar, kornischer, väggfyllningar; dekorerade kungens galärer med vapensköldar; men målade därjämte även landskap och porträtt.

Bildhuggarkonstens utövare sysselsatte sig med gravmonument och detaljer till de nya byggnadernas dekorering.

*

Detta tidevarv är ganska musikaliskt. »Gustav I älskade musiken och hade icke allenast gott omdöme i densamma, utan var själv en artist däruti, både att sjunga och spela. Ibland alla instrumenter höll han lutan för den ljuvaste, och var ingen den

Digitized by Google

afton, som han var ensam, utan att han ju övade sig däruppå.»

År 1544 finnes en Hieronymus Luthenschleger på hovstat; följande året nämnes Blasius trumpetare, Hans fiolinist och Ydell pipare. Längre fram Jacobus Schott och Gerardus, »cantores och componistæ», sångare och musiklärare; Tomas Italianer fiolinist och Johannes componist.

Erik XIV var god sångare och lutenist, höll ett hovkapell av tre sångare, sex Italienska fiolinister, samt sexton andra spelmän. Blasius Fischer och Jörgen Heyde voro de båda överstarne för spelmännen. Han ägde ett notbibliotek av fem samlingar i tjugutvå band: 1:o 5 partes Musices uti rödbrunt läder, tryckt i Breslau. 2:o Fransyska partes i vitt pergament, 5 delar. 3:o skrivna partes, bundna i svart, 6 delar. 4:o Luteböcker 2, i gult inbundna och förgyllda. 5:o skrivna partes, bundna i »bräder».

Själv komponerade han, om också icke den honom sedan gammalt tillskrivna psalmen i svenska psalmboken är av honom. Att han komponerat en psalm veta vi, ty i ceremonielet till hans intåg i Stockholm 1568 förordnas att spelmännen och musici skola vara både på triumfbågen, desslikes annorstädes i husen, där hans kunglig majestät framdrager, skall ock synnerligen den psalm figureras, som kunglig majestät själv haver komponerat.

Om Erik komponerat de små musikstycken han egenhändigt skrivit med trästicka och sotvatten under fängelsetiden, i marginalen på Sabellicus och Strabo, veta vi ej, men vi tveka icke att anföra ett utdrag, emedan det giver en föreställning om tidevarvets

Digitized by Google

musik, helst en författare har funnit en viss likhet mellan en av dem och n:r 55 i Hæffners koralbok.

Melodi egenhändigt upptecknad av Erik XIV.

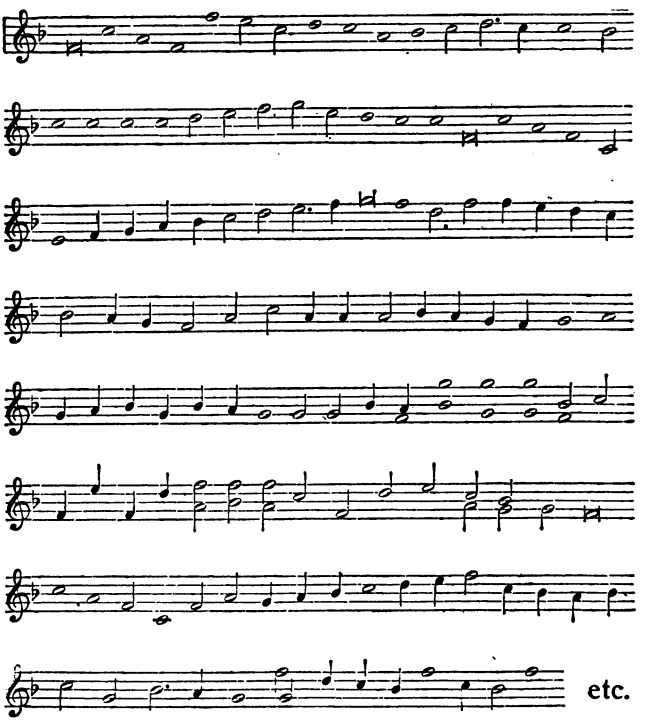

Johan III var passionerad musiker; han hade ett italienskt kapell med kastrater.

Sigismund medförde bland sina hovpräster en Pater Fabius Quadrantinus, som i tryck utgivit Psalmodiæ VII samt en annan Pater P. Laterna, som låtit trycka Cithara vel Decachordon spirituale.

Digitized by Google

Från Sigismunds tid finnes i behåll följande:

Välönskningar till konung Sigismund.
1598.

(Även begagnad som psalmmelodi i G. Ps. N:o 116.)

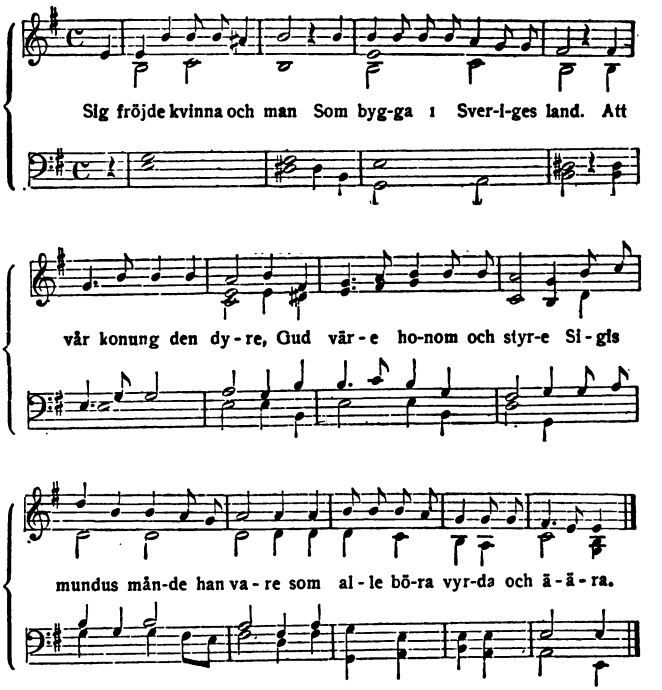

Carl IX hade en svensk (smålänning) till kapellmästare. Han hette J. Torstenius. Hæffner anser honom vara kompositör till några av de äldre melodierna i gamla psalmboken. Man äger ännu handskrifter av honom i arkiven, vilka en gång skola kunna gagna den, som skall skriva svenska musikens historia. De psalmer i nya psalmboken Hæffner misstänker Tor-

Digitized by Google

stenius för äro n:r 2, 7, 8, 11, 15, 23, 25, 29, 106, 144, 301, 305, 315, 406, 456, 457, 469, 472, 487, 498 m. fl.

Från denna tid äga vi ett högst märkligt musikstycke kallat Passionale S. Salvatorius. Vi sågo från förra perioden huru de religiösa skådespelen utvecklade sig ur kyrkans ritual, särskilt de delar, som avhandlade Kristi lidande. Här föreligger en utvecklingsform av det kyrkliga skådespelet, som kallas Passionale, och som i nästa och följande tidevarv blir det genomförda oratoriet. Skådebanan är indragen, och de handlande personerna sjunga eller recitera utdrag ur evangelierna om Kristi lidande. Här är Johannes evangelisten begagnad; han öppnar själv stycket efter sedan inledningskören är uppförd av diskant, alt, tenor och bas. »Jesus gick över den bäcken Kidron, där var en örtagård.» Sedan uppträda Kristus, Pilatus, Petrus, tjänare m. fl. Man har velat finna detta passionale vara en avkomling av Palestrinas ryktbara Långfredagsoratorium Improperia, som första gången uppfördes 1560 i påvliga kapellet.

Ur Passio Salvatoris.

(Vår Frälsares pinohistoria.)

Chorus.

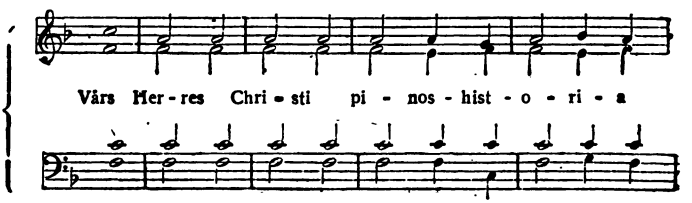

Digitized by Google

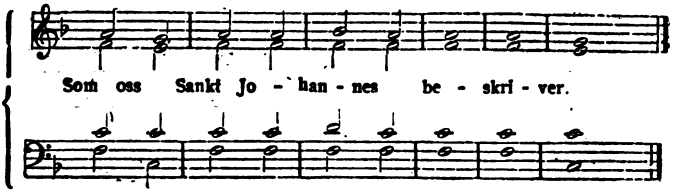

Evangelisten.

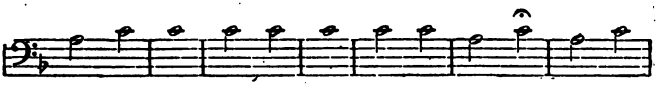

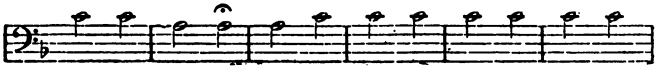

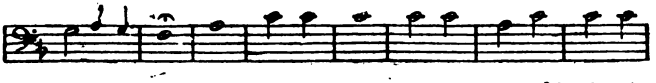

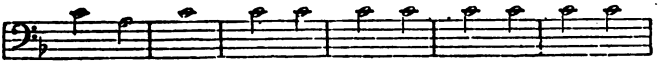

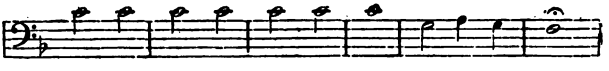

etc.

Jesus.

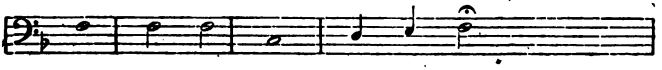

Digitized by Google

Evangelisten.

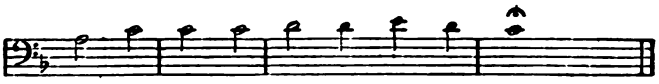

Chorus.

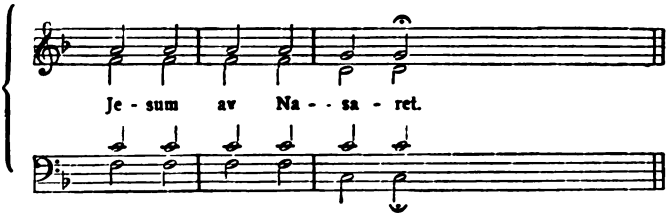

Evangelisten. *Jesus.*

Nya instrument, som tillkomma i detta tidevarv, äro:

Fiolen, den italienska, sådan den förut tillverkades av Testari i Cremona, vilka tillverkningar än i dag äro kända och eftersökta under namnet cremonesare.

Basen eller Kontrabasen, Viola di gamba, samt pocketten eller fickfiolen, vilken långt senare begagnades av danslärare och av dem bars i fickan, och av vilken ännu finnas avkomlingar ute på landsbygden, vilka naturligtvis anses »urgamla».

Oboen (eller dulcian) med tio hål och Basoboen (Fagotten) med sju hål, varav ett slöts med klaff, av dessa omfång:

Digitized by Google

Oboe. 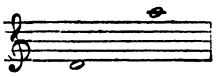 eller senare 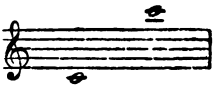

Fagott. 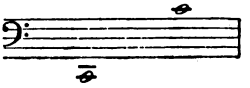

Klavcymbalen,* Spinetten eller Simfonien, klaverets föregångare, spelades redan under Gustav I:s tid. År 1561 sålde Gregor Organist ett Simfoni och 1585 erhåller Anders Organist i Linköping honorar »för det han ställte (stämde) Hans Furstliga Nådes Simfonij».

Man räknar detta instrumentets uppkomst tillbaka till 1300-talet. På 1500-talet var spelverket inlåst i en avlång fyrkantig låda; ägde ett omfång av tre och en åttondels oktav eller 38 tangenter från 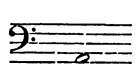 till 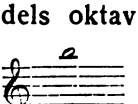 Lådan ställdes på ett bord. Strängarne stämda i skala anslogos av metalltungor eller korppennor. Skiftade under tidevarvets lopp form, ibland med lika långa, ibland med kortare strängar, avtagande i längd efter tonernas höjd.

Positivet var en mindre orgel, som begagnades i rum. Erik XIV köpte ett sådant av Vilhelm Gottezens år 1558.

* På 1700-talet kallas kammarorgeln klavcymbal.

Digitized by Google

KAP. 2.

Handel och näringar.

Tidevarvet är begärligt efter förvärv, alla vilja handla, ifrån kungen, vilken befraktar fartyg och säljer oxar, ner till bonden som bönhasar. Med landsherren såsom konkurrent var icke gott att tagas, ty han stiftade själv lagar och förstod hur långt han kunde släppa sina undersåtar.

I Norrland och Lappland, där städer ännu äro tunnsådda, stryka birkarlarne omkring och förena med handeln uppdraget att indriva skatterna. Norrlänningarne handlade själva vid Kopparberget, samt besökte Distingsmarknaden i Uppsala; Jämtlänningar, Härjeådalare och Dalkarlar köpslogo med Norrmännen; Gävleborna hade rättighet att handla i Roslagen; Uppland producerade boskap och tegel; Södermanland utförde timmer och spannmål; Östergötland bytte sin säd mot Smålands och Västergötlands boskap; Västgötarne foro till Örebro och senare till nya Lödöse med sina varor; redan nu är gårdfarihandeln i gång, men stävjas längre fram, varav staden Borås får sin uppkomst. Finnarne handlade livligt på Stockholm, särskilt med livsmedel och träkärl, och Ålänningarne med kalk och oxar.

Med utlandet voro handelsförbindelserna icke mindre livliga; svenska fartyg besökte Ryssland,

Digitized by Google

England, Nederländerna, Frankrike, Portugal och Spanien. Utgående varor voro alun, aska, bärnsten, boskap, fisk, varav sill till Ryssland och Tyskland, fjäder, hampa, honung, hudar, mest oberedda, humla; hästar från Värmland, Dalsland och Småland; järn, kalk, koppar (den viktigaste utförseln), lin, lärft, silver, skinnvaror, ölandssten, råg, korn, havra och vete, talg, tjära, tran, träkärl (från Västergötland), trävaror, ull, vadmal, ved, viktualier, vildvaror (Norrlandsfågel).

Inkommande av mera vikt voro: bly, bomull, brännvin, frukter, trädgårdsalster, färgämnen, garn, glas, guld, hampa, hudar (ryska), humla, hästar, klenodier, tornklockor, kläden, tyg, konfekt, kryddor, kramvaror, linnevaror, läder, mässingsvaror, olja (från Portugal), salt, siden och sammet, silver, skinnvaror (från Ryssland), specerier, tapeter, tegel (från Holland), tenn, tobak (redan i Carl IX:s tid), vapen, vin och öl.

Av dessa införselvaror äro tvenne arter, som särskilt giva vittnesbörd om lyxens inträngande i dagliga livet, och husslöjdens samtidiga avtagande; det är kramvarorna och kläderna.

Alla dessa små förnödenheter, som anses göra vilden till en civiliserad människa, återfinna vi sålunda redan så tidigt som åren 1556—60.

Sålunda äro redan borstar och klädeskvastar brukliga för att upprätthålla yttermänniskans anseende; kammar av horn och elfenben, förvarade i kamhus, saxar, synålar, knappnålar (omkr. 1 krona rmt tusendet), nålhus, skohorn, tillhöra toaletten, som ingalunda saknar speglar av glas och stål; och sådana överflödsartiklar som flugfläktar äro kända. Skriv-

Digitized by Google

bordet blir med det uppväxande stats-skriveriet rikligen tillgodosett med papper, lack, skrivpennor, bläckhorn, skrivtavlor, skrivlådor, skrivtyg; väggarne prydas med tavlor, krucifix, jesusbilder, och med kort fördrives det överflödiga av den tid, som angives omväxlande med solvisare, ur och timglas.

Viktigare och mera ingripande verkade den ofantliga införseln av beklädnadsämnen, vilka snart utträngde de gamla hemvävda tygsorterna och icke dröjde att hos lantbefolkningen införa nya behov, vilka snart skulle göra Sverige till en viss grad beroende av utlänningen. I ett kallt klimat, sådant som vårt, skulle ylletygen vara de mest eftersökta, och det är därför klädena utgöra den största införselartikeln. Efter en äldre forskare, som särskilt ägnat sin uppmärksamhet åt detta ämne, äro vi i tillfälle att taga i betraktande några av de mest brukliga ylletygen under Gustav I, av vilka några än i dag fortfara att tillverkas.

Rött engelskt kläde härskar ännu i början av tidevarvet från medeltiden, och var så i bruk omkring 1546, att i ett kungligt mandat om köphandeln från detta år säges att så stort prål och högfärd uppkommit ibland den menige man, att bonden snart ej skulle vilja slita annat än engelskt och lejskt.* Gustav I gick som student i Uppsala klädd i engelskt rött. Brukades även till foder i mössor, på fållar till listskor under kjortlar, till foder under selar.

Blått engelskt intog senare det rödas plats

* Jämför i Inledningen till detta arbete om folkdräkternas ålder, vilka åsikter ännu stå orubbade av okynnet.

Digitized by Google

och var dyrt. Utdelades till ryttare, befälsmän, stockeknektar, fogdar, o. s. v.

Lichtgult engelskt kläde brukades till hosor, till färgen i den röda hovklänningen, till korder, hosor, listeskor, o. s. v.

Svart engelskt brukas mest till sorg och högtider, till bröllops- och äreklänningar, till fruntimmershosor, vantar, fotsackar och listeskor under svarta klänningar.

Brandgult engelskt till hingstridare, ryttare. Mest till över- och underkjolar, tofflor, ridsadlar.

Papegojgrönt engelskt, till konungens drängar, pigornas hosor o. s. v.

Vitt, livfärgat, brunt, dystergrönt och askfärgat, grått och lavendelfärgat engelskt, nämnes även till skilda bruk.

Skotska kläden voro tjockare och sämre samt nyttjades till kappor åt hovlakejer, vinterkläder åt skrivare.

Nederländska kläden från Lejden, Amsterdam, svarta och bruna, ordinära till pigornas kjolar; från Hagen och Horn svarta och bruna till slottsfolk, köksgossar, hantverkare; från Naarden gröna, bruna, blå till stall- och hunddrängar, syltkvinnor o. s. v.; till bordduk i räknekammaren (grönt); till foder i prinsarnes stövlor (brunt); till kungens paulun (blått).

Tyska kläden hämtades från Görlitz och voro av flera färger såsom lichtgult, svart, vitt, rött, blått, grönt, till skilda behov; från Zwichau i Meissen rött, brunt, blått. Anságos vara ordinära.

Bömiska kläden hade mindre anseende.

Övriga tyger av ylle voro purpurian, ett vio-

Digitized by Google

lettbrunt kläde, som endast begagnades av de kungliga personerna; stammet, ett mycket fint kläde, brunt, svart och lavendelfärgat, nyttjades endast av hovet. Kersee ser man användas av hertigarne till underkläder; ett engelskt grövre tyg, som tillverkades i Kent, och vilket under namn av Kersing brukades av allmogen till helgdagsdräkten ända in på 1700-talet; blått engelskt Fütz, ett opressat luggigt ruggkläde; Kemmernü, ett brunt ylletyg, och Utterfün, mycket fint ylletyg från Flandern.

Särduk, ett tunnare fodertyg, som även brukades till tröjor o. d., kallades senare sarge.

Röd foderduk begagnades till många ändamål. Vintapparen silade vin genom det, skräddaren nyttjade det i kungens paulun, skomakaren satte det i ungherrarnes stövlar, skepparen slog in det i märsseglen.

Siden och sammet gingo under namnen atlask, damast, taft, kartek, gyllenduk, kammarduk, flogel, sayan, sindel, skirduk. Om pälsverken och skinnvarorna se ovan kap. I »I staden» (sid. 371, 383).

Många voro de privilegier och prohibitiv som utfärdades, alla beroende av växlande yttre och inre konjunkturer, huvudsakligen dock utgående på städernas förkovran, då nu den grundsatsen uppställdes och följdes, att landsbygden skulle producera och städerna omsätta, en farlig grundsats, som redan nu öppnar ett svalg mellan tvenne klasser av medborgare, vilka därigenom under århundradena få sådana skilda intressen, att de slutligen stå såsom hart när fientliga makter emot varandra.

Tullen var ännu mycket godtycklig och erlades under Gustav I med 5 procent av varans värde, vil-

Digitized by Google

ken under Carl IX steg till 10 procent, för utgående varor. För inkommande höll den sig ungefär lika, men sjönk i början av 1600-talet till 2 procent. För övrigt växlade tullavgifterna efter ort och tid, att man icke kan utan en vidlyftigare redogörelse få en klar föreställning om tidevarvets tullväsen in summa.

Det gällande myntet fortfor att vara mark, vilkens värde rörde sig omkring 1 krona, dock med betydliga kursförändringar. Sedan 1534 härskade dalern, vilken ursprungligen gällde omkring 4 kronor.

Räntan var 10 proc., men ansågs oskälig; 5 till 6 proc. räknades av intresserade personer som skälig.

•

Näringarne togo under en sådan i det praktiska väl bevandrad regent som Gustav I, och under frihet från fördärvliga krig, inom landet en ny fart, vilken stundom hejdades genom ovist nit och hämmande lagstiftningsåtgärder.

Boskapsskötseln omhuldades. Hästar utfördes, ehuru de icke voro särdeles storväxta. Stuteri anlades där korsning med utländska rashästar företogs. Oxar uppföddes, särdeles i Väster- och Östergötland samt i Småland, i vilket senare landskap de redan vunnit berömmelse för sin förträfflighet, och det var dessa djur som ådrogo sig Gustav I:s uppmärksamhet så, att han förbjöd deras utförsel och åsatte dem ett pris, som smålänningarne ansågo alldeles för lågt, varför de blevo missnöjde och sedan vid passande tillfälle (Dackefejden) bröto ut. Gustav I hade, som bekant, stora ladugårdar, och den på Grips-

Digitized by Google

holm sköttes av hans gemål Margaretha Lejonhuvud med hjälp av 22 dejor.

Smör tillverkades i alla boskapsorter och utfördes; man räknade stundom 2 pund efter varje ko.

Ostar bereddes på samma ställen, och Småland var redan berömt för sådana.

Gottland är ryktbart för sitt fårkött.

Ankor, kapuner, kalkoner hava vunnit mera utbredning i den lilla ladugården sedan medeltidens slut.

Jakten blir med rovdjurens och det vildas avtagande alltmer adligt nöje från att ha varit näring. Man får lagar om fridlysning; älgen får ej skjutas mellan Fasta och Olsmässa (Juli), samt är förbjuden vid livsstraff omkring Stockholm; på Öland fick ingen hava hund, om den icke var stympad på ett ben. Den som sköt något djur därstädes pliktade 2 gånger, tredje fick han gå till döden.

Fisket. Sillen i bohuslänska skärgården går nu (1556—88) till i sådan myckenhet, att kusten blir helt bebyggd. Ännu säljes den likväl mest torkad. Laxen blir regale under Gustav.

Hummer och ostron hämtas från Norge och kräftor införas från Tyskland till plantering.

Skogshushållningen bedrevs redan nu på det sätt, att kung Gustav kunde säga att skogen i Sverige stod förödd och förhuggen, under det att den i Danmark stod tät som hampa. Skogsskövlingen åstadkoms mest av nybyggarnes svedjande. Det är under detta tidevarv som boken rotas ut i Småland och ekskogarna erhålla sådana hugg, att det kungliga trädet icke blir annat än ett parkträd; de sista lämningarna av en förhistorisk flora, barrträden, intaga

Digitized by Google

deras plats, och landet vänder så småningom till måttlig fruktbarhet, efter att en gång hava varit berömt för sin ljuvlighet.

Bergshanteringen blir en viktig näring, som kan skicka sina alster till de stora utländska bytesplatserna, i motsats mot jordbruket, oberoende av klimatets större eller mindre gynnsamhet. Nya gruvor upptagas, och kungen ligger i delo med bergsmännen om äganderätten. Järnet kan nu arbetas bättre genom nya metoder, dem inkallade Walloner begagna. Osmundsjärnet, som var i bitar, blir nu stångjärn, och svenska stålet blir en verklighet. Silvret hämtas, utom från Salberget, även från andra nyupptäckta håll; kopparn fortfor att hava Kopparberget till urkälla.

•

Gustav den förste gjorde allt för att uppmuntra stadsnäringarne på landsbygdens bekostnad. Han uppmanade till och med allmogen att sätta sina barn i lära i städerna.

Erik XIV upplät Sverige till en fristad för franska protestanter, som flydde undan förföljelserna, och bland dessa voro många skickliga hantverkare.

År 1562 skickade han Jören Byggmästare till Tyskland att beställa in hantverkare i landet. Denne besökte Nürnberg, Nyemarkt, München, Augsburg, Hamburg, Harburg och Braunschweig, och lyckades anställa ett antal, varibland funnos lövsnidare (ornamentssnickare), arklimästare, mässingslagare, och en Thomas von Grenn, som uthögg beläten.

Vid Gustav I:s död hade huvudstaden ett icke ringa antal hantverkare, om man nämligen avser folk-

Digitized by Google

mängdens obetydlighet. Av 682 skattskyldiga år 1560 räknades 113 hantverkare, varav 11 guldsmeder, 17 skomakare, 10 skräddare, 14 buntmakare, 8 slaktare, 15 smeder, 2 snickare, 5 bagare, 10 fiskare, 6 tunnbindare o. s. v.

Om dessa siffror verkligen bevisade något, skulle man härav se att skomakarnes arbeten hade mesta åtgång; att buntmakarne hade mera avsättning än skräddarne, på grund av den starka efterfrågan efter skinnverk och dessas utförsel; att guldsmederna voro mer än fem gånger så talrika som snickarne, skulle antyda rikedom på ädla metaller och litet behov av möbler. Därmed må nu hava förhållit sig huru som helst; av ofärdiga grunder slutar man icke säkert, utan den, som vill hava några säkra upplysningar om hantverkeriernas produkter och arbetsprisen, kan finna dem i de av Svenska Fornskriftssällskapet utgivna skråordningar och arbetstaxor.

Digitized by Google

Förra bandets innehåll.

Inledning 7
Hednatiden 33
Medeltiden 63

Människorna och levnadssättet.

Kap. 1. Utseende, skick och sed, tilltalsord m. m. 65
Kap. 2. Kungen 72
Kap. 3. Riddaren 78
Kap. 4. De andlige. Klosterfolk 97
Kap. 5. Hantverkaren 127
Kap. 6. Köpmän, sjömän 137
Kap. 7. Bönder. Fiskare 147
Kap. 8. De fattige och de elända 167
Kap. 9. Främmande i Sverige 178
Kap. 10. Svenskarne i utlandet 188
Kap. 11. Bostäder och bohag 207
Kap. 12. Klädedräkt. Smycken. Lyx 223
Kap. 13. Mat och dryck 237
Kap. 14. Nöjen, fester och högtidligheter . . 245

Bildning och samhällsliv.

Kap. 1. Musik 265
Kap. 2. Litteratur 279
Kap. 3. Byggnadskonst, målning, bildhuggeri. 290
Kap. 4. Vetenskaperna 299
Kap. 5. Yrken, handel, näringar, samfärdselns medel 304
Kap. 6. Handel, myntvärden, mått, mål och vikt 316
Kap. 7. Stridkonst och vapen 320
Kap. 8. Lagar, lagskipning, straff, straffredskap 331

Digitized by Google

Digitized by Google